

Cihannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

CİLT / VOLUME IX

SAYI / ISSUE 1

Temmuz / July 2023

CUMHURİYETİN 100. YILINA ARMAĞAN

İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

Cihannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

P-ISSN: 2149-0678 / E-ISSN: 2148-8843

Sahibi/Owner

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi adına
Prof.Dr. Turan GÖKÇE

Editör / Editor

Prof.Dr. Cahit TELCİ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Editor

Doç. Dr. Beycan HOCAOĞLU, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*
Arş. Gör. Arslan KILIÇ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç. Dr. Yahya ARAZ, *Dokuz Eylül Üniversitesi*
Dr. Elisabetta BENIGNI, *Università degli Studi di Torino*
Dr. Zaur GASIMOV, *Orient Institut Istanbul*
Prof. Dr. Vehbi GÜNAY, *Ege Üniversitesi*
Assoc. Prof. Barbara S. KINSEY, *University of Central Florida*
Dr. İrfan KOKDAŞ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*
Assoc. Prof. Kent F. SCHULL, *Binghamton University*
Assoc. Prof. Nabil Al-TIKRITI, *University of Mary Washington*
Doç. Dr. Haydar YALÇIN, *Ege Üniversitesi*

Yayın Türü / Publication Type

Hakemli Süreli Yayın / Peer-reviewed Periodicals

Yazışma Adresi / Corresponding Address

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Balatçık-Çiğli/İzmir
Tel: +90(232) 329 35 35-8508
Faks: +90(232) 329 35 19
e-posta: ikccihannuma@gmail.com
Web: <http://dergipark.gov.tr/cihannuma>

Basımevi / Publishing House

Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri 87 sk. No:4/A Bornova/İzmir

Basım Tarihi / Publication Date

Temmuz / July 2023

Cihannüma yılda iki sayı yayımlanan hakemli bir dergidir / *Cihannüma* is a peer-reviewed journal published twice a year

Yazıların yayın hakkı İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi'ne aittir / © İzmir Katip Celebi University
Yazıların bilimsel ve etik sorumlulukları yazarlara aittir / Scientific and ethical responsibilities of the articles belong to authors

Tarandığımız ve Dizinlendiğimiz İndeksler / Abstracted and Indexed in:

Ulakbim TR Dizin, European Reference Index for the Humanities (ErihPlus), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Directory of Open Access Journal (DOAJ), Biefeld Academic Search Engine (BASE), Open Academic Journal Index (OAJI)

Cibanniüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof.Dr. Muhsin AKBAŞ	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Kemal BEYDİLLİ	<i>29 Mayıs Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Ömür CEYLAN	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Mevlüt ÇELEBİ	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Şenol ÇELİK	<i>Balıkesir Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Şaban DOĞAN	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Mehmet ERSAN	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Ersin GÜLSOY	<i>Uludağ Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. İlhan KAYAN	<i>Ege Üniversitesi (Emekli), Türkiye</i>
Prof.Dr. Leandro Rodriguez MEDINA	<i>Universidad de las Américas Puebla, Meksika</i>
Prof.Dr. Ertuğ ÖNER	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Yahya Kemal TAŞTAN	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Abdullah TEMİZKAN	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Anıl YILMAZ	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Ersel ÇAĞLITÜTÜNCÜGİL	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof. Dr. Fatma AKKUŞ YİĞİT	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Mikail ACIPINAR	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Assoc. Prof. Maria BARAMOVA	<i>Sofia University, Bulgaristan</i>
Doç.Dr. Nejdet BİLGİ	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Cengiz ÇAKALOĞLU	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Muhammet ERTOY	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Can NACAR	<i>Koç Üniversitesi, Türkiye</i>
Assoc. Prof. Shelley Elizabeth ROSE	<i>Cleveland State University, ABD</i>
Assist. Prof. David GUTMAN	<i>Manhattanville College, ABD</i>
Dr. Kalliopi AMYGDALOU	<i>ELLAMEP, Hellenic Foundation for European & Foreign Policy, Yunanistan</i>
Dr. İlker KÜLBİLGE	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Dr. Marinos SARIYANNIS	<i>FORTH, Institute for Mediterranean Studies, Yunanistan</i>

Cihannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

Cilt / Volume: IX

Sayı / Issue: 1

Temmuz / July 2022

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

Arus Yumul

Osmanlı'da İlk Protestan Misyonerler: Quakerlar / The First Protestant Missionaries in the Ottoman Empire: the Quakers 1

Ceren Uçan

Mobilizing the Muslims: Ottoman-German Propaganda in World War I / Müslümanları Seferber Etmek: Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı-Alman Propagandası 25

Esra Eken Güney & F. Nurşen Kul & Leyla Aksu Kılıç

20. Yüzyıl Dönümünde Gölde (İncesu): Tarihsel ve Mekansal Bir Okuma / Gölde (İncesu) at the Turn of 20th Century: A Historical and Spatial Reading 37

Eyyub Şimşek

Rumeli Valisi Mehmed Hakkı Paşa'nın Dağlı Eşkiyası Mehmed Sinab ile Mücadelesi (1796) / Mehmet Hakkı Pasha versus Mehmet Sinab: The Governor's Struggle with the Bandit in Rumelia (1796) 69

Ramazan Sonat

Birinci Dünya Savaşı'nın Ardından Osmanlı Ortadoğusu'nda Yeni Düzen Arayışlarından Bir Kesit: İran'ın Musul Siyaseti (1918-1926) / An Example of the Search for A New Order in the Ottoman Middle East After The First World War: Iran's Mosul Policy (1918-1926) 107

Murat Turan

Siyasal Kimlikli Aydınların Dil Devrimi'ne Etkisi (1932-1952) / The Influence of the Intellectuals with Political Identity on the Language Revolution (1932-1952) 145

RAPORLAR / REPORTS

Anıl Yılmaz & Künbolot Akmatov

Tanrı Dağlarında Bulunmuş Hellenistik Seramik Saka (İskit) Bölgesi – GrecoBactria Ticari İlişkilerine Bir Örnek / A Hellenistic Ceramic Found in Tengri Mountain An Example of Commercial Relations between Saka Land (Scyth) – GrecoBactria 175

OSMANLIDA İLK PROTESTAN MİSYONERLER: QUAKERLAR

Arus Yumul*

Öz

İlk Protestan misyonerlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na gelişi on dokuzuncu yüzyıla tarihlense de ilk misyonerlerin geliş tarihi en geç on yedinci yüzyıldır. On yedinci yüzyıl İngiltere'sinin kaotik siyasi ve dini atmosferinde ortaya çıkan ve George Fox tarafından kurulan binyılcı muhalif Hıristiyan hareketlerinden, Dostların Dini Derneği veya Quakerler, İngiliz Protestanlığının ilk geniş çaplı misyonerlik hareketiydi. Dinleri, dilleri ırkları, milliyetleri ne olursa olsun Tanrı'nın her insanda var olduğuna dair "İç Işık" öğretisiyle yola çıkan misyonerler herkesi içindeki ışığa döndürmeyi amaçlıyorlardı. Aynı maksatla Osmanlı topraklarına da gelen misyonerler, Quaker mesajını sadece Müslüman ve Gayrimüslimlere değil aynı zamanda Osmanlı sultanına da ulaştırmaya çalıştılar. Misyonerlik çabalarında herhangi bir başarı kaydedememelerine rağmen Quakerlar genellikle ülkeden görevlerini yerine getirmiş olmanın verdiği huzurla ayrıldılar. Bu makale, Sultan VI. Mehmet'le bizzat görüşüp mesajını iletmeyi başaran Mary Fisher'dan aynı amaçla yola çıkan ancak amaçlarına ulaşamayan Quakerlara, imparatorluğa daha mütevazı amaçlarla gelen misyonerlere kadar birinci nesil Quakerların Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik faaliyetlerinin bir dökümünü yapmakta; Quaker misyonerlerinin hem yerli halk ve yetkililer ile ilişkilerini, hem de ülkede faaliyet gösteren İngiliz tüccar, konsolos ve elçilerle yaşadıkları gerilimli, çatışmalı ilişkiyi ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Quakerlar, Misyonerlik, Osmanlı, Binyılcılık, Mesihçilik

---

* Prof. Dr. İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul TÜRKİYE, arus.yumul@bilgi.edu.tr ORCID: 0000-0002-7783-2652

The First Protestant Missionaries in the Ottoman Empire: the Quakers

Abstract

Although the arrival of the first Protestant missionaries to the Ottoman Empire is dated to the nineteenth century, the date of the arrival of the first missionaries is, in fact, the seventeenth century at the latest. Founded by George Fox, the Religious Society of Friends, or Quakers –one of the millennialist dissident Christian movements that emerged in the chaotic political and religious atmosphere of seventeenth-century England- was the earliest large-scale missionary movement of Protestantism. Missionaries, who set out with the “Inner Light” doctrine that God exists in every human being irrespective of religion, language, race, or nationality, aimed to awaken everyone to the light within them. With this purpose in mind, missionaries who came to Ottoman lands attempted to convey their message not only to Muslims and non-Muslims, but also to the sultan. Although they did not succeed in their efforts, they often left the country with the satisfaction of having fulfilled their duties. This article gives an inventory of first-generation Quakers’ activities towards Ottomans, from Mary Fisher who managed to personally meet Sultan Mehmet IV, to the Quakers who set out with the same purpose but could not accomplish their goal, to the missionaries who came to the empire with more modest purposes. It deals with the relations of Quaker missionaries with the local people and officials, as well as their tense and conflictual relation with British merchants, consuls and ambassadors operating in the country.

Keywords: Quakers, Missionary, Ottoman, Millenarianism, Messianism

Giriş

Osmanlı tarih yazımında Protestan misyonerlerin Osmanlı topraklarına ilk kez on dokuzuncu yüzyılda geldiği kabul edilir ve Protestan misyonerliği konusundaki çalışmalar bu yüzyıldan başlatılır. Bu konuda kaynak genellikle Leon Arpee’dir.: “*Türk İmparatorluğuna giren ilk Protestan misyoner toplulukları, İngiltere Kilisesi’nin Church Missionary Society’si ve Amerikan Board of Commissioners for Foreign Missions idi. İlki 1815’te Mısır’a bir misyoner gönderdi; ikincisi 1818’te Filistin’e iki kişi atadı*”.¹ Uygur Kocabaşoğlu da Arpee’ye dayandırarak aynı bilgiyi verir: “*Osmanlı mülkine ayak basan ilk Protestan misyoner 1815 yılında Mısır’a gönderilen İngiliz Church of Missionary Society’ye bağlı bir papazdır. Onu 1820 yılında İzmir’e ayak basan Pink Fisk ve Levi Parsons adlı Amerikalı misyonerler izlemiştir*”.² Yine Arpee’yi kaynak gösteren

¹ Leon Arpee, *The Armenian Awakening: A History of the Armenian Church*, Chicago 1909, s.93.

² Uygur Kocabaşoğlu *Anadolu’daki Amerika. 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyoner Okulları*, İstanbul 1989, s.16.

Ayten Sezer de *Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri* eserinde “*Osmanlı topraklarına ayak basan ilk Protestan misyonerin 1815’te Mısır’a gönderilen ‘The Church of Missionary Society’ adlı bir İngiliz örgütüne bağlı bir papaz olduğu görülür*”³ der. Oysa Osmanlı’da Protestan misyonerlik faaliyetlerinin başlangıcı en geç on yedinci yüzyıla, Quaker misyonerlerine dayanır.

On yedinci yüzyılın ortalarında İngiltere’de ortaya çıkan Dostlar Dini Cemiyeti veya Quakerlar İngiliz Protestanlığının ilk kapsamlı misyonerlik hareketiydi. Erken Quaker misyonları bir yoruma göre “*Huristiyan Kilisesi tarihinde misyonerlik gayretinin en dramatik patlamalarından biridir*”⁴ 1656 yılında Quakerizm’in kurucusu George Fox Dostlara misyonerlik çağrısı yapar: “*Bütün milletler sesi söz veya yazı ile duyunsunlar. Hiçbir yeri, hiçbir dili*” ayırmadan “*herkesi Tanrı’ya ibadete davet edin. ... Tüm ülkelerde, yerlerde, adalarda, milletlerde, nerede olursanız olun örnek olun; duruşunuz ve hayatınız ber türden insan arasında vaaz etsin*”⁵ 1659 yılında ise aynı çağrıyla “*İnançlı olun ve gerçeği her yere yayın ve Tanrı’nın bilgeliğiyle yürüyün; ... ülkelere, adalara, uluslara veya kıtalara yazın, konuşun ve kitaplar gönderin; Öyle ki Rabbin ordusunun boru sesi uluslarda ve adalarda duyulsun*”⁶ sözleriyle tekrarlar. 1660 yılına geldiğinde George Fox Dostların sadece İngiltere ve İrlanda’da değil “denizlerin ötesinde” Almanya ve Amerika’nın yanı sıra “Floransa, Mantua, Palatine, Toskana, İtalya, Roma, Türkiye, Kudüs, Fransa, Cenevre, Norveç, Barbados, Antigua, Jamaika, Surinam, Newfoundland” gibi birçok yerde vaaz verdiklerini yazar.⁷

Bu yazı on yedinci yüzyıl Quaker misyonerlerinin Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerini yine aynı misyonerlerin kendi anlatılarının yanı sıra çağdaşlarının ve dönemin önde gelen Quakerlarının yazılarından yola çıkarak inceliyor. Dönemin on yedinci yüzyıla sınırlanmasının nedeni, on sekizinci yüzyılda Quakerların misyonerliği fiilen terk etmeleridir. Zira on sekizinci yüzyıla geldiğinde dinginlik dönemine giren Quakerların misyonerlik şevki azalmış, daha içe dönük bir sürece girmişlerdi.⁸ On dokuzuncu yüzyılda hakim olan evanjelik harekete katılan Quakerlar yeniden misyonerliğe ve Osmanlıya geri döndüler. Erken dönem Quakerlar ve İslam konusunda yapılan çalışmalar gösteriyor ki tüm insanlığı

³ Ayten Sezer, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri,” *Osmanlı II*, (ed.) Güler Eren, Ankara 1999, son erişim tarihi: 22 Mayıs 2023,

https://ait.hacettepe.edu.tr/akademik/arsiv/misy.htm#_ftnl

⁴ Michael R. Watts, *The Dissenters: From the Reformation to the French Revolution*, C1, Oxford 1985, s.198.

⁵ George Fox, *A Journal or A Historical Account of the Life, Travels Sufferings, Christian Experiences and Labour of Love in the Work of the Ministry, of that Ancient, Eminent and Faithful Servant of Jesus Christ, George Fox*, C 1, Londra 1694 s.212, son erişim tarihi: 3.10.2022, <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/A40209.0001.001?rgn=main;view=fulltext>

⁶ George Fox, *A Collection of Many Select and Christian Epistles Letters and Testimonies Written on Sundry Occasions*, Isaac T. Hopper, New York 1831 s.175.

⁷ John Barclay, *Letters of Early Friends*, Londra, 1841, s. 64, son erişim tarihi: 28. 09. 2021, <https://www.friendslibrary.com/john-barclay/letters-of-early-friends/>

⁸ Pink Dandelion, *The Quakers: A Very Short Introduction*, Oxford 2008, s. 24-25.

Tanrı'nın insanları olarak gören ve onları inançlarına göre yargılamayı reddeden on yedinci yüzyıl Quakerlarının İslam'a yaklaşımı -her ne kadar misyonerlik amacına hizmet etse de- zamanın Hristiyan anlayışından oldukça farklıydı. Dönemin ana akım Hristiyan geleneklerinin aksine Müslümanları "ahlak ve insanlık onuru açısından Hristiyanlarla eşit" görüyorlardı.⁹

1. İç Işık

"İç Işık" olarak adlandırılan, Tanrı'nın varlığının tüm insanların içinde, "ber soy, dil, balk ve milletin"¹⁰ fertlerinde var olduğuna dair erken dönem Quaker inancı Hristiyan olanların, Hristiyan olmayanlar karşısında herhangi bir ayrıcalıklı pozisyon almalarına engel oluyordu: "Eğer 'Mesih'in ışığı' Tanrı tarafından her insanın içine yerleştirilmiş, doğuştan gelen bir hakikat anlayışı ise", o halde ilahi vahiy herhangi bir Kitabın tekelinde değildir, "herkesin içinde mevcuttur".¹¹ Yapılması gereken gidip mesajı ilan etmek ve herkesi içindeki ışığa dönmeye teşvik etmektir. Bu amaçla dünyanın dört bir yanındaki hükümdarlara, Rus Çarı, Çin İmparatoru, Fransa ve İspanya kralları ve Papa'ya mektuplar yazdılar. Quakerlar "Büyük Türk"e yani Osmanlı Padişahına hitaben yazılmış mektuplar da yayımladılar. Örneğin John Perrot sultanı "Tanrı'nın bütün insanları, tüm milletleri" aydınlattığı nura yönelmeye teşvik etti. Perrot sultana "Ve bu sesle sana sesleniyorum, ey birçok bölgeye yayılmış olan Türk, tüm dünya sana boyun eğene kadar, daha birçokları üzerinde hüküm sürebilmen için ... zürriyetinin egemenliği tüm dünya üzerinde olması için kadir-i mutlak Tanrı tarafından" kendisine ve tüm millete gönderilen "ebedi barış mesajını" kabul ederse Tanrı tarafından ödüllendirileceğini açıklar, ülkenin "sınırları genişleyecek, kimsesizlerin, yetimlerin ve dulların meskenini büyük bir refah kaplayacak ve egemenliğinizde ekemek dilenen hiç kimse olmayacak" der ve sultanın adının sonsuza dek hatırlanacağını vadeder. Ancak Tanrı'nın mesajına direnip "kapılarına yaklaşan ve kalplerinin kapısını çalan dünyanın ışığını" tanımadıkları takdirde Türk'ün gücünün "dünyanın tüm uluslarının ötesinde" solacağı konusunda uyarır.¹²

⁹ David Vlasblom, "Islam in Early Modern Quaker Experience and Writing", *Quaker History*, 100/1, (Bahar 2011), s. 8. . Bu konuda ayrıca bkz. Justin J. Meggitt, *Early Quakers and Islam: Slavery, Apocalyptic and Christian-Muslim Encounters in the Seventeenth Century* Eugene, Oregon 2016, Nabil Matar, "Some Notes on George Fox and Islam" *The Journal of Friends Historical Society*, 55 (1989), s. 271-276.; Nabil Matar, *Islam in Britain 1558-1685*, Cambridge 1998.

¹⁰ William Dewsbury, *The Faithful Testimony of that Antient Servant of the Lord, and Minister of the Everlasting Gospel William Dewsbury: his Books, Epistles and Writings, Collected and Printed for Future Service* Londra 1689, s.9, son erişim tarihi: 29.09.2022,

<https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A35837.0001.001?rgn=main;view=fulltext> Quakerların "iç ışık" ilkesi Yuhanna'nın "Dünyaya gelen her insanı aydınlatan gerçek ışık vardı"(1:9) sözüne dayanıyordu.

¹¹ David Vlasblom, "Islam in Early Modern", s.3-4.

¹² John Perrot, *A Visitation of Love, And Gentle Greeting of the Turk*, Londra 1660, s.3-4, son erişim tarihi, 26. 09. 2022,

George Fox, Müslümanlara sadece Hıristiyanlık ilkeleriyle yaklaşmanın verimli olmayacağını düşünür. Kuranı okumuştur. Cezayir’de esir düşen, aralarında Quakerların da bulunduğu kişiler için Sultan’a yazdığı mektupta¹³ onu İncilin değil de Kuranın standartlarına uygun davranmadığı gerekçesiyle sorgular: “*Muhammed size zarar vermeyenlerin mallarını zorla almak, yağmalamak, onları esir tutmak, satmak veya ayaklarına, karnına veya sırtına vurmak için hiç yetki verdi mi?*”¹⁴ diye sorar. “*Şimdi bu kötü davranışlarımızı Kutsal Kitaplara ve Kurana aykırıdır*”¹⁵ der. Kuran’daki ana temaları geliştirerek, surelerden örnekler vererek Müslümanlarla ilişki kurmaya çalışır. İsa’yı Müslümanlara İncil değil de Kuran yoluyla tanıtmayı seçer. “*Ve yine diyorsunuz ki, Kutsal Kitapların bilgisine sahip olanlar, ölmeden önce İsa’ya inanmalıdır; çünkü o, kıyamet gününde onların yaptıklarına karşı şahitlik edecektir*”¹⁶ Nihai hedefi hiç kuşkusuz Müslümanları kendi dinine döndürmektir. Türkler içlerindeki ışığı fark ettiklerinde bu dönüşüm gerçekleşecektir.

2. Quakerlar Osmanlı’da

Quaker hareketinin kurulmasından kısa bir süre sonra bazı Quakerlar dinlerini vaaz etmek için Osmanlı topraklarına da geldiler Misyonerler Müslümanları kendi dinlerine döndürmeyi başaramadıysa da aşağıda görüleceği gibi genellikle görevlerini tamamlamanın verdiği tatmin duygusuyla ülkeden ayrıldılar. Zira onlar için önemli olan insanların içine tohumu ekmektir, onlar üzerlerine düşeni yapmış ve “*gerisini Tanrı’ya bırakmışlardı*”¹⁷

a. Sultanı Dininden Döndürmek

a.1 Mary Fisher

1657 yılında İngiltere’den yola çıkan ve o yılın Temmuz ayında Livorno’ya gelen Mary Fisher, Beatrice Beckley, Mary Prince adlı üç kadın¹⁸ ve John Perrot,

---

<https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A54452.0001.001?rgn=main;view=fulltext>

¹³ İslam’a yaklaşımı açısından bu mektup ile Fox’un daha önce Müslümanlara yazdığı mektuplar arasında fark vardır. Örneğin 1660’da yazdığı mektupta “*Muhammed’in aracılığıyla aldatıldın*” der. George Fox, *To the Turk, and All that are Under his Supream, To Read this Over which Concerns their Salvation*, Londra 1660, s.8, son erişim tarihi: 2.09.2022, <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/B23173.0001.001?rgn=main;view=fulltext>

¹⁴ George Fox, *To the Great Turk and his King at Argiers with a Postscript of George Pattison’s Taking the Turks and setting them on Their Own Shoar*, Londra 1680, s. 2, son erişim tarihi: 2.09.2022, <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/A40298.0001.001?rgn=main;view=fulltext>

¹⁵ Fox, *To the Great Turk*, s.5.

¹⁶ Fox, *To the Great Turk*, s.5.

¹⁷ John Perrot’dan aktaran Kenneth L. Carroll, *John Perrot: Early Quaker Schismatic*, Londra 1971, s.21.

¹⁸ Diğer dini gruplar arasında kadın vaizler istisna iken Quaker’lar, Eski Ahit peygamberlerinden Yoel’in Rab’bin Günü ile ilgili “*Oğullarımız ve kızlarımız peygamberlik edecek*” (Yoel 2: 28) kehanetine dayanarak kadın ve erkekleri ruhani alanda eşit görüyorlardı (Rosemary Moore “Seventeenth-Century Context and Quaker Beginnings”, *The Oxford Handbook of Quaker Studies*, (ed. Stephen W. Angell-Pink Dandelion), Oxford 2013, s.19). İlk Quakerlar için kadınların vaaz vermesi Yoel 2:

John Luffe, John Buckley adlı üç erkek buradan Kudüs'e gitmek için Ağustos ayında yola çıkarlar. İyon Denizi'ndeki Zante Adası'nda Perrot ve Buckley diğerlerinden ayrılıp Korint ve Atina'yı ziyaret ederler. Diğerleri 18 Ekim'de İzmir'e ulaşırlar. Perrot ve Buckley ise yıl sonuna doğru İzmir'e varırlar.¹⁹ Bu, Osmanlı'ya yönelik ilk Quaker misyonudur ve bu misyon için 177 sterlin ayrılmıştır.²⁰ Ancak burada herhangi bir sonuç elde edemezler. İzmir'de Müslümanlar ve Yahudilerle görüşen John Luffe burada “*kendi dinini yayma konusunda*” bir başarı kaydedemez.²¹

İzmir'deki İngiliz konsolosu onları geri dönmeye ikna eder.²² Bunun üzerine Venedik'e doğru yola çıkarlar, ancak bindikleri gemi kopan fırtına nedeniyle Zante'de mola vermek zorunda kalır. Buckley, Fisher ve Beckly gemiden inip Mora üzerinden Osmanlı topraklarına geri dönerler. Mary Prince ise birkaç hafta daha burada kaldıktan sonra Venedik üzerinden İngiltere'ye döner.²³ John Perrot yolculuğun bu kısmını “*Venedik körfezinde, Venedik'e giden gemide Rab, cennetten ateş ... yağdırdı ve sesini ... gök gürlemeleriyle ... fırtınalar ve ateşle söyledi. ... Rab bizzi Zante Adası'na koymak için rüzgarını çıkardı*” sözleriyle anlatır. Perrot, Mary Fisher ve Beatrice Beckley'nin Mora üzerinden “*Türk İmparatoru'nun*” ordusuyla birlikte bulunduğu Edirne'ye doğru gitmek için burada kaldığını, John Buckley'nin ise İstanbul'a gideceğini söyler.²⁴ Beckley muhtemelen Mora'da Fisher'dan ayrılıp Buckley ile İstanbul'a döner.²⁵

Luffe ve Perrot ise Papa VII. Alexander ile görüşmek ve onu Quakerizm'e davet etmek için Venedik üzerinden Roma'ya geçerler. 6 Haziran 1658 tarihinde şehre varırlar. Papa ile görüşen Luffe ona kendisinin papa olarak Petrus'un Koltuğu'nda oturduğunu iddia ettiğini ama Petrus'un bir koltuğu olmadığını, bir sandalı olduğunu hatırlatır ve “*Petrus bir balıkçıydı, sen bir Prensin; Petrus oruç tuttu ve dua etti*” diyerek papanın lezzetli yemekler yiyip, yumuşak yatakta uyduğunu, Petrus'un basit kıyafetler giyerken papanın giysilerinin süslerle bezendiğini söyleyip, Petrus Mesih'in şakirdi iken “*sen gerçekten Deccal'sin*”²⁶ der. John Luffe atıldığı

28-29'un öngördüğü milenyumun yaklaştığına işaret ediyordu, insanlık tarihinin son günleri yaşıyordu (Rebecca Larson, *Daughters of Light: Quaker Women Preaching the Prophecy in the Colonies and Abroad, 1700-1755*, Chapel Hill 1999, s.23).

¹⁹ William C. Braithwaite, *The Beginnings of Quakerism*, Macmillan, Londra 1912, s. 420-422.

²⁰ Braithwaite, *The Beginnings*, s. 420.

²¹ Brandon Marriott, *The Birth Pangs of a Messiah: Transnational Networks and Cross-Religious Exchange in the Age of Sabbatai Sevi*, Oxford Üniversitesi Doktora tezi, 2012, s. 125.

²² Marsilya'daki İngiliz konsolosu Aldworth, 9 Nisan 1658 tarihinde Dışişleri Bakanı John Thurloe'ya “*3'ü erkek ve 3'ü kadın altı Quaker'in büyük senyörü [Osmanlı padişahını] dininden döndürmek için*” İzmir'e geldiğini ancak konsolosun onları engellediğini; bu yüzden Venedik'e gittiklerini yazar (“Mr Aldworth, Consul at Marseilles to Secretary Thurloe”, *A Collection of State Papers of John Thurloe*, C 7, ed. Londra 1742, s. 32).

²³ Braithwaite, *The Beginnings*, s.422.

²⁴ Aktaran Mabel Rihmond Brailsford, *Quaker Women: 1650-1690*, Londra 1915, s.120-121.

²⁵ Brailsford, *Quaker Women*, s. 121.

²⁶ Aktaran Braithwaite, *The Beginnings*, s. 424-425.

hapishanede ölür, John Perrot ise kapatıldığı akıl hastanesinde üç yıl kaldıktan sonra serbest bırakılır.

Sultan IV. Mehmet'e İncili tebliğ etmek amacıyla Edirne'ye gelen Mary Fisher orada tanıştığı kişilere niyetini anlatır ve içlerinden bazılarının Sultan IV. Mehmet'i görmeye kendisiyle birlikte gelmelerini ister, ancak kimse buna cesaret edemez. Bunun üzerine Mary Fisher sultanı görmeye tek başına gider. “*Büyük Tanrı'dan Büyük Türk'e bildirecek bir şeyi olan bir İngiliz kadın olduğunu*” bildirmesi için Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa'nın çadırına adam gönderir.²⁷ Sultanın kendisini ertesi sabah kabul edeceği haberini alınca şehre döner. Ertesi gün Sultan ve maiyetiyle üç tercüman aracılığıyla konuşur. Kutsal Ruh'un rehberliğini hissetmeden hiçbir sözün söylenmemesi gerektiği Quaker ilkesi uyarınca bir süre sessiz kalır. Sultan bu kadar kalabalık bir dinleyici kitlesinin onu rahatsız etmiş olacağını düşünerek Fisher'a maiyetinden bazılarını dışarı çıkarmayı teklif eder. Ancak Fisher'ın bu teklife cevabı “*Hayır*” olur.²⁸

Sultan “ona Rab'bin sözünü onlara söylemesini ve korkmamasını” söyler; ayrıca “*ona Rab'den söyleyeceği sözü ne eksik ne de fazla söylemesini*” emreder, “*çünkü ne olursa olsun duymaya*” isteklidirler.²⁹ Türkler onu büyük bir ciddiyet ve dikkatle dinlerler. Sözlerini bitirdiğinde sultan Fisher'a söyleyecek başka sözü olup olmadığını sorar. Fisher soruya soruyla cevap verir ve IV. Mehmet'e söylediklerini anlayıp anlamadığını sorar. Sultan bu soruyu “*Evet her kelimesini?*” diyerek yanıtlar.³⁰ Sultan “*Rab'den bir mesajla İngiltere'den bu kadar uzaklara gelmek için bu kadar zahmete katlanan birine saygı duymaktan başka bir şey yapamayacaklarını*” söyleyerek ondan ülkede kalmasını ister, ancak Fisher kabul etmez; bunun üzerine IV. Mehmet İstanbul'a gitmek isterse kendisine eşlik etmesi için bir muhafız vermeyi önerir. Fisher kendisini oraya kadar getiren Tanrı'ya güvenerek bu teklifi de kabul etmez.³¹

Son olarak “*Türkler ona peygamberleri Muhammed hakkında ne düşündüğünü?*” sorarlar. Fisher “*ibtiyatla onu tanımadığını, ancak dünyanın ışığı olan ve dünyaya gelen her insanı aydınlatan Tanrı'nın Oğlu?*” Mesih'i tanıdığı cevabını verir ve devam eder: Bir peygamberin “*Söylediği sözlerle ve kehanetlere göre doğru mu yanlış mı olduğund*” karar verilmesi gerektiğini ve “*eğer bir peygamberin söylediği söz gerçekleşirse bileceksiniz ki, Rab o peygamberi gönderdi; ama eğer gerçekleşmezse, o zaman bileceksiniz ki, Rab onu asla göndermedi?*”; Türkler bunun doğru olduğunu kabul eder.³² Fisher görevini yerine

²⁷ George Bishop, *New England Judged by the Spirit of the Lord*, T. Sowle, Londra 1703, s. 23.

²⁸ Bishop, *New England Judged*, s. 24.

²⁹ Bishop, *New England Judged*, s. 24.

³⁰ Bishop, *New England Judged*, s. 24.

³¹ Bishop, *New England Judged*, s. 24.

³² Bishop, *New England Judged*, s. 24-25.

getirmenin verdiği huzurla Edirne'den İstanbul'a gelir ve oradan İngiltere'ye döner.³³

İstanbul'daki olaylar hakkındaki bilgimiz buradaki İngiliz elçisinden gelir. 24 Temmuz 1658 tarihinde elçi Thomas Bendish, Zante'den Mora yoluyla başkente gelen Quakerlar hakkında Oliver Cromwell'e "davranışları masum olduğu sürece" onlara müsamaha gösterdiğini ancak "milletimiz ve dinimiz için baysiyet kırıcı hale geldiğinde (bu vesileyle Katolikler, Yahudi ve garip inançlara sahip başkaları tarafından kızıyordu ve alay edildi) dini törenlerimizin düzenini bozmaları nedeniyle ve bana ve otoriteme karşı bakir görücü çeşitli davranışlarda bulunmaları nedeniyle tahammül edilemez hale geldiklerinde onları geri dönmeleri için dostça uyardım" diye yazar. Mary Fisher ve Beatrice Beckley'nin- sessizce İngiltere'ye dönmeyi kabul ettiklerini, ancak John Buckley geri gönderilmeyi reddedince onu da zorla gemiye bindirttiğini de belirtir.³⁴

Mary Fisher İngiltere'ye döndükten sonra 13 Mart 1659 tarihinde üç Quaker vaizine yazdığı mektupta IV. Mehmet'le görüşmesini anlatır:

Rab için tanıklığı, gönderildiğim Kral'ın huzurunda yaptım ve o bana karşı çok soylu davrandı ve çevresindeki herkes de öyleydi, o ve etrafındakiler gerçeğin sözlerini itirazsız kabul ettiler. Birçoğu Tanrı'nın adından korkar ve elçilerine göz kulak olur. İçlerinde, zamanı gelince, Tanrı'nın yükselteceği asil bir tohum vardır. Hakikate birçok milletten daha yakınlık, içimde onlara karşı sonsuz bir sevgi doğdu, ama benim onları diğerlerinden daha çok sevmeme neden olanın, kendi tohumunu onların içinde de yetiştireceğini umuyorum ... Türkler olarak adlandırılmakla birlikte içlerindeki tohum Tanrı'ya yakındır ve iyilikleri bir ölçüde O'nun hizmetkarlarına gösterildi.³⁵

Fisher Müslümanları Quakerizme döndürmeyi başaramamıştı ama misyonunun sonuçlarından memnundu. Tanrı'nın tohumunun Türkler arasında yeşereceğinden umutluymuştu. Mektubunda kendisini en azından dikkatle dinleyen Türklere nazaran "İngilizlerin daha kötü" olduğunu söyler. Çünkü büyük bir çoğunluğu Tanrı'nın sözünü reddetmiştir.³⁶ İngiltere ve Amerika'da hapsedilen, zulme uğrayan Mary Fisher'in Müslüman Osmanlıdaki deneyimi Hıristiyan ülkelerde deneyimine kıyasla oldukça olumluydu. Fisher'in hikayesinin değişen siyasi şart ve tarihsel bağlamlarda Quakerlar tarafından farklı amaçlarla kullanıldığını gösteren Brooke Sylvia Palmieri'ye göre Fisher'in mektubu 1660'tan önce Quaker misyonerlerinin başarisına bir örnek olarak sunulurken, 1660'larda

³³ II. Charles bir Quaker vaizi olan Richard Hubberthorn'a Dostlardan Büyük Türk'le görüşen olup olmadığını sorar. Hubberthorn "Bazı Dostlarımız o ülkede bulundular" cevabını verir (Richard Hubberthorn *A Collection of the Several Books and Writings of that Faithful Servant of God*, Londra 1663, s.272, son erişim tarihi: 16.09.2022, <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A44832.0001.001?rgn=main;view=fulltext>)

³⁴ "Sir Thomas Bendyshe, Ambassador at Constantinople, to the Protector", Birch (ed.), *A Collection*, s. 287.

³⁵ Aktaran Brailsford, *age.*, s. 130.

³⁶ Brailsford, *Quaker Women*, s. 130.

Quakerlara uygulanan aşırı baskı karşısında Hıristiyan zulmüne karşı Müslüman misafirperverliği örneği sunan bir araca dönüşüp hoşgörü argümanlarını savunmak için kullanılır.³⁷ Mary Fisher'ın IV. Mehmet'le görüşmesinin hikayesi Quakerlar arasında nesilden nesile aktarılır ve on dokuzuncu yüzyılda epik bir şiirin konusu olur. Bu şiire göre Fisher sultana “Mücadelede kılıcı kim alırsa, kılıçla belak olur” diyerek yolunu barışa çevirmesi çağrısı yapar. Aksi takdirde “Tanrı'nın asayı elinden çekip alacağı”; “Hilal'in nurunun karanlıkta ve kanda söneceği” kehanetlerinde bulunur. Mary Fisher'ın sultanla görüşmesinden yaklaşık iki asır sonra yazılmış bu şiirin gerçeği yansıttığını iddia edemeyiz elbette. Ancak Fisher'ın IV. Mehmet'e ne dediği, hangi mesajı ilettiği hakkındaki elimizdeki tek metin budur. Şiir Fisher'ın kehanetinin doğru çıktığı iddiasıyla devam eder: “Uzaklara seyahat eden o İngiliz” evine döndü; “Sultan harp ilan etti” diyerek İkinci Viyana Kuşatmasında sultanın yaşadığı hezimetini ve “asasından ve kılıcından” vazgeçerek tahttan indirilmesini onun Rab'den gelen mesajı göz ardı etmesine bağlar. Belli ki sultan da bunun farkındadır zira “ölürken Rab'den gelen mesaj” düşünür.³⁸

a.2 John Kelsey

Sultanı kendi dinine döndürmek, ona ilahi mesajı iletmek için yola çıkan bir diğer kişi 1661 yılında İstanbul'a gelen John Kelsey ya da bilinen adıyla Quaker John'dur. Kelsey'nin İstanbul'daki macerasını ondan bir yıl sonra İstanbul'a gelen çağdaşı Dudley North anlatır: “Bir Quaker olan John, Büyük Türk'ü döndürmek için Konstantinopolis'e bir tüir hac yolculuğuna çıktı ve eyleminin ilk sabnesi bir sokağın köşesinde dikilip halka vaaz vermektir”.³⁹ İngilizce verdiği vaazları doğal olarak kimse anlamaz. Yetkililer aklını yitirdiğini düşünüp onu akıl hastanesine yatırır. Burada altı ay kalır. Sonunda bazı gardiyanlar onun İngilizce konuştuğunu anlar. Konu İngiliz elçisi Winchelsea Kontu Heneage Finch'in kulağına gidince, elçi, John Kelsey'i elçiliğe getirir. Kelsey “elçinin önünde yurtuk pırtuk kirlili bir şapkaıyla” durur ve defalarca uyarılmasına rağmen şapkasını çıkarmayı reddeder. Bunun üzerine elçi onu “Türk usulü” cezalandırır, yani falakaya yatırır. Kesesinde sultana yazılmış uzun bir mektup bulunur. Mektubun özü padişaha onun “günabkar Hıristiyanları cezalandırdığı Tanrı'nın elindeki bela olduğunu bildirmektedir”; Hıristiyanların günahları o kadar çoğalmıştır ki,

³⁷ Brooke Sylvia Palmieri, “Truth and Suffering in the Quaker Archives”, *Archives & Information in the Early Modern World*, (ed. Kate Peters, Alexandria Washam ve Liesbeth Corens), Oxford 2018, s. 239-262.

³⁸ “Visit of Mary Fisher to the Sultan Mohammed IV at Adrionaple, 1658”, *The Knickerbocker*, 43/2, (Şubat,1854), s. 159-164.

³⁹ Bu dönemde Quakerlar gittikleri ülkelerin, vaaz verdikleri kişilerin dillerini bilmemelerini misyonları açısından bir engel olarak görmüyorlardı. George Fox'a göre vaizlerin bilmeleri gereken tek dil Ruh'un kendileri aracılığıyla konuştuğu dildi (A. C. Bickley, *George Fox and the Early Quakers*, Londra 1884, s.162). Her yerde ve herkeste “tek ve özdeş” olan Ruh sayesinde insanlara erişmek mümkündü ve Quakerlar iletişim kanalı olarak Işğın gücüne güveniyorlardı (Richard Bauman, *Let Your Words be Few: Symbolism of Speaking and Silence Among Seventeenth-Century Quakers*, Cambridge 1983, s.27).

“Tanrı, Ruh aracılığıyla derhal gelip onları şiddetle cezalandırması gerektiğini bilmesi için kendisini sultana göndermiştir”. Kelsey elçinin emriyle İngiltere’ye giden bir gemiye bindirilir, ancak yolda bir yolunu bulup gemiden kaçır ve tekrar İstanbul’a gelir. Kısa sürede yakalanıp başka bir gemiyle tekrar ülkesi İngiltere’ye geri gönderilir.⁴⁰

John Kelsey şapkasını çıkarmadığı için dayak yemiştir. Zira diğer Quakerlar gibi o da, Tanrı’dan başka birine saygı göstermenin günah olduğu ilkesinden yola çıkarak, İngilizlerin üstlerinin yanında başlarını açmalarını gerektiren “şapka onuru” koduna uygun davranmayı reddeder. Bu nedenle dayak yiyen veya zulme uğrayan sadece Kelsey değildir: “Şapka çıkarmadığımız için maruz kaldığımız darbeler, yumruklar, dayak ve hapsedilmeler!” sabrımıza ve ılımlılığımıza meydan okuyan bir sınavdı der Fox.⁴¹ “Diz çökmek, eğilmek ve başı açmak, Tanrı’ya olan hayranlığımızın ifadesidir” diyen dönemin önde gelen Quakerlarından Robert Barclay’e göre aynı saygıyı “insana göstermek caiz değildir”. Barclay, “İnsana diz çöken, ayağına kapanan, Tanrı için daha fazla ne yapabilir? Yaratılana boyun eğip başını açanın Yaradan’a” verecek nesi kalmıştır diye sorar.⁴² Quakerlar için şapka onuru kodu aynı zamanda içerdiği dünyevi kibir, gösteriş, ikiyüzlülük ve eşitsizlikle Tanrı’nın emirlerine de aykırıydı.⁴³

a.3 Diğerleri

1662 yılında John Philley ve William Moore “Hakikatin mesajını” sultana ulaştırmak için “Türk’ün kampına doğru” giderlerken⁴⁴ amaçlarına ulaşmadan Macaristan’da engizisyonun eline düşerler.⁴⁵ 1665 yılında ise “Dover’da yaşayan bir Quaker, Büyük Sinyoru dininden döndürmek için Konstantinopolis’e gelmeye ikna” edilir; kendisini yollayanlar onu “dillerin armağanına”-Kutsal Ruh tarafından bahşedilen bilmediği dilde konuşma yeteneğine⁴⁶- sahip olduğuna inandırılır. Ancak bu kişi ne sultanı ne de veziri göremeden elçi Winchelsae’nin emriyle gemiye bindirilip Livorno’ya gönderilir.⁴⁷ 20 Ekim 1665 tarihinde Kont Winchelsea “Bu çalın adamı

⁴⁰ Roger North, *The Life of the Honourable Sir Dudley North*, Londra 1774, s.115.

⁴¹ George Fox, *A Journal*, C1, s. 24.

⁴² Robert Barclay *An Apology for the True Christian Divinity: Being an Explanation and Vindication of the Principles and Doctrines of the People called Quakers*, Birmingham 1765, s. 465.

⁴³ Susan Wareham Watkins, “Hat Honour, Self Identity and Commitment in Early Quakerism”, *Quaker History*, 103/1, (Bahar 2014), s. 4. Tanrının gözünde soya, servete, unvan, rütbe veya siyasi güce dayalı bir hiyerarşi olmadığından Quakerlar üstlerin önünde şapka çıkarmamanın yanı sıra, karşılardaki kim olursa olsun insanların önünde eğilmeyi, selamlamada iltifat sözcükleri kullanmayı, onursal unvanları, sen (thou and thee) yerine siz (you) demeyi de reddediyorlardı (George Fox, *George Fox: An Autobiography*, (ed. M. Jones Rufus), Philadelphia 1909, s. 198..

⁴⁴ George Fox, *Narrative Papers of George Fox, Unpublished or Uncollected*, (ed. Henry J. Cadbury), .Richmond, In. 1972, s.143.

⁴⁵ Joseph Besse, *A Collection of the Sufferings of the People Called Quakers*, C 2, Londra 1753, s. 420-432.

⁴⁶ Bu dil anlayışının ardında Kutsal Ruh’un havarilerin üzerine indiği ve onların başka dilleri konuşmalarını sağladığı İncil’deki Pentekost anlatısı yatıyordu.

⁴⁷ Bernard Randolph, *The Present State of the Islands in the Archipelago, or Arches, Seas of Constantinople and Gulph of Smyrna with the Islands of Candia and Rhodes*, Oxford, 1687, s. 68, son erişim tarihi: 4.09.2022 <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/A70955.0001.001?rgn=main;view=fulltext>.

Türklerin elinden zamanında kendi gözetimime almamış olsaydım bize pabalıya mal olabilirdi ve buradaki milletimiz için kötü sonuçlar doğurabilirdi” diye yazar. Bu kişinin –o dönemde Levant ile İngiltere arasındaki ticaretin yapıldığı liman olan⁴⁸- Livorno’daki İngiliz tüccar Thomas Clutterbuck’ın referansıya İstanbul’a geldiğini, ki onun verdiği belge bu kişinin bir İngiliz olduğunu ve bu bakımdan, majestelerinin tüm tebaasına olduğu gibi ona da nezaketle davranmak gerektiğini söyleyen çok da önemli bir belge olmamakla birlikte, kendilerine gösterilen en ufak bir nezaketi bile Tanrı’nın kendi inançları lehinde olduğu ve kendilerini desteklediği şeklinde yorumlamaya hazır olmaları nedeniyle Livorno’daki tüccarlardan bu kişileri cesaretlendirmemelerini, özellikle de çılgınlıklarının bedelinin ülkedeki İngilizler tarafından ödeneceği düşünülerek, bu kişilerin Türkiye’ye yönelik niyetlerinden vazgeçirmesini ister.⁴⁹

b. Mesajı Osmanlı halkına tebliğ edenler

Quakerların Osmanlı topraklarındaki misyonerlik faaliyetleri elbette sadece sultana yönelik değildi. Halkı da kendi dini öğretilerine çekmeye çalıştılar. 1657 yılının Eylül ayı başında kendi sözleriyle “*Rabbi içtenlikle beklerken, O’nun kutsanmış varlığı içimi doldurdu ve Ruhunun gücüyle bana Yeruşalem’e gitmemi emretti*” diyen George Robinson bu çağrıya itaat edip yola çıkar.⁵⁰ Zorlu bir yolculuktan sonra ve Katolik rahiplerin engelleme çabalarına rağmen Ramla’ya ulaşır. Burada kendisini zorla camiye götüren Türkler⁵¹ kendisinden İsevi inancı bırakıp Müslüman olmasını isterler. İçlerinden biri “*Mesib kötüdür*” demesi için ısrar eder. Ama Robinson İsa Mesih’in “*iyi olduğunu bildiğini ve O’nun hizmetkârı olduğunu*” söyler ve din değiştirmeyi kabul etmez.⁵² Dinini değiştirmesi için teklif edilen rüşveti de reddedince, ölümle tehdit edilir.⁵³ Cevabı “*dönmektense ölmeyi tercih ederim*” olur.⁵⁴ Türkler ölmesi

---

Winchelsea bu kişinin adını vermese de William Ashford Kelly’ye göre bu Quaker, John Philley’dir. (William Ashford Kelly “John Philley in Turkey”, *The Journal of the Friends’ Historical Society*, 52/2, 1969, s. 131-134).

⁴⁸ Braithwaite, *The Beginnings*, s.418.

⁴⁹ “The Earl of Winchelsea to Sir John Finch, 1665, Oct. 20 Pera”, *Report on the Manuscripts of Allan George Finch*, C 1, Londra 1913, s. 400.

⁵⁰ George Robinson, “An Additional Account of George Robinson’s”, *A True Account of the Great Tryals and Cruel Sufferings Undergone by Those Two Faithful Servants of God, Katherine Evans and Sarah Cheevers in the Time of Their Above Three Years and a Halfs Confinement in the Island of Malta. Also how God at Last his Almighty Power Effected their Deliverance and Brought Them Back into the Land of Their Nativity. To Which is Added, a Short Relation from George Robinson, of the Sufferings that Befel Him in His Journey to Jerusalem; and How God Saved him From the Hands of Cruelty When the Sentence of Death was Passed against Him*, (ed. Daniel Baker), Londra, 1663, s. 278, son erişim tarihi: 18 Eylül 2022, <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/A63318.0001.001?rgn=main:view=fulltext>

⁵¹ Erken Quakerlar Türk derken Müslümanları kastediyorlardı.

⁵² Robinson, *An Additional Account*, s. 286.

⁵³ Gerardus Croese’ye göre herhangi bir Hristiyan’ın camiye girmesi halinde ölüm cezasından kurtulmak için İslam dinini kabul etmesi gerekiyordu. Bu kural Türklerin kendi “icad” olmaktan ziyade Avrupalı elçi ve konsolosların her türlü fevri ve küstah eylemlere eğilimli bazı Avrupalıların

gerektiğini söylerler, onu deve gübresiyle yakmak için hazırlıklar yaparken, merhametli bir Türk araya girip onu ölümden kurtarır.⁵⁵ Daha sonra gittiği Kudüs'te hem Türkler, hem Rumlar hem de Ermeniler tarafından - Rumlar ve Ermeniler bir Hıristiyan olarak dininden dönmektense ölmeyi tercih ettiğinden, Türkler ise onun büyük acılar çektiğini anladıklarından- “*dostane bir tavırla*” karşılanır, Yahudiler de kendisine karşı ılımlıdır.⁵⁶ Huzuruna çıkarıldığı “*yetkili bir Türk*” kendisiyle Hıristiyanların ibadetleri hakkında konuşur ve ona Kudüs'e gelme nedenini sorar. Tanrının mesajını iletip görevini yerine getirmenin verdiği huzurla Robinson ülkesine döner.⁵⁷

1658 yılında “*denizin ötesine geçip gerçeğe tanıklık etmek için Rab tarafından yönlendirilen*”⁵⁸ Katherine Evans ve Sarah Chevers İskenderiye'ye gitmek amacıyla İngiltere'den ayrılırlar. Ancak Malta'da tutuklanıp 1663 yılına kadar hapiste kalırlar.⁵⁹ İskenderiye'ye varmayı başaran Quaker, 1658 yılında buraya gelen Hester Biddle'dır.⁶⁰

1661 yılında Daniel Baker ve Richard Scostrop adlı iki Quaker İstanbul'a gitmek üzere İzmir'e gelirler. Buradaki İngiliz konsolosuna İstanbul'a gitme niyetlerini anlatırlar, geçiş izinleri olmasına rağmen konsolos Anthony Isaacson elçiden izin almadan “*geldikleri yere geri dönmek dışında*” İzmir dışına çıkamayacaklarını söyleyerek seyahatlerine devam etmelerini engeller.⁶¹ Gittikleri diğer yerlerde olduğu gibi burada da insanlara “*günabtan kurtuluşa ve ruhlarının Tanrı'ya yönelmesine tanık olabilmeleri için herkesi imanlı itaate teşvik ederek, Mesih'in evrensel ışığının öğretisini cesaretle vaaz ettiler*”.⁶² Bu sözler Türkler, Yahudiler ve Rumlar için kırıcı olmasa da, bölgedeki Hıristiyanlar, yani İngiliz tüccarlar tarafından öfke ve küçümseme ile karşılanır.⁶³ Quaker misyonerlerini “*her fırsatta geri gönderilmesi*

---

camilere yönelik saygısızlıkta bulunmamaları için buldukları bir çareydi. Kendilerini arsızca küçük düşüren bu kişiler aynı zamanda kendi milletlerine de zararlı oluyorlardı..

Gerardus Croese, *The General History of the Quakers: Containing the Lives, Tenents, Sufferings, Tryals, Speeches and Letters of the most Eminent Quakers, Both Men and Women. From the First Rise of that Sect Down to this Present Time*, Londra 1696, s. 272, son erişim tarihi: 28 Eylül 2022, (<https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A35020.0001.001?rgn=main;view=fulltext>).

⁵⁴ Robinson. *An Additional Account*, s. 287.

⁵⁵ Robinson, *An Additional Account*, s. 287.

⁵⁶ Robinson, *An Additional Account*, s. 289.

⁵⁷ Robinson, *An Additional Account*, s. 292.

⁵⁸ John Whiting, *Persecution Exposed, in Some Memoirs Relating to the Sufferings of John Whiting, and Many Others of the People called Quakers*, Londra 1791, s. 470.

⁵⁹ Whiting, *Persecution Exposed*, s. 470.

⁶⁰ Elizabeth Malson-Huddle, “Biddle Hester”, *The Encyclopedia of English Renaissance Literature*, C 1, (ed. Garrett A. Sullivan, Jr-Alan Stewart), Blackwell, Oxford 2012, s.76-77.

⁶¹ “Anthony Isaacson to the Earl of Winchilsea”, 8 Ağustos 1661, Smyrna, *Report on the Manuscripts*, C 1, s. 143.

⁶² Besse, *A Collection*, C 2, s.418.

⁶³ Besse, *A Collection*, C 2, s. 418.

gereken abmak ve abesle iştiğal eden vizyonerler”⁶⁴ olarak gören bu tüccarlar, İstanbul’daki İngiliz elçisine Quaker misyonerlerinin ülkeden çıkarılması için neredeyse yalvaran bir mesaj gönderirler.⁶⁵ Bunun üzerine elçilik 19 Temmuz 1661 tarihinde İzmir’deki İngiliz konsolosu Isaacson’a, bu tür insanların verecekleri diğer rahatsızlıkların yanı sıra, İngiliz milletinin onurunu lekeleyebileceği konusunda yeterince deneyime sahip olduklarından, Quaker’ların seyahatlerine devam etmelerine engel olup, onların doğrudan İngiltere’ye ya da gemiye binmeyi tercih edecekleri herhangi bir limana göndermesini talep eden -elçinin sekreteri Paul Rycault imzalı- bir yazı gönderir.⁶⁶ Elçiliğin talimatı süratle yerine getirilir. “*Bir dragoman ve konsolos subayı ve hamallar ile birlikte bir Türk yeniçeri*” Quakerların kaldıkları lojmana gönderilir.⁶⁷ Talimat uyarınca yola çıkarılan Scostrop ve Baker, Scostrop’un hastalanıp öldüğü Zante’ye gelirler. Daniel Baker önce Livorno’ya oradan da Malta’ya gider.⁶⁸

Aynı yıl İskenderiye’ye giden John Stubbs ve Henry Fell kısa sürede oradaki İngiliz konsolosu tarafından sınır dışı edilirler.⁶⁹ Fox’a göre ülkeden çıkmadan önce, “*hakikatin ilkelerini ve yolunu açmak için*” Rumlara ve Türklere bir dizi kitap ve bildiri dağıtırlar.⁷⁰ Kahire’deki İngiliz konsolosu Richard Bendish’in Livorno’daki bir İngiliz tüccara gönderdiği mektup da bunu doğrular. Konsolos yola çıkmadan önce Quakerların sokaklara Latince, İbranice ve Arapça broşürler attıklarından şikayet edip, tüccardan bundan sonra benzer amaçlarla Mısır’a gelmek isteyenlere elinden geldiğince engel olmasını ister.⁷¹

Adı verilmeyen iki kadın Quaker vaiz belirtilmeyen bir tarihte deniz yoluyla İskenderun’a gelirler, ancak İngiliz konsolosu tarafından daha ileri gitmelerine izin verilmeyince, kadınlar “*keder ve üzüntü*” içinde ülkelerine geri dönerler.⁷² İzmir’deki İngiliz Konsolosu William Cave 22 Şubat 1664 tarihinde İngiliz elçisi Winchelsea’ya Livorno’dan Anne ve Elizabeth gemisiyle bir Quaker’in şehre geldiğini, Konstantinopolis’e gitmek için çok istekli olduğunu, ama orada rahatsızlık yaratacağını ve ekselanslarına onu geri gönderme konusunda sorun yaşatacağından

⁶⁴ Braithwaite, *The Beginnings*, s.420.

⁶⁵ Besse, *A Coşşection*, C 2, s.418.

⁶⁶ Daniel Baker, *A Clear Voice of Truth Sounded Forth, and as an Ensign Lifted Up and Displayed in Answer to the Proceedings of the Christians by Name in Asia, by Way of Controversie and Expostulation*, Londra 1662, s.10-11. son erişim tarihi: 30.09.2022, (<https://quod.lib.umich.edu/e/cebo2/A29602.0001.001?rgn=main;view=fulltext>).

⁶⁷ Baker, *A Clear Voice of Truth*, s. 11.

⁶⁸ Besse,, *A Collection*, C 2, s. 418-419.

⁶⁹ Baker, *A True Account*, s. 190.

⁷⁰ Fox, *A Journal*, C 1, s. 248.

⁷¹ Baker, *A Clear Voice of Truth*, s. 28.

⁷² Croese, *The General History*, s. 274.

yolculuğuna engel olduğunu ve onu Livorno'ya geri göndermeyi planladığını bildirir.⁷³

1670 yılının Mart ayında “hepsi Quakerlar arasında önde gelen kişiler olarak bilinen” John Watson, William Stubbs, Nathaniel Golden ve Rowland Jenkins adlı dört kişi İncili “Milletlere ve Kafirlerle vaaş etmek için” İngiltere’den yola çıkarlar.⁷⁴ Önce Fransa’ya sonra İtalya’ya gelirler. Burada görüştükları papayı Quakerizme döndürmeyi başaramayınca “Türklere ve Müslümanlara vaaş etmeye” karar verirler.⁷⁵ Temmuz sonunda ayrıldıkları Roma’dan iki ay süren deniz yolculuğuyula İstanbul’a gelirler. “O büyük şehirde on beş günden fazla kalmamışlardı, ancak Müslümanların camilerine ve ibadethanelerine girdiler ve insanlar arasında büyük bir kargaşaya neden oldular”.⁷⁶ Bu suçtan dolayı falakaya yatırılıp ayaklarına üç yüz değnek vurulur. Cezanın sonucunda koltuk değnekleriyle yürümek zorunda kalsalar da “bir kez daha camilere gittiler ve eskisinden çok daha büyük bir rahatsızlığa neden oldular. Bunun üzerine Türklar çok sinirlendiler ve onları hemen müftünün huzuruna çıkardılar”, müftü “büyük bir biddet ve öfkeyle” bu kişilerin ellerinin, dillerinin kesilip, gözlerinin oyulmasına ve kazığa oturtulmalarına karar verir ve ceza uygulanır.⁷⁷

3. Binyılcılık/Mesihçilik

1650’lerde genç Quaker hareketi Patmos’lu Yuhanna’nın Mesih’in yeryüzündeki kötülüğü yeneceğine ilişkin vizyonlarını içeren Vahiy Kitabı’na⁷⁸ atıfla Kuzu Savaşı olarak bilinen bir misyonerlik hareketine girişir. Amaç Mesih’in krallığını kurmaktır. Tanrı’nın krallığının yakın olduğuna dair binyılcı inancı benimseyen Quakerlar, düzenin alt üst oluşunu siyasi kargaşa yoluyla değil de “kitlese din değıştirme” şeklinde olacağını farz ettiklerinden “dünyanın her yerinde Quaker hareketinde muazzam bir artış öngörüyorlardı”.⁷⁹ Bu misyonerlik hareketinde kendilerini insanları içlerindeki Mesih’in ışığına yönlendirecek Kuzu’nun takipçileri olarak görüyorlardı. Quakerlar için Kuzu’nun savaşı fiziksel değil, ruhsal bir savaştı, dolayısıyla bu savaşı manevi silahlarla verilecekti.⁸⁰ Ne resmi kilisenin ne de kutsal

⁷³ “Consul Cave to the Earl of Winchelsea, 1664, Feb. 22, Smyrna”, *Report on the Manuscripts*, C 1, s. 360.

⁷⁴ John Elias, *A True and Strange Relation of the Travels, Adventures, and Great Persecution of Four Eminent Quakers who in the year 1680 travelled through France, Italy and Turkey, to Promote Their Religion*, Londra 1681, s.1.

⁷⁵ Elias. *A True and Strange*, s.7.

⁷⁶ Elias. *A True and Strange*, s.7.

⁷⁷ Elias, *A True and Strange*, s.7.

⁷⁸ “Kuzu’ya karşı savaşacaklar, ama Kuzu onları yenecek. Çünkü Kuzu rablerin Rabbi, kralların Kralıdır. O’nunla birlikte olanlar, çağırılmış, seçilmiş ve O’na sadık kalmış olanlardır” (Vahiy Kitabı 17:14).

⁷⁹ Sünne Juterzenka “Charting the ‘Progress of Truth’: Quaker Missions and the Topography of Dissent in Seventeenth- and Eighteenth-Century Europe”, *British Protestant Missions and the Conversion of Europe, 1600-1900*, (ed. Simone Maghenzani-Stefano Villani), Londra 2021, s.82.

⁸⁰ T. L. Underwood, “Early Quaker Eschatology”, *Puritans, the Millenium and the Future of the Israel: Puritan Eschatology 1600 to 1660*, (ed. Peter Toon), Cambridge 1970, s. 99.

yazıların cennetin krallığını kuramayacaklarına inanan Quakerlar için yalnızca ruhlardaki Mesih'in ışığı bu güce sahipti. Bu dönüştürücü güç sayesinde Tanrı'nın Kuzusu dünyadaki tüm kötülöklere karşı zafer kazanacak ve yeryüzünde cennetin krallığı kurulacaktı.

On yedinci yüzyılda popüler olan binyılcı hareketler Hıristiyan dünyası ile sınırlı değildi. Aynı yüzyılda Yahudi tarihinin en yaygın ve güçlü mesihçi hareketini İzmirli Sabetay Sevi ateşledi. Quaker binyılcılığı ile Sabetaycı mesihçilik arasındaki ilişki hakkında farklı görüşler öne sürölmektedir. Sabetay Sevi hareketinin tamamen Yahudi dünyasının kendi dinamik ve kaygılarından ortaya çıktığını öne süren Gershom Scholem'in⁸¹ aksine Sabetay hareketinin kökenini dünyayı dolaşıp duran binyılcı "modern kehanetlere" bağlayan Paul Rycault'un⁸² anlatısından yola çıkan Richard H. Popkin iki hareket arasında yakın bir bağlantı olduğunu düşünmektedir.⁸³ Sevi'nin babası Osmanlı'daki Quaker tüccarlar için çalışmaktadır⁸⁴ ve kısa sürede "Ouaker Yahudi" olmakla itham edilir.⁸⁵ Sevi bu kişiler aracılığıyla Quaker binyılcılığından haberdar olmuş olabilir. Sabetay Sevi ile Quaker misyonerlerinin karşılaşp karşılaşmadıkları, aralarında doğrudan bağlantı olup olmadığı ve bizzat birbirlerini etkileyip etkilemediği tartışmalıdır.⁸⁶ Ancak 1666 senesine tarihlenen Polonya'da basılmış bir broşürde Sabetay Sevi'nin "*Quaker Yahudi*" olarak adlandırılması; bir diğer gravürde ise Sevi'nin portresi ile 1656 yılında Bristol'e İsa'nın Kudüs'e girişini taklit ederek girmesinden dolayı "*Quaker İsa*" olarak bilinen James Nayler'ın yan yana resmedilmesi iki hareket arasında en azından paralellik bulunduğunu göstermektedir.⁸⁷

Dönemin Protestan dünyasını saran binyılcı coşkunun Osmanlı'ya yansıması Quakerlarla sınırlı değildi. Yine Protestan binyılcı beklentileri doğrultusunda Kitab-ı Mukaddes bir bütün olarak 1664 yılında sonradan Müslüman olmuş Protestan Ali Ufki Bey⁸⁸ (Woichiech Bobowski) tarafından Türkçe 'ye çevrilmişti. Çeviri Moravyalı ilahiyatçı ve eğitimci Jan Amos Komenski'nin başını çektiği projenin bir parçasıydı. Katolik Habsburglara karşı Protestan ölkelerle Osmanlı İmparatorluğu arasında ittifak oluşturulacağına dairi binyılcı eskatolojik kehanetlerden esinlenen

⁸¹ Gershom Scholem, *Sabbatai Sevi: The Mystical Messiah*, (çev. R. J. Zwi Werblowsky), Princeton 1973.

⁸² Paul Rycault, *The History of the Turkish Empire from the Year 1640 to the Year 1677*, Londra 1679, s. 201.

⁸³ Richard Popkin "Seventeenth-Century Millenarianism" *Apocalypse Theory and the Ends of the World*, (ed. Malcolm Bull), Oxford: 1995, s.112-134; ayrıca bkz. Michael McKeon "Sabbatai Sevi in England", *AJS Review*, 2, 1977, s.131-169.

⁸⁴ Paul Rycault, *The History of the Turkish Empire*, s. 201.

⁸⁵ Popkin "Seventeenth-Century Millenarianism", s. 122.

⁸⁶ Marriott, *The Birth Pangs of a Messiah*, s.108-109.

⁸⁷ Matt Goldish, *The Sabbatean Prophets*, Cambridge, Mass. 2004, s. 111.

⁸⁸ Leh kökenli Protestan bir aileye doğan Bobowski Tatarlar tarafından kaçınıp İstanbul'a köle olarak satılır. İslam'ı kabul edip Enderun'a girer, Topkapı Sarayında müzisyen ve tercüman olarak görev yaptıktan sonra saraydan ayrılp İngiliz elçiliğinde tercüman olarak çalışır.

bu projenin hedefi Türkleri din değiştirmeye teşvik etmekte.⁸⁹ Komenski'nin girişimi Hollanda elçisi Levinus Warner'a emanet edilmişti; Warner tercüme işini önce Yahya bin İshak'a, onunkini yeterli bulmayınca Ali Ufki Bey'e vermişti.⁹⁰ Komenski İncilin Türkçe çevirisine önsöz olması amacıyla Sultan IV. Mehmet'e hitaben bir ithaf mektup da yazmıştı. Saygılı ve uzlaşmacı bir dille yazdığı metnin "amacı sultanı kendi topraklarında Türkçe İncilin dağıtılmasına izin vermeye ikna etmekti".⁹¹ Bu kehanetlerden haberdar olan Komenski'nin arkadaşı İsviçreli eğitimci Johann Jakob Redinger, orduyla birlikte Macaristan'da bulunan Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ile görüşüp, söz konusu kehanetleri kendisine aktarır, Türkçe İncil'in halihazırda tercüme edilmiş ve Hollanda'da basılmakta olduğunu kendisine söyler. Sadrazamın dragomanı bu tercümeden haberdar olduklarını ve sabırsızlıkla bekledikleri cevabını verir. Redinger, sadrazamdan Türkçe İncil imparatorluğa geldiğinde onu Türkler için tefsir etmek için Türkçe öğrenmek amacıyla İstanbul'a gitmek için izin ister.⁹² Ali Ufki Bey'in çevirisi ancak on dokuzuncu yüzyılda yayımlanır ve proje yarım kalır.

---

⁸⁹ Agata Pawlina, "The Pole who Translated the Bible for the Turks: Wojciech Bobowski's Bible Translation into Ottoman-Turkish", *The Polish Journal of Biblical Research*, 15/2, 2016, s34.

⁹⁰ Neudecker, Hannah, "Two Hitherto Little Studied Turkish Translations by Wojciech Bobowski alias Albertus Bobovius", *Oriens*, 45 2007, s. 322.

⁹¹ Neil Malcolm "Comenius, the Conversion of the Turks, and the Muslim-Christian Debate on the Corruption of Scripture", *Church History and Religious Culture*, 87/4, 2007, s. 485.

⁹² Neil Malcolm, "Comenius, s. 499.

(Resim 1) Üzerinde egemenlik nişanı imparatorluk küresi, taç, asa ve kılıç bulunan “Yeni Monarşi” yazılı sunak masasının önünde duran Nayler ve Sevi’nin ikili portresi. Hainlerin Şahı başlıklı bu gravürde Nayler ve Sevi’nin başlarının üzerindeki metin kutucukları her ikisini de sahte mesih olarak yaftalıyor, Nayler’e Quakerların kralı, Sevi’ye Yahudilerin kralı diyor. Nayler’in cübbesinde Hırs; Özgür Ruh; Quaker; Kötülük, Sevi’ninkinde ise Kuran ve Talmud yazıyor.

© The Trustees of the British Museum. Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) lisansı altında paylaşılmıştır

Sonuç

Mesih'in dönüşünü herkesin içindeki "iç ışık" aracılığıyla deneyimleyeceği inancına dayalı apokaliptik erken Quaker eskatolojisi ve İncil'deki Vahiy Kitabı'nda Kuzu Mesih için öngörülen zaferden ve bu zaferin kitlesel din değiştirme şeklinde olacağı varsayımından yola çıkan Quakerlar on yedinci yüzyılda küresel bir misyonerlik hareketine giriştiler. "Mesih dünyaya gelen her insanı aydınlattı, Türkleri, Yabudileri ... ışıkla aydınlattı; ... ve kurtuluş getiren Tanrı'nın lütfu bütün insanlara göründü"⁹³ diyen George Fox ve erken Quakerlar için misyonerliğin amacı insanları içlerindeki ışığa döndürmekti. Hedeflerinde çeşitli ülkelerin halkları kadar bu ülkelerin yöneticileri de vardı. Aynı amaçla Osmanlı'ya da gelen Quaker misyonerleri ne sultanı ne de -Müslüman olsun Gayrimüslim olsun- halkı kendi dinlerine döndürmeyi başaramamış olsalar da Sultan IV. Mehmet'le görüşen Mary Fisher'ınki başta olmak üzere bu misyonların erken Quakerlık tarihinde önemli bir yeri vardır.

Bu misyonların Osmanlı tarih yazımında- en azından benim ulaştığım kaynaklarda- kendine yer bulmamış olması ve ülkeye gelen ilk Protestan misyonerlerin on dokuzuncu yüzyıla tarihlendirilmesi dikkat çekicidir. Bu çalışmada kullanılmamış olan dönemin Osmanlı arşivleri Osmanlıda misyonerliğin tarihine yeni bir ışık tutacaktır. Aslında bu topraklarda Protestanlığın tarihini daha da eskiye götürebilecek ipuçları mevcuttur. Cahit Telci'den alıntılacağım 1540 yılında "Balkanlarda ve aynı zamanda İstanbul'da Protestanlığın yayılmakta olduğundan bahs eden bir mektupta, o günlerde Hz. İsa'yı vaz etmeye çalışan ve Hazreti Muhammed'i yalanlayan İbrahim isimli bir imamın Türkler tarafından taşlandıktan sonra bedeninin ateşe verilip rüzgara savrulduğundan bahsedilmektedir"⁹⁴ satırları buna işaret etmektedir. Telci'nin bahsettiği yayılmanın misyonerler yoluyla mı yoksa tüccarlar yoluyla mı olduğunu bilmiyoruz. Misyonerler yoluyla değilse, bu yayılmanın kendi kültürel ve dini geleneklerini ve din görevlilerini kendi kullanımları için ticaret yaptıkları topraklara getirip kendi dini veya kültürel geleneklerinin yayılmasında sıçrama tahtası görevi gören tüccar diasporaları⁹⁵ aracılığıyla gerçekleştiğini varsayabiliriz.

Buna rağmen Quaker misyonerlerine asıl ve ısrarlı tepkinin bölgedeki İngiliz tüccarlar ve kendi misyonerlerini koruyup kollaması beklenen diplomatlardan gelmesi dikkat çekicidir. Tüccarların karşı çıkışının nedeni dini olmaktan ziyade misyonerlerin kendi ticari çıkarlarına zarar vereceği kaygısıdır. Benzer bir kaygı Sabetay hareketinin kendisinden çok ekonomik etkisiyle ilgilenen tüccarlar arasında da yaygındır. Sabetaycı hareketin büyüdüğü, Sevi'nin popülaritesinin arttığı

⁹³ Fox, *A Collection*, s. 235.

⁹⁴ Cahit Telci, "XVIn. Yüzyılın ilk Yarısında Bir Hubmesihî: Bosnavî İbrahim Efendi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2/2, (1997), s. 92.

⁹⁵ Jerry H. Bentley, *Old World Encounters: Cross-Cultural Contacts and Exchanges in Pre-Modern Times*, Oxford 1993, s.9.

dönemlerde yazılan tüccar haber bültenlerinde ticari konular ön plandadır.⁹⁶ Sevi'nin bir şehri terk ettiğinde Yahudilerin “akıllarını başlarına alacağı ve ticaretin daha da güçleneceğini” yazan haber bülteni buna örnektir.⁹⁷ “Daha ulvi meselelerle” uğraşan Yahudiler başka bir şey düşünemediklerinden Sabetaycılık ticareti olumsuz etkilemektedir.⁹⁸ Tüccarların yanı sıra konsoloslar da Quaker misyonerlerine aynı nedenle karşıdılar. Zira, Levant'taki batılı konsolosların başlıca görevleri kendi uluslarının tüccarlarının çıkarlarını korumak, onlara bölgede lojistik destek sağlamak, gerektiğinde yetkililerle müzakerelerde bulunmaktı ve kapitülasyonlar konsolos ve elçilerin bölgede yaşayan vatandaşları üzerindeki yasal yetkilerini arttırmıştı.⁹⁹ Böylece misyonerleri ülkeden kovma, geri gönderme hatta kırbaçlatma hakkını kendilerinde görürler. Amaçları ülkede yerleşik İngilizlerin çıkarlarını korumaktır.

Kaynaklar

- Arpee Leon , *The Armenian Awakening: A History of the Armenian Church*, Chicago 1909.
- Barclay, John, *Letters of Early Friends*, Londra, 1841, son erişim tarihi: 28. 09. 2021, <https://www.friendslibrary.com/john-barclay/letters-of-early-friends/>
- Barclay, Robert, *An Apology for the True Christian Divinity: Being an Explanation and Vindication of the Principles and Doctrines of the People called Quakers*, Birmingham 1765.
- Baker, Daniel, *A Clear Voice of Truth Sounded Forth, and as an Ensign Lifted Up and Displayed in Answer to the Proceedings of the Christians by Name in Asia, by Way of Controversie and Expostulation*, Londra 1662, son erişim tarihi: 30.09.2022, (<https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/A29602.0001.001?rgn=main;view=fulltext>)
- Bauman, Richard, *Let Your Words be Few: Symbolism of Speaking and Silence Among Seventeenth-Century Quakers*, Cambridge 1983.

---

⁹⁶ Brandon John Marriott, *Blurring Boundaries: The Transmission of Millennial Information Across the Seventeenth-Century Judeo-Christian Frontier*, Yüksek Lisans Tezi, Simon Fraser Üniversitesi, 2008, s. 29-32.

⁹⁷ Marriott, *Blurring Boundaries* s.30.

⁹⁸ Marriott, *Blurring Boundaries* s.30.

⁹⁹ Daniel Jütte, “The Jewish Consuls in the Mediterranean and the Holy Roman Empire during the Early Modern Period: A Study in Economic and Diplomatic Networks (1500-1800)”, *Cosmopolitan Networks in Commerce and Society 1660-1914*, (ed. Andreas Gestrich & Margrit Schulte Beerbühl), Londra 2011, s. 156.

- Bentley, Jerry, H., *Old World Encounters: Cross-Cultural Contacts and Exchanges in Pre-Modern Times*, Oxford 1993.
- Besse, Joseph, *A Collection of the Sufferings of the People Called Quakers*, C 2, Londra 1753.
- Bickley, A.C. *George Fox and the Early Quakers*, Londra 1884.
- Birch, Thomas, (ed.) *A Collection of State Papers of John Thurloe*, C 7, Londra 1742.
- Bishop, George, *New England Judged by the Spirit of the Lord*, Londra 1703.
- Brailsford, Mabel Rihmond, *Quaker Women: 1650-1690*, Londra 1915.
- Braithwaite, William C., *The Beginnings of Quakerism*, Londra 1912.
- Carroll, Kenneth L., *John Perrot: Early Quaker Schismatic*, Londra 1971.
- Croese, Gerardus, *The General History of the Quakers: Containing the Lives, Tenents, Sufferings, Tryals, Speeches and Lettters of the most Eminent Quakers, Both Men and Women: From the First Rise of that Sect Down to this Present Time*, Londra 1696, son erişim tarihi: 28 Eylül 2022,
<https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A35020.0001.001?rgn=main;view=fulltext>
- Dandelion, Pink *The Quakers: A Very Short Introduction*, Oxford 2008
- Dewsbery, William, *The Faithful Testimony of that Antient Servant of the Lord, and Minister of the Everlasting Gospel William Dewsberry: his Books, Epistles and Writings, Collected and Printed for Future Service* Londra 1689, son erişim tarihi: 29 .09.2022,
<https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A35837.0001.001?rgn=main;view=fulltext>
- Fox, George, *To the Turk, and All that are Under his Supream, To Read this Over which Concerns their Salvation*, Londra 1660, son erişim tarihi: 2.09.2022,
<https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/B23173.0001.001?rgn=main;view=fulltext>
- Fox, George, *To the Great Turk and his King at Argiers with a Postscript of George Pattison's Taking the Turks and setting them on Their Own Shoar*, Londra 1680, son erişim tarihi: 2.09.2022,
<https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/A40298.0001.001?rgn=main;view=fulltext>
- Fox, George, *A Journal or A Historical Account of the Life, Travels Sufferings, Christian Experiences and Labour of Love in the Work of the Ministry, of that Ancient, Eminent and Faithful Servant of Jesus Christ, George Fox*, C 1, Londra 1694, son erişim tarihi: 3.10.2022,
<https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/A40209.0001.001?rgn=main;view=fulltext>
- Fox, George, *A Collection of Many Select and Christian Epistles Letters and Testimonies Written on Sundry Occasions*, New York 1831.
- Fox, George, *Narrative Papers of George Fox, Unpublished or Uncollected*, (ed. Henry J. Cadbury) Richmond, In. 1972.
- Goldish, Matt, *The Sabbatean Prophets*, Cambridge, Mass. 2004.
- Hubberthorn, Richard, *A Collection of the Several Books and Writings of that Faithful Servant of God*, Londra 1663, son erişim tarihi: 16 Eylül 2022,
<https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A44832.0001.001?rgn=main;view=fulltext>
- Juterczenka, Sünne, "Charting the 'Progress of Truth': Quaker Missions and the Topography of Dissent in Seventeenth- and Eighteenth-Century Europe", *British Protestant Missions and the Conversion of Europe, 1600-1900*, (ed. Simone Maghenzani-Stefano Villani), Londra 2021, s. 79-101.
- Jütte, Daniel, "The Jewish Consuls in the Mediterranean and the Holy Roman Empire during the Early Modern Period: A Study in Economic and Diplomatic Networks

- (1500-1800)”, *Cosmopolitan Networks in Commerce and Society 1660-1914*, (ed. Andreas Gestrich & Margrit Schulte Beerbühl), Londra 2011, s. 153-186.
- Kelly, William Ashford, “John Philley in Turkey”, *The Journal of the Friends’ Historical Society*, 52/2, 1969, s. 131-134.
- Kocabaşoğlu, Uygur, *Anadolu’daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İstanbul 1989.
- Larson, Rebecca, *Daughters of Light: Quaker Women Preaching the Prophecy in the Colonies and Abroad, 1700-1755*, Chapel Hill 1999.
- Malcolm Neil “Comenius, the Conversion of the Turks, and the Muslim-Christian Debate on the Corruption of Scripture”, *Church History and Religious Culture*, 87/4, 2007, s. 477-508.
- Malson-Huddle, Elizabeth “Biddle Hester” *The Encyclopedia of English Renaissance Literature*, C 1., (ed. Garrett A. Sullivan, Jr-Alan Stewart), Oxford 2012, s.76-77.
- Marriott, Brandon John, *Blurring Boundaries: The Transmission of Millennial Information Across the Seventeenth-Century Judeo-Christian Frontier*, Yüksek Lisans Tezi, Simon Fraser Üniversitesi, 2008.
- Marriott, Brandon, *The Birth Pangs of a Messiah: Transnational Networks and Cross-Religious Exchange in the Age of Sabbatai Sevi*, Oxford Üniversitesi Doktora tezi, 2012.
- Meggitt, Justin J, *Early Quakers and Islam: Slavery, Apocalyptic and Christian-Muslim Encounters in the Seventeenth Century* Eugene, Oregon 2016.
- Michael McKeon “Sabbatai Sevi in England”, *AJS Review*, 2, 1977, s.131-169.
- Nabil Matar, “Some Notes on George Fox and Islam” *The Journal of Friends Historical Society*, 55(1989), s. 271-276.
- Nabil Matar, *Islam in Britain 1558-1685*, Cambridge 1998.
- Neudeckerr Hannah “Two Hitherto Little Studied Turkish Translations by Wojciech Bobowski alias Albertus Bobovius”, *Oriens*, 45, (2007), 330-363. s.322.
- North, Roger, *The Life of the Honourable Sir Dudley North*, Londra 1774.
- Palmieri, Brooke Sylvia, “Truth and Suffering in the Quaker Archives”, *Archives & Information in the Early Modern World*, (ed. Kate Peters, Alexandria Washam ve Liesbeth Corens), Oxford 2018, s. 239-262.
- Pawlina, Agata “The Pole who Translated the Bible for the Turks: Wojciech Bobowski’s Bible Translation into Ottoman-Turkish”, *The Polish Journal of Biblical Research*, 15/2, 2016, s. 31-37. s34.
- Popkin, Richard, “Seventeenth-Century Millenarianism” *Apocalypse Theory and the Ends of the World*, (ed. Malcolm Bull), Oxford: 1995, s. 112-134.
- Randolph, Bernard, *The Present State of the Islands in the Archipelago, or Arches, Seas of Constantinople and Gulph of Smyrna with the Islands of Candia and Rhodes*, Oxford, 1687, son erişim tarihi: 4.09.2022, <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/A70955.0001.001?rgn=main;view=fulltext>
- Report on the Manuscripts of Allan George Finch*, C 1, Londra 1913.
- Robinson, George, “An Additional Account of George Robinson’s”, *A True Account of the Great Tryals and Cruel Sufferings Undergone by Those Two Faithful Servants of God, Katherine Evans and Sarah Cheevers in the Time of Their Above Three Years and a Halfs Confinement in the Island of Malta. Also how God at Last his Almighty Power Effected their Deliverance and*

- Brought Them Back into the Land of Their Nativity. To Which is Added, a Short Relation from George Robinson, of the Sufferings that Befel Him in His Journey to Jerusalem; and How God Saved him From the Hands of Cruelty When the Sentence of Death was Passed against Him*, (ed. Daniel Baker), Londra, 1663, son erişim tarihi: 18 Eylül 2022, <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/A63318.0001.001?rgn=main;view=fulltext>
- Rycault, Paul *The History of the Turkish Empire from the Year 1640 to the Year 1677*, Londra 1679.
- Scholem, Gershom „*Sabbatai Sevi: The Mystical Messiah*, (çev. R. J. Zwi Werblowsky), Princeton, 1973.
- Sezer, Ayten “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri,” *Osmanlı II*, (ed.) Güler Eren, Ankara 1999, s. 181-192, son erişim tarihi: 22 Mayıs 2023, https://ait.hacettepe.edu.tr/akademik/arsiv/misy.htm#_ftn1
- Telci, Cahit, “XVİN. Yüzyılın ilk Yarısında Bir Hubmesihî: Bosnavî İbrahim Efendi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2/2, (1997), 91-101.
- Underwood, T. L. “Early Quaker Eschatology”, *Puritans, the Millenium and the Future of the Israel: Puritan Eschatology 1600 to 1660*, (ed. Peter Toon), Cambridge 1970, s. 91-103.
- “Visit of Mary Fisher to the Sultan Mohammed IV at Adrionaple, 1658”, *The Knickerbocker*, 43/2, (Şubat,1854), s. 159-164.
- Vlasblom, David, “Islam in Early Modern Quaker Experience and Writing”, *Quaker History*, 100/1, (Bahar 2011), s. 1-21.
- Watkins, Susan Wareham, “Hat Honour, Self Identity and Commitment in Early Quakerism”, *Quaker History*, 103/1, (Bahar 2014), s. 1-16.
- Watts, Michael, R., *The Dissenters: From the Reformation to the French Revolution*, C1, Oxford 1985.
- Whiting, John, *Persecution Exposed, in Some Memoirs Relating to the Sufferings of John Whiting, and Many Others of the People called Quakers*, Londra 1791.

Summary

Notwithstanding the fact that the main trend and consensus in Ottoman historiography has been to locate the time of the arrival of first Protestant missionaries to the Ottoman lands to the early nineteenth century, historical evidence dates the appearance of first Protestant missionaries, in the form of Quakers, to the seventeenth century at the latest. Founded by George Fox, the Religious Society of Friends, commonly named as Quakers –one of the millennialist dissident Christian movements that emerged in the chaotic political, social, and religious environment of seventeenth-century England, a country rife with conflict-ridden controversies of many kinds and marked with turmoil- was the earliest wide-reaching missionary endeavour of Protestantism - a missionary venture with a universal outlook. Missionaries, who set out with the Inner Light doctrine, which stated that God existed in each and every human being without regard to their religion, language, race

or nationality, spared no effort to awaken everyone to the light within them. Believing themselves to be engaged in Lamb's War (Revelation 19: 11-15) - the struggle to conquer evil and establish God's Kingdom on earth- and adhering to the millenarian belief that the Kingdom of God was imminent they embarked on large-scale missionary work. For early Quakers the Lamb's War entailed a non-violent, spiritual struggle, involving mass conversion rather than political upheaval.

In the seventeenth-century, alongside other countries and regions, Quaker missionaries were also at work in Ottoman realm. Seeing all humanity as God's people and holding all people as equals in worth and moral status, in consonance with the Quaker "Inner Light" doctrine, they refused to judge them by their religion and, as such, their approach to Islam and the Muslim people was mostly at variance with and, at times, disrupting the often hostile and negative mainstream Christian or Western understanding and discourses of the period in question.

Quaker missionaries attempted to convey their message not only to Muslims, Christians, and Jews, but also to the sultan himself- just as they tried to win over the pope and other rulers of the world to their version of Christianity. Among those who tried to convert the Sultan, only Mary Fisher had an audience with Sultan Mehmet IV in Edirne where he was encamped with his army and retinue and preached him the word of the Lord. The courteous treatment Fisher received from the Muslim sultan was in striking contrast to the hostile and oppressive treatment she was subjected to in Christian England and New England. Her story has been advanced by Quakers as an argument for religious toleration in the West, especially in times of religious persecution. The story of her meeting with the sultan being passed down from generation to generation, she remains to this day as the most famous Quaker preacher who had travelled to the Ottoman Empire. Other missionaries -like John Kelsey, popularly known as Quaker John- who also attempted to convert the sultan failed to have an audience with him.

Despite their ardent confidence and high optimism, the Ottoman missions all in all ended in failure. Although they did not succeed in their efforts to gain converts from either Muslims or non-Muslims, not to mention their failure to convert the sultan, they often left the country with the satisfaction of having fulfilled their duties.

While the reaction of the locals and authorities to the missionaries ranged from indifference to sympathy, opposition, and persecution, the most persistent opposition was from the resident English traders and consuls in the region. The main reason being the concern that missionaries' activities would harm their trade interests.

Quakers were among the panoply of millennial movements of the seventeenth-century England. Nor was the millennialism of the century confined to the Christian world. In 1648, in İzmir, Sabbatai Sevi, a rabbi and Kabbalist, proclaimed himself to be the long-expected Jewish messiah. His messianic claim activated a sweeping movement among Jewish communities

not only in Muslim, but also in Christian countries, attracting many followers. Most contemporary historians -in disagreement with Gershom Scholem- argue that the Sabbatian movement was not entirely a homegrown movement of the Jewish world but was also influenced by the Christian millenarian ideas of his time- especially those of the Quakers, and millennial ideas were communicated to and fro across religions mainly by the merchants of the time.

Ottoman archival material of the period relating to missionary activities as well as archives that once fell within the borders of the empire will shed fresh light not only on the history of the missionary activities in the Ottoman Empire, but also on the history of early Quakerism.

MOBILIZING THE MUSLIMS: OTTOMAN-GERMAN PROPAGANDA IN WORLD WAR I*

Ceren Uçan**

Abstract

On 2 August 1914, the Ottoman Empire and the German Empire agreed on an alliance, and the Ottoman Empire officially entered into World War I on 29 October 1914 as one of the Central Powers. In November, jihad was proclaimed by the Ottoman Sultan. The Ottoman and German governments published pamphlets, leaflets, and newspapers to mobilize Muslims in India, Egypt, and other dependencies of the Allies. They aimed to incite mutiny among native populations in their armies, foster Pan-Islamism, or create pro-German sentiments. While some of the propaganda materials invited Muslims to holy war, others used the Caliphate and the Ottoman Empire as a bridge to reach the Muslims. This article examines German and Ottoman propaganda to mobilize Muslims against the Allies.

Keywords: Allies, Jihad, German Empire, Ottoman Empire, Propaganda, World War I

---

* This work was supported by The Scientific and Technological Council of Turkey (TUBITAK) under grant 2219. This article is based on a paper given at the IAS Talking Points Seminar: Ottoman-German Propaganda in World War I held at University College London Institute of Advanced Studies on 16 March 2022.

** Assistant Professor, Dokuz Eylül University, Buca Faculty of Education, History Education, 35150, Buca-Izmir/Turkey, ceren.ucan@deu.edu.tr, Orcid ID:0000-0002-8003-0466.

Müslümanları Seferber Etmek: Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı-Alman Propagandası

Öz

2 Ağustos 1914'te Osmanlı İmparatorluğu ve Alman İmparatorluğu bir ittifak üzerinde anlaşta ve Osmanlı İmparatorluğu 29 Ekim 1914'te Merkezi Güçlerden biri olarak I. Dünya Savaşı'na resmen girdi. Kasım ayında Osmanlı Sultanı tarafından Cihad ilan edildi. Osmanlı ve Alman hükümetleri Hindistan, Mısır ve Müttefiklere bağı diğer ülkelerdeki Müslümanları harekete geçirmek için broşürler, bildiriler ve gazeteler yayınladı. Amaçları ordularındaki yerli halk arasında isyan çıkarmak, Pan-İslamizmi teşvik etmek ya da Alman yanlısı duygular yaratmaktı. Propaganda materyallerinin bazıları Müslümanları kutsal savaşa davet ederken, diğerleri Halifelığı ve Osmanlı İmparatorluğu'nu Müslümanlara ulaşmak için bir köprü olarak kullandı. Bu makale, Müslümanları Müttefiklere karşı harekete geçirmeye yönelik Alman ve Osmanlı propagandasını incelemektedir. **Anahtar Kelimeler:** İtilaf Devletleri, Cihat, Alman İmparatorluğu, Propaganda, Birinci Dünya Savaşı

On 2 August 1914, the Ottoman Empire and the German Empire agreed on an alliance.¹ The empire officially entered World War I on 29 October 1914 as one of the Central Powers after two Ottoman vessels attacked the Russian Black Sea coast. Russia responded to the attack by declaring war on the Ottoman Empire four days later, followed by Britain and France. In November, Jihad was proclaimed by the Ottoman Sultan. Germany regarded the proclamation of jihad by the Ottoman Sultan as an asset. The aim of Germany was to provoke Muslims in the colonies of the Allies to revolt, forcing them to maintain their armies and arms in their colonies, and preventing them from moving all their munition to the European fronts. The proclamation was not able to mobilize the Muslims living under the rule of the Allies nor did it create very strong opposition. However, the fear of jihad did have an impact on the British Empire's military decisions and propaganda. In fact, the British Empire's fear of jihad, Pan-Islam, and Islamic propaganda preceded World War I. Harold Nicolson, Permanent Under-secretary at the Foreign Office said in 1911:

"This would only assist towards the creation of a power which, I think, in the not too far distant future-should it become thoroughly consolidated and established-would be very

¹ Erik-Jan Zürcher, "The Ottoman Jihad, the German Jihad and Sacralization of War," in *Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje's "Holy War Made in Germany,"* ed. Erik-Jan Zürcher, Leiden 2016, p. 13.

serious menace to us and also to Russia...Germany is fortunate in being able to view with comparative indifference the growth of the great Mussulman [sic] military power, she having no Mussulman [sic] subjects herself, and a union between her and Turkey would be one of the gravest dangers to the equilibrium between Europe and Asia".²

The British Empire acknowledged that the Ottoman Empire had power over the Muslims³ and tried "to exploit a British protection of Islam as a political asset, after the German manner".⁴ Lord Hardinge, Permanent Under-Secretary at the Foreign Office, stated: "Turkey gains by knitting Islam together as a political force, for she will always head and control that force. We should play for religious equality and the principle of nationalities".⁵ The British Government tried to alleviate the impact of the proclamation by creating counter-propaganda materials. The proclamation of jihad shaped the structure of the war propaganda of the Ottoman Empire. It influenced the discourse of the revolutionary movements in Egypt and India. The Ottoman and German propagandists were working in cooperation with Indian and Egyptian nationalists as well as Middle Eastern agents. Indian Ghadar Party, Indian Independence Committee, and Askhuwatul Islam (Society for Islamic Brotherhood) supported the Ottoman Empire through their propaganda publications. Furthermore, jihad pamphlets and leaflets were produced and disseminated in colonies and dominions of the Allies, and states under their sphere of influence.

It has been accepted in the literature that the Ottoman Empire was taken into war by Germany. This has been the view of wartime propaganda as well. It was believed that the scheme was carved out and carried out by Germany. This argument has its roots in the contemporary view of Entente powers. Analyzing the writings of Henry Morgenthau, the United States Ambassador to the Ottoman Empire, Tilman Lüdke commented on the perception of the Entente powers: "During the war and its immediate aftermath Entente commentators were convinced, and neutral sources seemed to bear this out, that Germany had deliberately dragged the Ottoman Empire into the war, and had made itself master of Ottoman affairs between 1914 and 1918".⁶ Therefore, while German propaganda in World War I has been examined, this has not been the case for Ottoman propaganda. Much attention has not been given to written propaganda materials of the Ottoman Empire which were designed to mobilize Muslims living in the territories of the Allies. Gottfried Hagen's *Die Türkei im*

---

² Tilman Lüdke, "(Not) Using Political Islam: The German Empire and Its Failed Propaganda Campaign in the Near and Middle East, 1914-1918 and Beyond", in *Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje's "Holy War Made in Germany,"* ed. Erik-Jan Zürcher, Leiden 2016, p. 67.

³ Lord Hardinge, FO 371/3380, 1918, File 146, The National Archives (TNA).

⁴ Lord Hardinge, FO 371/3380, File 146, TNA.

⁵ Lord Hardinge, FO 371/3380, File 146, TNA.

⁶ Tilman Lüdke, *Jihad Made in Germany: Ottoman and German Propaganda and Intelligence Operations in the First World War*, London 2005, p. 47.

Ersten Weltkrieg: Flugblätter und Flugschriften in arabischer, persischer und osmanisch-türkischer Sprache aus einer Sammlung der Universitätsbibliothek Heidelberg eingeleitet, übersetzt und kommentiert is one of the rare books that concerns itself with the Ottoman war propaganda and written materials. Hagen examines the propaganda leaflets and pamphlets in Heidelberg University's collection. Tilman Lüdke's *Jihad Made in Germany: Ottoman and German Propaganda and Intelligence Operations in the First World War* is a book that sees Ottoman and German propaganda in World War I as a common project of the Ottoman Empire and Germany. It examines their operations to promote jihad and analyses why German and Ottoman propaganda built around Pan-Islamism failed. A later publication on Ottoman propaganda is *Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje's "Holy War Made in Germany"* edited by Erik-Jan Zürcher. The book is a compilation of articles discussing several aspects of the Ottoman proclamation of jihad in World War I. Tilman Lüdke contributes to the book with a chapter, *(Not) Using Political Islam: The German Empire and Its Failed Propaganda Campaign in the Near and Middle East, 1914-1918 and Beyond*, discussing briefly Western views on perceptions of Islam, the structure of the Intelligence Office for the East (IOfE), and cooperation of German and Ottoman propagandists with the Egyptian and Indian nationalists.

For Germany, the main institution promoting Pan-Islamic propaganda was "Nachrichtenstelle für den Orient (Intelligence Office for the East-IOfE)", established in September 1914. Max von Oppenheim was its director. Later, "Nachrichtenstelle der Kaiserlich Deutschen Botschaft (Intelligence Office of the Imperial German Embassy) was established in Istanbul in April 1915.⁷ The IOfE published pamphlets, leaflets, and appeals to be circulated in India, Afghanistan, North Africa, and Central Asia. It also published al-Jihad, a newspaper for Muslim prisoners of war from 1915 to 1918 in several languages, including Arabic, Tatar, and Russian.⁸ The office had Arabic, Persian, Turkish, Indian, Chinese, and Russian sections. Each section had German and native personnel under a German director. The personnel was academics, diplomats, businessmen, and missionaries.⁹ The staff of the Turkish Section comprised of Halil Halid Bey, a former Ottoman consul-general in Bombay; Selaheddin, an Ottoman naval commander; and Dr. Saadi, a journalist.¹⁰

Influencing public opinion, the dissemination of information, and propaganda were very new concepts for the Ottoman Empire. It had only

⁷ Lüdke "(Not) Using Political Islam", p. 83.

⁸ M. Şükrü Hanioglu, "Ottoman Jihad or Jihads: The Ottoman Shi'i Jihad, the Successful One", in *Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje's "Holy War Made in Germany"*, ed. Erik-Jan Zürcher, Leiden 2016, p. 118.

⁹ Lüdke, "(Not) Using Political Islam", p. 83.

¹⁰ Lüdke, "(Not) Using Political Islam", p. 85.

managed to establish a semi-official news agency, the Ottoman Telegraph Agency in 1911, long after realizing that it was insufficient to buy off foreign news agencies and journalists for their loyalty only lasted until they were paid a higher price by another party. During the Balkan Wars, only a couple of propaganda books were written. Therefore, during World War I, it was not possible to speak of a well-organized, systematized, and institutionalized propaganda campaign on behalf of the Ottoman Empire. While word of mouth was still a method practiced by Ottoman agents sent to colonies of Allies in predominantly Muslim areas, written propaganda materials were also produced and disseminated as well. The Ottoman Empire did not have a propaganda institution, at least not an official one, and an organizational scheme that can be traced in the documents. The British Foreign Office documents at the National Archives reveal that Ottoman Ministers in foreign capitals were involved in the propaganda effort. This is an indication that the Ottoman Ministry of Foreign Affairs was part of it.

The Ottoman Empire published two propaganda newspapers for Muslims living outside Anatolia. These were *Cihân-ı İslâm* (*Jehan-i Islam*) and *Musavver Çöl* (*The Desert Illustrated*). *Cihân-ı İslâm* was published every ten or fifteen days in Arabic, Turkish, and Urdu by Cem'iyet-i Hayriyye-i İslâmiyye. Sometimes the articles were accompanied by a Persian translation as well. The War Office, M.I.5. believed that *Cihân-ı İslâm* was being published by the "Turco-German bureau in Constantinople".¹¹ However, such a bureau did not exist. It is a possibility that M.I.5. named Intelligence Office of the Imperial German Embassy in Constantinople as the Turco-German bureau in Constantinople. An M.I.5 report states that it was attempted to send *Cihân-ı İslâm* into England but it came to notice.¹² The owner of the newspaper was an Indian, Ebû's-Saîd el-Arabî el-Hindî Efendi, and its manager was Yûsuf Şetvan Bey.¹³ It began its publication on 9 April 1914, shortly before the Ottoman Empire's entrance to World War I. The journal had 53 issues and the last issue was published in 1915. The newspaper published news to challenge propaganda disseminated by the British Empire and to falsify their news. Its entrance to India was banned by the British Empire in August 1914, it was therefore not influential.¹⁴ Whereas, *Musavver Çöl* was published in Beersheba, every 15 days from 10 November 1916 to 28 May 1917. It had 12 issues. It was the only Ottoman newspaper published in Palestine in World War I and was the second Ottoman newspaper that had ever been published in Ottoman

---

¹¹ FO 371/2788, TNA.

¹² FO 371/2788, TNA.

¹³ Ziyad Ebüzziya, "Cihân-ı İslâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 7, İstanbul 1993.

¹⁴ Ebüzziya, "Cihân-ı İslâm".

Palestine. The other one was Kuds-ı Şerif published in Jerusalem from 1904 to 1909 and from 1913 to 1915.¹⁵

Egyptian and Indian revolutionaries cooperated with Ottoman and German propagandists. Pamphlets, leaflets, and newspapers were produced by Indian and Egyptian nationalists to initiate uprisings against the British Empire and also inform foreigners about their cause. Shortly before the war started, the Ghadar Party decided to participate in writing and disseminating anti-British propaganda. The Ghadar Party was part of a revolutionary anti-colonial movement that advocated independent India. Its printing and central offices were based in San Francisco.¹⁶ Har Dayal, the editor of the Ghadar newspaper announced in a December issue of the Ghadar newspaper that Germany would declare war on England and that the party must attack England when the war starts.¹⁷ The newspaper supported the Ottoman Empire. Its issues underlined that England was trying to create factions in India as it did in the Ottoman Empire. Besides, supporting the Ottoman Empire through articles, the Ghadar Party took part in the physical distribution of Turkish propaganda materials. A report of M.I.5. states that as early as March 1915, Turkish literature was distributed.¹⁸

In September 1914, Chempakaramann Pillai, an Indian revolutionist proposed to the German Consul in Zurich to publish Indian anti-British literature in Berlin which led to the establishment of the Indian Independence Committee. Eighteen members of the Indian Independence Committee in Berlin¹⁹, among whom were Hardayal, Virendranath Chattopadhyaya, Dr. Hafiz, Dr. Haider (Bhupendranath Dutt), Chempakaraman Pillai, Dr. Prabhakar, and Barkatullah²⁰ forming the Indian Section of IOFE. In March 1915, the committee sent a special mission under Basant Singh to Mesopotamia to distribute Turkish and Muhammadan literature among the Expeditionary Force.²¹ Indian Independence Committee did not only address Indians but also after May 1915, they started publishing pamphlets in French, Portuguese, German and Dutch. *India's Royalty to England* was published in these four languages in July 1915.²² *British Rule in India Condemned by the British themselves* published in 1915 by the Indian National Party in

¹⁵ David Kushner, "The Musavver Çöl-An Ottoman Journal in Beersheba at the End of World War I", in *Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman (CIEPO)*, eds. Ekrem Causevic, Nenad Moacanin, Vjeran Kursar, Berlin 2010, p. 167.

¹⁶ Seema Sohi, "Sites of 'Sedition', Sites of Liberation: Gurdwaras, the Ghadar Party, and Anticolonial Mobilization", *Sikh Formations: Religion, Culture, Theory*, 10, 1 (2014), p. 5.

¹⁷ FO 371/2788, TNA.

¹⁸ FO 371/2788, TNA.

¹⁹ Tilman, "(Not) Using Political Islam", p. 85.

²⁰ FO 371/2788, TNA.

²¹ FO 371/2788, TNA.

²² FO 371/2788, TNA.

English, French, Dutch, and Portuguese.²³ Another Indian revolutionist community, Akhuwatul Islam (Society for Islamic Brotherhood) was publishing its journal the Akhuwat (the Brotherhood) in Urdu in Constantinople.²⁴ Two brothers Abdul Sattar and Abdul Jabbar Kheiri were its editors.²⁵ The journal challenged Indian pilgrims' loyalty to the British Empire.²⁶

The leaflets and pamphlets produced by Egyptian and Indian revolutionaries criticized the British rule in their colonies and protectorates. Dr. Mansur Mustafi Rif'at was one of the people who wrote pamphlets that were critical of British rule, especially in Egypt. He was an exiled Egyptian nationalist in Switzerland, working for the Arabic section of the IOFE. He also was the leader of the Club des Patriotes Egyptiens based in Geneva.²⁷ He published his first pamphlet called *Un Verdict Sur l'Angleterre* (A Verdict on England) in Geneva in May 1915.²⁸ His later pamphlets were *Damaging Evidence Against English Hypocrisy: Two Dates 1882 and 1914*, published in 1915 in Berlin, *Les Intrigues Anglaises contre l'Islam* (*English Intrigues Against Islam*), published in Lausanne in 1917.

Dr. Mansur Mustafi Rif'at's *Lest We Forget: A Page from the History of England in Egypt* (*Ṣahīḥ min ta'rikh Injiltirā' fi Miṣr*) is an example of seditious propaganda that reminds of unjust rule and cruel treatment of the British Empire. It was written in English and Arabic in May 1915. The pamphlet was reminding Egyptians of a conflict that took place in Denchawai in 1906 which resulted in the execution of four Egyptians by the British and the flogging of eight others in public.²⁹ The account of events was given, explaining that English officers shot a woman and set a farm on fire when they went pigeon-shooting on private property. It was only then a fight took place between the Egyptians and officers. Rif'at tried to prove that it was the wrongdoing of the officers that provoked the locals and that the locals were not responsible for the death of the captain that they were accused of. Therefore, the convictions the Egyptians received were unjust. It had six photographs that showed the execution in action, including one which was taken at the moment one of the Egyptians was hanged.

Besides, publications of the Indian and Egyptian revolutionaries, and the newspapers Cihân-ı İslâm and Musavver Çöl, another group of propaganda materials prepared to mobilize the Muslims against the Allies were the jihad leaflets

---

²³ FO 371/2788, TNA.

²⁴ Majid Hayat Siddiqi, "Bluff, Doubt and Fear: The Kheiri Brothers and the Colonial State, 1904-45", *The Indian Economic and Social History Review*, 24, 3 (1987), p. 236.

²⁵ Siddiqi, "Bluff, Doubt and Fear", p. 236.

²⁶ Siddiqi, "Bluff, Doubt and Fear", p. 236.

²⁷ IOR/L/PS/10/464: 1914-1915 P 3136/1914, the British Library (BL).

²⁸ FO 371/2788, TNA.

²⁹ Rif'at, Mansur Mustafi, *Lest We Forget: A Page from the History of England in Egypt* (*Ṣahīḥ min ta'rikh Injiltirā' fi Miṣr*), 1915, p.3.

and pamphlets. Some of them started or ended with quotations from the Quran.³⁰ They would speak of European nations or specifically target the British Empire.³¹ They mentioned past and recent conflicts between Muslims and Christians to convince them that the English or Europeans are and have always been the enemy of Islam. For example, a leaflet translated from Urdu, “*English Friendship for Mussulmans*” referred to crusades and claimed that the aim of the British Empire was to destroy the holy places, Mecca and Medina, and ultimately Islam, “*the English have always acted on Richard’s policy to wipe out Muslim empires and thereby Islam itself, take Egypt and the Holy Land first and then destroy Mecca and Medina*”.³² The proof of this British mission was their contemporary offenses in Muslim territories, “*they have taken Egypt, Muscat, Zanzibar and Koweit*”.³³

Whereas, in an anonymous Arabic pamphlet that emanated from Basra and was being distributed in Khorramshahr, it was the Europeans with the same mission “*the European nations, the worshippers of the Cross, have resolved since centuries to oppose Islam, to hate Muslims, and further, to annihilate their religion, to efface their sovereignty and kingdom from the face of the Earth*”.³⁴ As stated earlier, the pamphlets provided its audience with proof from past and recent events to solidify its claim that the ultimate goal was to abolish Islam and annihilate the Muslims. In this case:

“*So, thou seest them attacking us, Muslims, every day, encroaching upon our towns and countries as they desire: and their fanaticism requires no proof or argument, and has been expressed on several occasions by their leaders and statesmen, such as Gladstone, Honoto (?) and Peter the Great. The actions and proceedings of their clergy and missionaries have proved that these infidels, who have deviated from the religion of God and his Apostle, strongly desire to destroy the Kaabah and the tomb of the Prophet, to burn up the great Quran, to extirpate religion, to convert Muslims and to baptize them in every possible way, as was done several centuries ago in Andalusia and several days ago in the Balkans*”.³⁵

Like the propaganda materials prepared for the British home front, the pamphlets and leaflets calling Muslims to fight against the Allies were gender orientated, challenging the manhood of those who refused to fight.³⁶ In a leaflet prepared in Persian and Arabic, it was stated: “*While I see that 30,000 German women take part in the war for defending their country and honour and sacrifice their lives in this*

³⁰ IOR/L/PS/10/463: 1 Oct 1914-8 Dec 1914, P 3136/1914, BL.

³¹ “English Friendship for Mussulmans”, Mss Eur E 288: 1914-1919, BL.

³² “English Friendship for Mussulmans”, Mss Eur E 288: 1914-1919, BL.

³³ “English Friendship for Mussulmans”, Mss Eur E 288: 1914-1919, BL.

³⁴ IOR/L/PS/10/463: 1 Oct 1914-8 Dec 1914, P 3136/1914, BL.

³⁵ IOR/L/PS/10/463: 1 Oct 1914-8 Dec 1914, P 3136/1914, BL.

³⁶ For further information on emphasizing traditional gender roles, and drawing men as saviors of women in European propaganda during World War I, see Lisa M. Todd, “The Hun and the Home: Gender, Sexuality and Propaganda in First World War Europe” in *World War I and Propaganda*, Leiden 2014.

*direction, why should we, who claim manliness, spare our lives in defending our dear religion and dear country?*³⁷

In a similar manner to how the invasion of Belgium by Germany and the atrocities committed against women and children were described in British propaganda pamphlets, jihad pamphlets spoke of atrocities committed against Muslim women and children in recent wars. In a leaflet targeting Arabic speaking audience, Muslim men were reminded of atrocities committed against the Muslims in the First Balkan War (1912-1913). It stated:

*“If ye, Oh Muslims, do not remember the atrocities of Europe and her barbarous tyranny, have you not seen and heard what has been done by her yesterday in Tripoli, Khorasan and Azerbaijan and the countries they have usurped in the Balkans? These will suffice for warning you. It was only yesterday when the savages of the Balkans in Bulgaria, Servia, Montenegro and Greece were instigated by the master politicians of Europe against your old men and people and burned them with guns and rifles, attacked your children and infants whom they butchered, violated your women-folk with every sort of shamelessness, attacked your mosques and prayer-places and the tombs of your forefathers which they destroyed and burned up”*³⁸

These past events were bound to reoccur and men had the mission to save women, children, and Islam. Muslim men had to *“be prepared for defending the Holy Quran, the House of God, the holy sepulchers of the Prophet and of the Imams, and for safeguarding the honour of your women and daughters and use your life and property in the cause of God...”*³⁹

Jihad pamphlets referred to Europeans as savages, infidels, worshipers of the cross, tyrants, and crusaders. Therefore, proving Germany and Austria were not like the rest of the evil Christian countries was necessary. Pamphlets and leaflets in which Germany tried to prove its commitment to Muslims were prepared. It tried to prove that it was not a threat but a friend to Muslims and a protector of Islam. Its friendship with the Ottoman Empire was solid proof. It used the Caliphate and the Ottoman Empire as a bridge to form a bond with the Muslims. For example, in an Urdu Pamphlet titled *“The First Year of the World War”*, it was stated:

“One of the reasons why France, England and Russia hated Germany was because the latter loved Islamism, and always tried to make the Mohammedan powers strong to protect them. The German merchants did not trade with Eastern countries with a view to ruining them (like the other nations) but traded fairly and honestly, and always with the view that the Mohammedan merchants should grow stronger. The French, English and

---

³⁷ Persian part of the leaflet, IOR/L/PS/10/463: 1 Oct 1914-8 Dec 1914, P 3136/1914, BL.

³⁸ Arabic part of the leaflet, IOR/L/PS/10/463: 1 Oct 1914-8 Dec 1914, P 3136/1914, BL.

³⁹ IOR/L/PS/10/463: 1 Oct 1914-8 Dec 1914 P 3136/1914, BL.

Russians traded solely for gain, and with a view to looting and rendering weaker the persons they traded with".⁴⁰

The Berlin-Baghdad Railway was a symbol of this friendship, cooperation, and union not only between the Ottoman Empire and Germany but also Austria. In "*A Short Account of the Causes and Important Events of the War*", it was stated:

"On the 30th April 1915 took place the ceremony of opening a bridge across the Euphrates on Baghdad railway, another symbol of the union between Germany and Austria and the Turkish Empire. Even amid the distractions of war this railway scheme is being pushed on to its conclusion, is short, the events of this war have proved that Germany and her two Allies are able to preserve the integrity of their empires for all time".⁴¹

In conclusion, the Ottoman Empire's proclamation of jihad shaped the content of its propaganda materials and the course of the empire's propaganda. The proclamation did succeed in taking the support of the Indian and Egyptian revolutionaries. They supported the Ottoman Empire and criticized the British rule in their publications. The Ottoman Empire published newspapers, leaflets, and pamphlets that had the primary aim to mobilize the Muslims against the Allies.

Some of the pamphlets and leaflets appealed to religious sentiments and invited Muslims to fight against the enemies of Islam. Enemies of Islam were either the English or the Europeans except for the Germans and Austrians. In order to make this distinction clear, there were other pamphlets and leaflets that expressed Germany's fondness for Islam and Muslims to distance itself from the rest of the European empires. The pamphlets and the leaflets reminded their audience of the past conflicts, wars, and atrocities committed by the Christians against the Muslims. The pamphlets and leaflets did not only call for jihad and underlined the hostility of the British against Islam to mobilize Muslims. Some of them were designed to point out the mistreatment of indigenous people under the rule of the British Empire. These pamphlets tried to convince the native population that they had better lives and a flourished country before the rule of the British Empire.

---

⁴⁰ Translation of the Urdu Pamphlet "The First Year of the World War", Mss Eur E 288: 1914-1919, BL.

⁴¹ "A Short Account of the Causes and Important Events of the War", Mss Eur E 288: 1914-1919, BL.

References

Archival Sources

- FO 371/3380, 1918, File 146 (INA)
FO 371/2788 (INA)
IOR/L/PS/10/463: 1 Oct 1914-8 Dec 1914, P 3136/1914 (BL)
IOR/L/PS/10/464: 1914-1915 P 3136/1914 (BL)
Mss Eur E 288: 1914-1919 (BL)

Published Sources

- Ebüzziya, Ziyad, “Cihân-ı İslâm”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi 7, İstanbul 1993.
- Hagen, Gottfried, *Die Türkei im Ersten Weltkrieg: Flugblätter und Flugchriften in arabischer, persischer und osmanisch-türkischer Sprache aus einer Sammlung der Universitätsbibliothek Heidelberg eingeleitet, übersetzt und kommentiert* (Heidelberger Studien zur Geschichte und Kultur des modernen Vorderen Orients, Band 15), Frankfurt 1990.
- Hanioğlu, Şükrü M., “Ottoman Jihad or Jihads: The Ottoman Shi'i Jihad, the Successful One”, in *Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouchk Hurgronje's “Holy War Made in Germany”*, (ed. Erik-Jan Zürcher), Leiden 2016.
- Kushner, David, “The Musavver Çöl-An Ottoman Journal in Beersheba at the End of World War I,” in *Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman (CIEPO)*, (eds. Ekrem Causevic, Nenad Moacanin, Vjeran Kursar), Berlin 2010.
- Lüdke, Tilman, *Jihad Made in Germany: Ottoman and German Propaganda and Intelligence Operations in the First World War*, London 2005.
- Lüdke, Tilman, “(Not) Using Political Islam: The German Empire and Its Failed Propaganda Campaign in the Near and Middle East, 1914-1918 and Beyond”, in *Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouchk Hurgronje's “Holy War Made in Germany”*, (ed. Erik-Jan Zürcher), Leiden 2016.
- Siddiqi, Majid Hayat, *Bluff, Doubt and Fear: The Kheiri Brothers and the Colonial State, 1904-45*. *The Indian Economic and Social History Review*, 24, 3 (1987), p. 233-263.
- Sohi, Seema, “Sites of ‘Sedition’, Sites of Liberation: Gurdwaras, the Ghadar Party, and Anticolonial Mobilization”, *Sikh Formations: Religion, Culture, Theory*, 10, 1 (2014), p. 5-22.
- Rif'at, Mansur Mustafî, *Lest We Forget: A Page from the History of England in Egypt (Şahîfah min ta' rîkh İnjlîrâ fî Mişr)*, Berlin 1915.
- Todd, Lisa M., “The Hun and the Home: Gender, Sexuality and Propaganda in First World War Europe”. Chap. 6 in *World War I and Propaganda*, Leiden 2014.
- Zürcher, Erik-Jan, “The Ottoman Jihad, the German Jihad and Sacralization of War”, in *Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouchk Hurgronje's “Holy War Made in Germany”*, (ed. Erik-Jan Zürcher), Leiden 2016.

20. YÜZYIL DÖNÜMÜNDE GÖLDE (İNCESU): TARİHSEL VE MEKANSAL BİR OKUMA*

Esra Eken Güney** & F. Nurşen Kul*** & Leyla Aksu Kılıç****

Öz

Gölde, günümüzdeki adıyla İncesu, Manisa İli, Kula İlçesi'ne bağlı kırsal bir yerleşimdir. Günümüzde nüfusunu büyük oranda kaybeden ve çoğunlukla yaşlıların yaşadığı yerleşim 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın başında Müslüman Türk ve Ortodoks Rumların ortak yaşam alanı olmuştur. Savaş sonrasında Rumların yerleşimi terk etmesinin ardından zaman içerisinde köyden kentlere doğru artan göç hareketleriyle Gölde büyük ölçüde nüfus kaybına uğramış, buna bağlı olarak da yapı çevreinde bir dönemki ortak yaşama dair izler yok olmaya başlamıştır. Bu çalışma, Gölde'de iki topluluğun birlikte yaşadığı dönem; Osmanlı arşiv vesikaları, sözlü tarih çalışmaları ve saha incelemelerinden gelen veriler ışığında çözümlemeyi amaçlamaktadır. Büyük oranda özgünlüğünü koruyarak günümüze gelebilen yapı çevre ile sözlü tarih çalışmaları ekonomik ve sosyal hayatı anlamamızın yanında, yüzyıl dönümündeki fiziksel çevreyi de anlamamıza olanak sağlamaktadır. Osmanlı arşiv belgeleri yapı çevreye dair bilgi vermemekle birlikte 19. yüzyılın özellikle ilk yarısındaki ekonomik ve sosyal durumun değişimini aktarmaktadır. Bu veriler aynı zamanda sözlü görüşmelerden gelen çoğu bilginin yorumlanmasına olanak sağlamaktadır. Bu sebeple metin içerisinde

---

* Bu çalışmadaki mekânsal veriler 2018 yılında İYTE Mimarlık Fakültesi, Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü'nde, Esra Eken tarafından Doç. Dr. F. Nurşen Kul danışmanlığında tamamlanan, "Understanding Gölde (İncesu) With Its Tangible and Intangible Characteristics" başlıklı yüksek lisans tezine dayanmaktadır. Tezin tamamlanmasından sonra Gölde'ye ilişkin arşiv verileri, Uşak Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nden Dr. Öğr. Üyesi Leyla Aksu Kılıç tarafından okunarak değerlendirilmiş, mekâna ve tarihe dair veriler biraraya getirilerek bu makale kaleme alınmıştır.

** Ar. Gör., *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü*, 35620, Çiğli-İzmir/Türkiye, esra.eken@ikcu.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-5036-8979>

*** Doç. Dr., *İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Mimarlık Fakültesi, Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü*, 35430, Urla-İzmir/Türkiye, nursenkul@iyte.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-5857-1119>

**** Dr. Öğr. Üyesi, *Uşak Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*, 64200, Merkez-Uşak/Türkiye, leyla.aksu@usak.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-0653-2027>

kronolojik bir sıra takip edilmemiş, yüzyıl dönümüne odaklanılmış, gerekli yerlerde 19. yüzyıla ait arşiv verileri çağrılarak sözlü görüşmelerden ve alan çalışmasından gelen bilgilerle birlikte değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gölde, İncesu, kırsal yerleşim, sözlü tarih, Osmanlı dönemi arşiv belgeleri

Gölde (İncesu) at the Turn of 20th Century: A Historical and Spatial Reading

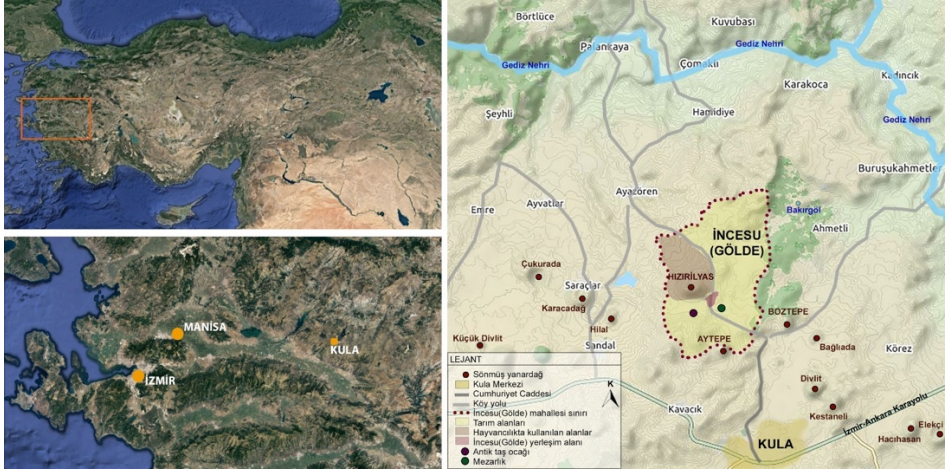
Abstract

Gölde, İncesu as it is known today, is a rural settlement in Manisa Province, Kula District. The settlement has lost its population to a large extent and mostly inhabited by elderly today. But, it has been the common living area of Muslim Turks and Orthodox Rums throughout the 19th century and at the beginning of the 20th century. The forced migration of Rums after the War of Independence and the following rural exodus starting from 1950s onwards resulted with a massive population loss; thus the traces of the previous common life on the built environment began to disappear. This study aims to understand characteristics of Gölde when it was inhabited by two communities. The study utilizes Ottoman archival documents, oral history studies and site survey. Well preserved built environment and oral history studies ease understanding the architectural as well as socio-economic characteristics of Gölde at the turn of the century. Ottoman archival sources are silent about architectural characteristics, but economic and social changes of the first half of the 19th century can be traced. These archival documents also help interpretation of the information coming from oral history studies. For this reason, the text does not follow a chronological order; it focuses at the turn of the 20th century and calls the archival data of 19th century for a comprehensive evaluation together with oral history studies and field survey findings.

Keywords: Gölde, İncesu, rural settlement, oral history, archive documents

Giriş: Gölde (İncesu) Yerleşimi'nin Tarihi, Coğrafi ve Sosyo-Ekonomik Özellikleri

Manisa'nın Kula ilçesine bağlı İncesu Mahallesi, sönmüş bir yanardağ olan Hızırılıyas tepesinin güneydoğu eteklerinde konumlanmaktadır (Resim 1 ve 2). Günümüzde İncesu; çoğunluğu kullanılmayan geleneksel konutları, büyük oranda yaşlılardan oluşan yaklaşık 170 kişilik nüfusu, tarıma dayanan sınırlı ekonomisi ile göç veren ve yakın gelecekte terk edilme tehlikesi ile karşı karşıya olan bir kırsal yerleşimdir (Resim 3).

Resim 1. İncesu Mahallesi ve yakın çevresi (Google Earth, 2022)

Eski adı Gölde olan yerleşim arkeolojik buluntulardan anlaşıldığı kadarıyla geçmişçi çok eskilere dayanan ve tarih boyunca iskân gören bir yerdir¹. 15. yüzyılda Osmanlı hakimiyetine giren köye ilişkin Osmanlı arşivlerinden ulaşılabilen en erken tarihli belge 17. yüzyıla ait olan Avârizhane defteridir ve bu belge Türk ile Rum nüfusun birlikteliğinin erken dönemlerine işaret etmektedir². 17. yüzyıla ait bu Avârizhane defteri ile 18. yüzyılın hemen başına ait bir vesika³ dışında Gölde ile ilgili Osmanlı arşiv belgelerinin tamamı 19. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir (Tablo1).

- 1 Malay (2006, 10) Gölde'nin eski adının Kollyda olduğunu ifade etmekte ve yerleşimi MÖ 1. yüzyıla tarihlendirmektedir.
- 2 Avâriz defterinde kayıtlı gayrimüslim nüfus; 69 nefer, 17,25 avarız hanesi (17 hane 1 rub) iken; Müslüman ahalî, 17 nefer (1 imam ve 1 müezzin ile birlikte), 3,75 avarız hanesi (3,5 hane ve 1 rub) olarak kaydedilmiştir. Gölde'deki Müslüman nüfusun gayr-i müslim nüfusa göre daha az olduğu görülmekle birlikte Müslüman nüfusun bir kısmının baba adının Abdullah olarak kaydedilmesi dikkat çekicidir. Bu tür kayıtlarda baba adının Abdullah olarak kaydedilmesi, adı geçen kimselerin ihtida etmiş olabilecekleri ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Baba adı Abdullah olarak geçen kayıtlı kişiler ise “Mustafa bin Abdullah; Mehmed bin Abdullah, Hüseyin bin Abdullah; Ali bin Abdullah, Receb bin Abdullah; Osman bin Abdullah, Mahmud bin Abdullah; Ömer bin Abdullah”dır. Osmanlı Arşivi, 2498 nolu Avârizhane Defteri (H.1086/M.1676).
- 3 Osmanlı arşivlerinde Gölde'nin izine rastlanılan ikinci kayıt H. 20.08.1111 / M. 10 Şubat 1700 tarihli'dir. 1700 tarihli bir Mühimme defterinde o dönemde Osmanlı topraklarının farklı yerlerinde bulunan 82 tane kilisenin tamirine dair kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlardan birisi de Kula kadısına çıkarılmış bir hükümdür. Bu hükme göre fetihten beri yerlerinde olan Corhonak? Kilisesi tavanının kiremitlerinin zaman içinde harap ve tamire ihtiyacı olduğu ve bu sebeple tamirine mâni olunmamasından bahsedilmektedir. Mezkûr kaydı müteakip bir diğer kayıtta da yine Gölde'de varolan Kostanaz? kilisesinden de bahsedilmektedir. (A. DVNSMHM. d. 111, 787.)

Resim 2. İncesu (Gölde) Mahallesi'ne güneyden bakış. Arkada Hızırilyas Tepesi ve Tepenin eteklerinde yer alan köy (Eken Güney, 2017)

Resim 3. Terkedilmiş bir konut yapısı (Eken Güney, 2017)

Tablo 1. Gölde hakkında bilgi veren Osmanlı arşiv belgeleri

Belge Adı	Belge Tarihi	BOA Kodu
Avânzhane Defteri	1676	2498 nolu Avânzhane Defteri
Mühimme Defteri	1700	A. DVNSMHM. d. 111
Nüfus Defteri	1831-32	NFS_d__01612
Cizye Defteri	1840-41	ML_VRD_CMH_d__00015
Nüfus Defteri	1841-42	NFS_d__01614
Temettuat Defteri	1844-45	ML_VRD_TMT_d.08542
Salnameler	1891/1896/1897/1898/1908	Aydın Vilayeti Salnameleri

19. yüzyılın ilk yarısında tutulmuş olan nüfus, cizye ve temettuat defterlerindeki veriler, Gölde'nin nüfus ve sosyo-ekonomik yapısını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bu nüfus defterlerinden ilki 1612 numaralı ve H.1247/M. 1831-32 tarihli'dir. İkincisi ise 1614 numaralı bir nüfus defteridir ki, defterin içindeki yeni doğanların tevellüd/doğum tarihleri 1258'dir. Bu sebeple 1614 numaralı defterin muhtemel tarihinin H.1257/1258/M.1841-1842 olduğunu düşünülmektedir (Tablo 1 ve 2). Nüfus defterinin tarihi, bu çalışmada kullanılan temettuat defterinin hemen öncesinde yapılmış bir nüfus sayımına denk gelmektedir. Bu türden nüfus defterlerinde sadece erkek nüfusun kaydının tutulduğu ve bu sebeple, yapılacak olan değerlendirmelerin sadece erkek nüfus

üzerinden olacağı unutulmamalıdır. Ancak yapılan benzer çalışmalarda kadın sayısının erkeklerle yakın olduğunun varsayıldığını da belirtmekte fayda vardır⁴.

Bu belgelerden Gölda'nın fiziki çevresine ilişkin çok sınırlı bilgi gelmekle birlikte nüfus, nüfusun etnik kökene göre dağılımı, meslekler ve yerleşim ekonomisi ile bu verilerin zaman içindeki değişimi hakkında kapsamlı değerlendirmeler yapabilmek mümkündür. Ancak ne yazık ki 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı arşivlerindeki çeşitli salnamelerde Gölda'nın Kula'ya bağlı hem Müslüman hem de Hristiyan nüfusa sahip bir karye olarak isminin geçmesi dışında detaylı bir kayda ulaşılamamaktadır (Tablo 1).⁵

1844-45 tarihli temettuat defterinden sonra Gölda'nın yakın tarihine ilişkin detaylı bilgi alabildiğimiz tek kaynak sözlü görüşmelerdir. Bu görüşmeleri iki grupta incelemek mümkündür. Bunlardan ilki, Gölda'de 20. yüzyıl dönümüne tanıklık eden iki Rum'un anlatılarıdır. Bu kişiler 1880 doğumlu Katina Peazoğlu ve 1897 doğumlu Kharalampos Khatzilambidis'tir.⁶ Peazoğlu ve Khatzilambidis 1922 yılında Yunan ordusunun savaşı kaybetmesi ile Gölda'den ayrılmışlardır. 1963 yılında KAİM (Küçük Asya İncelemeleri Merkezi) tarafından kayda alınan anlatıları, Gölda'deki yaşama, geçim kaynaklarına, iki etnik grubun ilişkilerine, ekonomiye, geleneklere, çevre yerleşimlere ve anıtsal yapılara ilişkin detaylı bilgi vermektedir.

Sözlü görüşmelerdeki ikinci grubu Gölda'nın günümüz sakinleri oluşturmaktadır. Her ne kadar çoğunlukla köyün en yaşlıları ile görüşülmüş olsa da bu gruptan hiç kimse 20. yüzyıl dönümüne tanıklık etmemiştir. Ancak dönemin tanıklarından kendilerine aktarılanları en iyi hatırlayan 19 kişi ile yapılan söyleşilerden Rumların gödişinden sonra Türklerin Gölda'de nasıl yaşamaya devam ettiği, fiziksel ve sosyal yapının zaman içinde nasıl dönüştüğüne ilişkin daha net veriler alınmakla birlikte iki etnik grubun birlikte yaşadığı dönemdeki ilişkilere dair bilgiler de edinilmiştir. Bu söyleşiler Rumların anlatılarında adı geçen ancak günümüze ulaşamamış yapıları anlamaya da yardımcı olmuştur. Gölda'de Mart ve Temmuz 2017 tarihlerinde gerçekleştirilen bu görüşmelerde görüşülen kişilerin isim

⁴ Savaş 2018, 282.

⁵ *Aydın Vilayeti Salmamelerinde* Gölda'yi tespit etmek mümkün olmuştur. Salmamelerde karye ile alakalı ulaşabildiğimiz bilgiler şu şekildedir; H. 1308/M. 1891 tarihli salnamede Kula kazasına bağlı Gölda karyesinin ismi, Göldere olarak yazılmıştır (Daha önceki ve sonraki kayıtlarda bu ismin kullanılmaması bu salnamede yanlışlıkla yazıldığını düşündürmektedir). Buradaki bilgiye göre nüfusu 811, emakin (hane) 165 olarak verilmiştir.; H. 1314/M. 1896 tarihli salnamede “merkez kazaya merbut kurranın esamileri” başlığı altında Gölda hakkında “Gölda-i İslami” ve “Gölda Hristiyanı” bilgisi mevcuttur. Aynı ifadeleri H. 1326/M. 1908 tarihli salnamede de görmekteyiz. H. 1315/M. 1897 tarihli salnamede Gölda karyesi ile ilgili merkez kazaya mesafesi hakkında bilgi vermektedir ve aynı veri H. 1316/M. 1898 tarihli salnamede de geçmektedir. Gölda'ye dair bu husustaki son bilgi 1928 tarihli “Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları”

başlıklı eserde Manisa, Kula'ya bağlı bir köy olduğuna dairdir (T.C. Dâhiliye Vekâleti, 1928, s.986).

⁶ Bu anlatılara Küçük Asya İncelemeleri Merkezi'nden (KAİM) ulaşılmıştır.

ve soyadlarının başharfleri ile doğum tarihleri şu şekildedir: IB (1932), IM (1933), SG (1936), OG (1937), HU (1930lar), RG (1941), YB (1944), ME (1945), AG (1940lar), AU (1940lar), SU (1952), HÇ (1953), DB (1955), SÇ (1959), YD (1950ler), ŞT (1950ler), NA (1950ler), MÇ (1970ler), HÇ2(1970ler).

Gölde'nin 20. yüzyıl dönümündeki fiziksel yapısını anlamadaki en önemli kaynak şüphesiz ki yapılı çevrenin kendisidir. 2017 tarihinde yapılan arazi çalışmasında köyün tamamı ayrıntılı biçimde incelenmiş; mevcut 186 parselden günümüze ulaşabilen yapıların mimari özellikleri ve özgünlük durumları değerlendirilmiştir. Bu inceleme yıkıntıları da kapsamış, anlatılarda adı geçen yapıların çözümlenmesine olanak sağlayacak her türlü bilgi ve iz kayıt altına alınmıştır. Aynı zamanda köyün kamusal alanları da belgelenmiştir. Arazi çalışmaları kapsamında Gölde'nin yakın çeperi taranarak Rumların anlatılarında bahsi geçen köy ile ilişkili yer ve yapıların izleri aranmıştır.

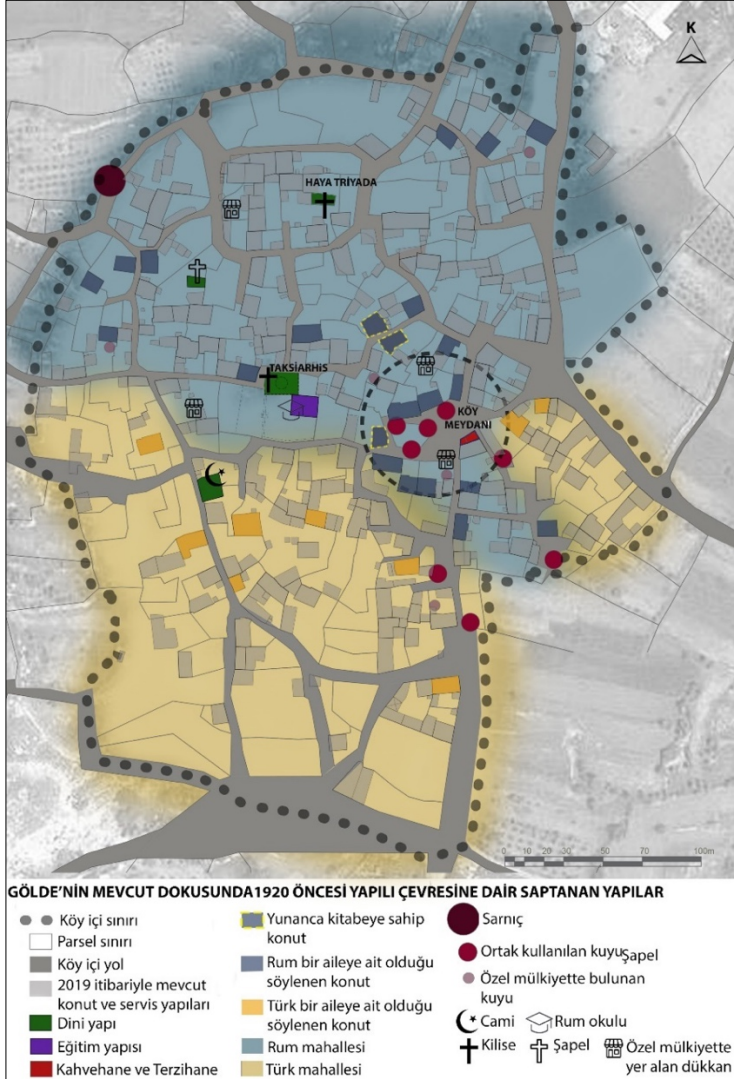
Bu çalışma, arşiv verileri, sözlü tarih çalışmaları ve alan çalışmasından gelen veriler ışığında, 19. yüzyıldan başlayarak ve 20. yüzyıl dönümüne odaklanarak Gölde'nin nasıl bir yer olduğu sorusunu cevaplandırmayı amaçlamaktadır. Büyük oranda özgünlüğünü koruyarak günümüze gelebilen yapılı çevre ile sözlü tarih çalışmaları, ekonomik ve sosyal hayatı anlamının yanında, yüzyıl dönümündeki fiziksel çevreyi de anlamamıza olanak sağlamaktadır. Osmanlı arşiv belgeleri doğal olarak yapılı çevreye dair bilgi vermemektedir. Ancak Gölde'nin ekonomik ve sosyal durumuna ilişkin sözlü görüşmelerden gelen çoğu bilginin yorumlanmasına olanak sağlamakta; ekonomik ve sosyal yaşamdaki süreklilik ve kopuşların değerlendirmesini mümkün kılmaktadır. Bu sebeple metin içerisinde kronolojik bir sıra takip edilmemiş, yüzyıl dönümüne odaklanılmış, gerekli yerlerde 19. yüzyılın ilk yarısına ait arşiv verileri çağrılarak sözlü görüşmelerden ve alan çalışmasından gelen bilgilerle birlikte yorumlanmıştır.

Arşiv Vesikaları ve Tanıkların İfadeleri Işığında 19. Yüzyıl ve 20. Yüzyıl Başında Gölde: Demografik Yapı ve Ekonomi

Rumların anlatılarına göre yüzyıl dönümünde Gölde iki Rum ve bir Türk mahallesinden oluşmaktadır. Rum mahalleleri Taksiarhis ve Hagia Triyada olarak adlandırılmaktadır ancak Türk mahallesinin ismine ilişkin bir anlatı yoktur.⁷ Günümüze ulaşan konutlar arasında mimari özellik, yapı malzemesi ve tekniği açısından belirgin farklılıklar gözlemlenmemektedir. Ancak kilise olduğu söylenen kalıntılar, Rum okulu, cami ve Yunanca kitabeleri olan birkaç konut yapısı ile arazi çalışması sırasında bazı konutların ilk sahiplerine dair edinilen bilgiler, Türk ve Rum mahallelerinin sınırlarını belirlememize olanak sağlamaktadır. Buna göre Rumlar,

⁷ Khatzilambidis yerleşimdeki mahalle düzenini şu şekilde açıklamaktadır: "Gölde'de iki tane Rum mahallesi vardı. Türkler bizden az olduğu için farklı mahallede otururdu. Fakat sınırlarımız ortaktı ve enlerimize birleşirdi. Yunan mahallelerinin biri Taksiarhis Mahallesi, diğeri ise Hagia Triada Mahallesiydi".

Gölde'nin kuzeyine, Türkler ise güneyine yerleşmişlerdir (Resim 4). İki etnik grubu birbirinden ayıran sokak üzerinde cami ve kilisenin karşılıklı olarak yer alması dikkat çekicidir. Diğer bir kayda değer nokta ise yerleşimin doğu ucunda yer alan bir grup Türk evinin Rum mahallesi içinde olmasıdır. Bu durum Türkler ve Rumların, en azından yüzyıl dönümüne kadar iyi ilişkiler içinde olduğunu göstermektedir.

Resim 4. Rum ve Türk mahallelerinin dağılımı ve köy içindeki kamusal yapılar/açık alanlar (Eken ve Kul, 2019)

Osmanlı arşiv verileri ile değerlendirildiğinde Rum ve Türk mahallelerinin büyüklükleri oranı Gölde'de Rum nüfusun daha yoğun olduğuna işaret etmektedir. Günümüz verilerinden geri giderek bir nüfus tahmini yaparsak; köy içindeki 186 parselin 176 tanesinde konut olduğunu varsaydığımızda⁸ Ömer Lütfi Barkan tarafından klasik dönem tahrir uygulamaları için ortaya konulan ve genel olarak kabul gören her hânenin 5 kişiden oluştuğu düşüncesinin nüfus eğilimi hakkında fikir vermesi açısından yüzyıl dönümü için de kullandığımızda köyün tahmini nüfusunun 880 olduğunu söyleyebiliriz.⁹ Bu tahmini nüfusu Rum ve Türk mahallelerindeki parsel sayılarında paylaşırsak yaklaşık 670 Rum ve 310 Türk nüfus olduğu sonucuna varıyoruz ki bu durum Rumların Gölde'den ayrılmadan önceki, yani 1920'lerin başındaki nüfus yapısını büyük oranda yansıtıyor olmalıdır.

Arşiv belgelerine bakıldığında ise 19. yüzyılın ilk yarısında tutulmuş olan nüfus, cizye ve temettuat defterleri 1830'ların başından başlayarak 1845'e kadarki yaklaşık 15 yıllık dönemin nüfus hareketlerini yansıtmaktadır (Tablo 2).

Tablo 2. Nüfus- Cizye ve Temettuat Defterlerinde Hane ve Erkek Nüfus Sayıları

	1612 Nolu Nüfus Defteri (1831-32)		1614 Nolu Nüfus Defteri (1841-42)		Cizye Defteri (1840-41)		Temettuat (1844-45)
	Hane Sayısı	Erkek Nüfus Sayısı	Hane sayısı	Erkek Nüfus Sayısı	Hane sayısı	Erkek Nüfus Sayısı	Hane sayısı
Müslim	42	112	41	103	0	0	40
Gayrimüslim	0	0	80	225	52	60	57
Müslim	3	7	0	0	0	0	0
Gayrimüslim	0	0	0	0	21	24	0
Müslim	13	132	0	0	0	0	0

1612 numaralı defterde (1831-32) Gölde karyesindeki sadece Müslüman nüfus ve çevredeki çiftliklerde kayıtlı olan kişilere dair veriler tespit edilebilmiştir (Tablo 2). 1614 numaralı nüfus defterinde (1841-42) ise hem Müslim hem de gayrimüslim nüfusa ait kayıtlar mevcuttur. Her iki defterdeki veriler karşılaştırıldığında (1831-32 yılından 1841-42 yılına kadar) Müslüman hane ve erkek

⁸ Bugün köy içinde 186 parsel bulunmaktadır. Bunlardan 10 tanesinde kamu yapıları vardır. Geri kalan 176 parselin tamamında konut olduğu varsayılmıştır.

⁹ Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C. X, 1953, s. 12, İstanbul, s. 12; Nejat Göyünç, "Hâne Deyimi Hakkında", *OTAM*, 11, 2000, s. 331-348. Gölde ile coğrafi olarak görece yakın Sirge kazası nüfusu ile ilgili "nüfus defterlerindeki kayıtlı 353 hanede 999 kişi ve buna ilave olarak temettuat defterinde kayıtlı 48 hanede, hane başına düşen kişi sayısı 5,6 kabul edildiği takdirde, 264 erkek nüfusun toplanmasıyla 999+264 rakamına ulaşılmaktadır" (Savaş, 2018, 282-283).

nüfusun hemen hemen aynı kaldığı görülmektedir. Buna karşılık 1614 numaralı nüfus defteri ile yine karyedeki gayrimüslim hane ve erkek nüfusun kaydı tespit edilen 1840-41 tarihli cizye defteri arasında 3-4 yıl gibi kısa bir zaman dilimi bulunmasına rağmen, gayrimüslim nüfusta ciddi bir fark göze çarpmaktadır. 1840-41’de gayrimüslim nüfusun kayıtlı hane sayısı 52, erkek nüfus sayısı 60 iken 1841-42 yılında hane sayısı 80’e erkek nüfus sayısı ise 225’e çıkmıştır. Bu durum cizye defterinde sadece cizye vergisine tabi nüfusun kaydedilmesi ile açıklanabilir. Ancak 1840-41 ile 1841-42 arasında kayıtlı hane sayısında da artış olması gözden kaçırılmamalıdır. Ayrıca Gölde karyesindeki gayrimüslim nüfusun kayıtlı hane sayısını takip edebildiğimiz 1844-45 tarihli temettuat defterindeki hane sayısının 57 olması, gayrimüslimlerin 1840-41 cizye defterindeki sayımına yakın bir rakam iken 1841-42 tarihli nüfus defterindeki 80 olan hane sayısından yine çok uzaktır.¹⁰

Gölde’de 1831 ile 1844 arasındaki Müslüman nüfusun hane ve erkek nüfus sayıları benzer bir doğrultuda gitmektedir (Tablo 2). 1831’de 42 olan hane sayısı, 1841-42’de 41, 1844’te ise 40’tır. Karyenin gayrimüslim nüfusunun kaydına dair verilerdeki dalgalanmalar Müslim nüfusta görülmemektedir. Gölde’nin kayıtlı Müslim ve gayrimüslim nüfusuna dair bir karşılaştırma yaptığımızda her iki ahalinin birlikte kaydedildiği 1831-32 tarihli nüfus defteri ile 1844-45 tarihli temettuat verileri dikkate alınabilir. Buna göre gayrimüslim nüfusunun 1831’de iki katı oranında, 1844’te ise Müslim nüfusa daha yakın bir oranda fazla olduğu görülmektedir ki bu durum Rumlar Gölde’den ayrılincaya kadar da devam etmiştir.

Her ne kadar nüfus açısından Rumlar üstün olsa da Gölde’de konuşulan tek dil Türkçedir. Katina Peazoğlu’nun anlatısı da bu bilgiyi desteklemektedir:

“Gölde’de Türkçe konuşurduk. Burada da (Yunanistan) birbirimizle hala Türkçe konuşuyoruz. Ben Yunanca bilmiyorum. Çocuklarımla Türkçe konuşuyorum. Yunancayı anlayabilirim ama cevap veremem. Memleketimizde (Gölde), kilisede dinsel tören Yunanca olurdu ama duyduklarımızdan hiçbir şey anlamazdık. Bu yüzden papaz İncil’i Türkçe de okurdu. Mektuplaştığımız zaman Türk dilini Yunan harfleriyle (Karamanlıca) kullanırdık. Eskiden Gölde’de Yunanca konuşurlardı. Ninem Yunanca bilirdi. Döneminde beş altı tane yaşlı kadın Yunanca konuşurdu...Köy sakinlerinin neden Yunancayı konuşmaktan vazgeçtiklerini bilmiyorum. Gölde’nin bütün sakinleri yerliydi. Başka yerlerden gelenler yoktu”

¹⁰ Gölde’nin gayrimüslim nüfusuna dair tespit edilen birbirine yakın tarihlerdeki gayrimüslim nüfusa dair bu durum, karyenin bağlı olduğu kaza merkezi olan Kula’da da görülmektedir. Kula’nın gayrimüslim mahalleleri olan Hızırilyas ve Kuzguncuk’un nüfus tahriri ile temettuat sayımı arasında da benzer bir durumla karşılaşmaktadır. Buna göre 1614’te Hızırilyas’ın 127 olan hane sayısı temettuatta 48’e, 1614’te Kuzguncuk’un 209 olan hane sayısı temettuatta 39’a düşmüştür. Kuzguncuk ve Hızırilyas’daki gayrimüslimlerin, bu kadar kısa sürede nüfuslarının 1/5’ini kaybetmesi de benzer bir durumdur. Aynı yöredeki gayrimüslim nüfusun farklı sayımlarda benzer yükseliş ve düşüşü sebebi ne olabilir? Bu durumun, temettuat sayımlarında Kula merkezdeki mahallelerin bütün hanelerinin kaydının alınmamış olabileceği veya kayıtların kaybolmuş olması ya da bir göç hadisesi ile izah edilebileceği düşünülmüştür (Aksu Kılıç, 2021, s.60-66).

Gerek yüzyıl dönümünün Rum tanıklarından gerekse döneme tanıklık etmiş büyüklerinin hikayelerini aktaran günümüz Gölde'lilerinden Rumların daha çok tüccar Türklerin ise çiftçi olduğunu öğreniyoruz. Bu noktada Khatzilambidis'in anlattığı yüzyıl dönümündeki durumu özetler niteliktedir; *"Biz tarımla uğraşmazdık. Çiftliklerimize Türkler bakardı...Bütün tarım işlerini kendileri yapardı. Biz özellikle ticaretle uğraşardık. Bu meslek 'tatlı'ydı, ekemek verirdi"*.

19. yüzyıl arşiv belgelerine geri döndüğümüzde 1840'lı yıllarda Türkler'in ve Rumlar'ın mesleklerine dair elimizdeki iki kaynaktan birisi 1614 nolu nüfus defteri, diğeri ise 1844 tarihli temettuat defterleridir (Tablo 3). 1614 nolu ve 1841-42 tarihli nüfus defterine göre Gölde'deki müslim ahalinin büyük çoğunluğu çiftçi (24 kişi) ve oduncudur (18 kişi).¹¹ Buna karşın gayrimüslim reaya daha ziyade boğçacı (38 kişi), çerçi (49 kişi), terzi (11 kişi), terzi çırağı (5 kişi) ile tüccar (7 kişi) mesleklerinde yoğunlaşmıştır.¹² Karyede Müslim ve gayrimüslim reayanın yoğunlaştığı meslek gruplarının farklı oldukları ve bir ahalinin yoğun olarak yaptığı işi bir diğer ahalinin yapmadığı görülmektedir. (Tablo 3).

1844 tarihli temettuat defterinde ise Müslüman nüfusun büyük bir çoğunluğu erbab-ı ziraat olarak kaydedilirken geriye kalanları; hademe (5 kişi), kiracı (3 kişi), ashab-ı çiftlik, berber (2 kişi), bila-sanat, çapacı, çerçi, duvarcı, kizir, yorgancı, muhtar-ı evvel ve oduncudur (1'er kişi). Bir önceki tahrirde müslim nüfustan 18 olan oduncunun bu temettuat sayımında 1'e düştüğü göze çarpmaktadır (Tablo 3). Gayrimüslim ahali ise yine çerçi, terzi (11'er kişi), terzi kalfası 2 kişi -bir önceki sayımda 5 olan terzi çırağından 2'sinin meslekte ilerleyerek kalfalığa yükseldiği düşünülebilir- tüccar 2 kişi azalarak 5 kişi, duvarcı 5 kişi, duvarcı kalfası 1 kişi ve duvarcı çırağı 1 kişiden oluşmaktadır. Bugün aktar olarak bilinen attar da gayrimüslim ahalinin ilgilendiği bir meslek olarak görülmektedir. Bir önceki tahrirde Müslüman ahaliye 2, gayrimüslimlerde 1 olan duvarcı kaydına bu tahrirde sadece gayrimüslim ahaliye rastlanmaktadır. Yine bir önceki tahrirde 1 olan değirmenci kaydı temettuat sayımında 4 olmuş ve 1 tane de değirmenci hademesi eklenmiştir (Tablo 3).

¹¹ Bu iki mesleğin dışında sanatı olmayan (8 kişi), rençber (2 kişi), asker, redif, berber, çerçi, hizmetkâr, katurcı, muhtar-ı evvel, mektep-nişin (1'er kişi) dir. Bunlardan iki kişinin asker kökenli, birinin mektep öğrencisi ve birinin de köy muhtarı olduğu görülmektedir.

¹² Ayrıca sözü geçen meslekler dışında gayrimüslim reayanın çiftçi, dülger, (5'er kişi), bağçevan, hizmetkar (3'er kişi) kasap, bila-sanat (2'şer kişi), kocabaş, bakkal, çoban, değirmenci, duvarcı, tamirci (1'er kişi) oldukları görülmektedir.

Tablo 3. 1614 Numaralı Nüfus Defteri ve Temettuat Defterine Göre Karyedeki Mesleklerin Dağılımı

	1614 nolu Nüfus Defteri (1841-42)			Temettuat Defteri (1844)	
	Müslim	Gayri Müslim		Müslim	Gayri Müslim
Asker	1	0	Ashab-ı Çiftlik	2	0
Bağçevan	0	2	Attar	0	1
Bakkal	0	1	Bağçevan	0	1
Berber	1	0	Bakkal	0	1
Bila-Sanat	8	2	Berber	2	0
Boğçacı	0	38	Bila-Sanat/İhtiyar	1	1
Çerçi	1	49	Bezzaz	0	1
Çiftçi	24	5	Çapacı	1	0
Çoban	0	1	Çerçi	1	8
Değirmenci	0	1	Erbab-ı Ziraat	24	0
Duvarcı	2	1	Çoban	0	2
Dülger	0	5	Değirmenci	0	4
Hizmetkar	1	3	Değirmenci	0	1
Kasab	0	2	Duvarcı	1	5
Katırcı	1	0	Duvarcı Kalfası	0	1
Kocabaş	0	1	Duvarcı Çırağı	0	1
Mekteb-Nişin	1	0	Dülger	0	1
Muhtar-ı Evvel	1	0	Hademe	5	7
Oduncu	18	0	Kıracı	3	0
Redif	1	0	Kızırı	1	0
Rençber	2	5	Kocabaş	0	1
Tamirci	0	1	Muhtar-ı Evvel	1	0
Terzi	0	11	Oduncu	1	0
Terzi Çırağı	0	5	Terzi	0	11
Tüccar	0	7	Terzi Kalfası	0	2
			Tüccar	0	5
			Yorgancı	0	1
Toplam	62	140	Toplam	43	55

Yüzyıl dönümü anlatıları, 19. yüzyıldaki meslek dağılımını gösteren bu verilere, nalbantlık, yapıcılık, terzilik gibi meslekleri de eklemektedir. Bu mesleklere sahip Rumlar sadece kendi köylerinde değil, çevre köylerle de çalışmaktadır.¹³ Yine anlatılara göre Rumların bazı çevre Türk köylerinde bakkal dükkanları da vardır.¹⁴ Ayrıca 19. yüzyılda sadece Rumların ilgilendiği değirmencilik, yüzyıl dönümünde de yalnızca Rumlara ait bir meslek olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁵

Her ne kadar günümüze ulaşabilen ticari yapılar bulunmasa da günümüz sakinlerinin işaret ettikleri bazı parsellerde, mimari özellikleri açısından dükkân olarak inşa edilmiş olabilecekleri düşünülen yapı kalıntılarına rastlanmıştır (Resim 5). Bu kalıntıların yerleşimdeki dağılımı incelendiğinde, tümünün Rum mahallesi içerisinde yer aldığı görülmektedir (Resim 4). Bu bağlamda, yüzyılın ilk yarısındaki arşiv belgelerindeki kayıtlı meslekler de bu türden dükkanların Rum mahalleleri sınırları içinde olmasını destekler niteliktedir.

Resim 5. Ticaret işlevli olduğu düşünülen yapı kalıntıları (Eken Güney, 2017)

19. yüzyıl Gölde ahalisinin meslek dağılımları incelendiğinde nüfus defteri ve temettuat defteri arasında bazı farklılıklar görülmektedir. Bunlardan ilki; nüfus defterinde gayrimüslim ahalinin büyük bir kısmının boğçacı (38) ve çerçi (49) olarak kaydedilmesidir. Ancak bu sayımdan kısa bir süre sonra yapılan temettuat sayımında, boğçacı adıyla bir meslek kaydı bulunmamakta ve ayrıca gayrimüslim çerçi sayısı da 8'e düşmektedir (Tablo 3). Her iki sayımda Müslüman nüfusta sadece 1 tane çerçi bulunmaktadır. Gölde'deki gayrimüslim reyanın "bohça ile mal gezdirip pazarlayan kimse" anlamına gelen boğçacıları ve "sokaklarda bağırarak

¹³ Khatzilampidis'in babası hem değirmenci hem de terzidir ve Türk köylülere de kıyafet dikmektedir. Khatzilampidis, babasının Çakırcalı Mehmet Efe'ye de kıyafet diktiğini ve karşılığında da bir altın yüzük aldığını aktarmaktadır.

¹⁴ Khatzilambis bazı köy sakinlerinin dükkânları olduğundan bahsetmektedir: "*Bazı vatandaşlarımızın Sandal ve Demirci gibi türk köylerinde bakkal dükkanları vardı. Orda ailelerinden ayrı tek başlarına otururlardı*".

¹⁵ Khatzilambis köy civarındaki değirmenlerden bahsetmektedir: "*Bazıları da değirmenci olarak çalışırdı. Gölde'den dört saatlik mesafede bulunan Börtlüce'de ve Gedizçay'da altı yedi tane değirmen vardı. Bu değirmenler bizimkilerle (Rumlar) aitti*".

ufak tefek eşya satan, seyyar satıcı” olan çerçilerinin büyük çoğunluğunun temettuat sayımında yer almamaları, bu meslekleri icra edenlerin başka bir meslek başlığı altında değerlendirilmiş olma ihtimalini düşündürmektedir.¹⁶ Ancak, temettuat sayımındaki meslekler incelendiğinde bu türden benzer anlam ifade eden bir grup görülmemektedir. Burada, daha öncesinde iki sayım arasında gayrimüslim nüfusun düştüğü sonucu akla gelmektedir.

Şöyle ki, karyenin 1614 (1841-42) sayımından öncesine denk gelen 1840-41 sayımı ile sonrasına denk gelen 1844 temettuat sayımındaki erkek nüfus sayıları arasında görülen farklılık şu iki soruyu düşündürmektedir (Tablo 3). Bölgede 1841-42 tarihlerinde bu türden satıcılık yapan boğçacı ve çerçi olarak bildiğimiz bir grup kısa süreli yerleşmiş ve sayıma denk gelmiş olabilir mi? Ya da yörede yerleşik bohçacı ve çerçi olan gayrimüslimlerin bu mesleklerini icra etmek için daha sonraki sayımlara denk geldikleri sürede buradan ayrılmış oldukları söylenebilir mi? 1840-41 tarihli cizye defterinde ticaret ile alakalı yöreye yakın başka şehirlerde olan bir kısım gayrimüslim reayanın kaydının mevcut olması bu seçeneklerin doğruluğunu güçlendirmektedir (Tablo 2 ve 3). Ayrıca yukarıda da ifade edildiği gibi bazı Rumların çevredeki Türk köylerinde bakkal dükkanları olduğunu ve bu kişilerin çoğunlukla dükkanlarının bulunduğu köylerde yaşadıklarını anlatılardan biliyoruz. Buna ek olarak bölgede gezgin Rum satıcılar da mevcuttur. Bunlar kendi tabirleriyle ‘bezirgan’dır ve binek hayvanlarıyla ürünlerini Kavacık, Sandal, Menye ve Kula gibi çevre yerleşimlerde tarım ürünleriyle takas etmektedirler.¹⁷ Takas karşılığı aldıkları ürünleri de Kula pazarında satmaktadırlar. Sadece gezgin satıcılar değil, diğer zanaatlarla uğraşan Rumlar da çevre köylerde çalışmaktadır. Örneğin Peazoğlu, nalbant olan eşinin harman döneminde Türk köylerine giderek hayvanlarını nalladığını ve karşılığında buğday aldığını belirtmektedir. Yapıcılar da benzer şekilde özellikle yazın Türk köylerini gezerek yeni yapı inşa etmekte veya onarım yapmaktadır.¹⁸

Yüzyılın ortalarında Gölde’nin hayvan varlığına dair Osmanlı arşiv verileri incelendiğinde hem yukarıdaki tespitleri hem de Rum ve Türklerin anlatılarını doğrulayan sonuçlar görülmektedir. Arşiv belgelerine göre müslüman ahali daimî suretle köyde kalmayı gerektiren hayvanlara sahip iken gayrimüslim ahali

¹⁶ İsmail Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, 2006, s. 208-288.

¹⁷ Konu ile ilgili Peazoğlu ayrıntılı bilgi vermektedir: “*Bizimkiler (Rumlar) çevredeki Türk köylerine gidip ticaret yaparlardı. Bezirgandılar. Katırlarla kumaş taşır ve buğray susam gibi tarım ürünleriyle takas yaparlardı*”. Khatzilambis de bu bilgiyi doğrulamaktadır: “*Bizimkiler (Rumlar) hayvanlarla çeşitli eşyalar taşırdı ve Türk köylerinde dolaşırdı. En çok kumaş, iplik, iğne, yüksük, kibrit gibi küçük eşya satarlardı. Bakkal ürünleri de satarlardı. Tarımsal ürünlerle takas yaparlardı. Bunları bizimkiler Kula pazarında satardı*”.

¹⁸ Khatzilambis Rumlar arasında inşaat işleriyle uğraşanların varlığından bahsetmektedir: “*Ticaret dışında bizimkiler (Rumlar) inşaatçı olarak çalışırdı. Yazın etraftaki Türk köylerine gidip evler inşa eder ya da onarım yaparlardı*”.

taşımacılıkta kullanılabilir olan bargir cinsi hayvanlara sahiptir.¹⁹ Yine arşiv verilerine göre Gölde'de arazi ve hayvan varlığının büyük kısmı Müslüman ahaliye aittir (Tablo 4).

Gölde'deki Müslüman ve gayrimüslim ahalinin gelir dağılımları incelendiğinde (Tablo 4) Müslüman ahalinin genellikle ziraat ve hayvancılık ile uğraşmasına bağlı olarak tarlalarında yetiştirdikleri ürünler ile hayvanlarından elde ettikleri gelirlerin daha yüksek olduğunu söyleyebiliriz. Gayrimüslim ahalinin ise ticaret ve sanat içeren meslekler ile uğraşmaları (tüccar, terzi vb.), onların, bu kalemlerden elde edilen gelir kategorilerinde daha çok varlık göstermelerini sağlamıştır. Gayrimüslimlerin ağırlıklı olarak varlık gösterdikleri kökboyadan ise henüz gelir elde edilememiştir. Toplam temettuat sanat ve ticaretinden ise Müslüman ahalinin 26753 kuruş iken gayrimüslimlerin 46170 kuruştur.

19. Yüzyıl ortalarına tanıklık eden temettuat defterindeki bu veriler, yüzyıl dönümüne tanıklık eden sözlü tarihten gelen verilerle örtüşmektedir. Hem Rumlar hem de Türklerin anlatılarına göre Rumlar ekonomik olarak Türklerden daha üstün durumdadırlar. Bunun temel nedeni olarak, Rumların yoğun olarak sanat ve ticaret alanında faaliyet göstermesi ve bu alanlardan tarım ve hayvancılığa göre daha fazla gelir elde etmeleri görülmektedir.

Tablo 4. Gölde Karyesindeki Gelir Kaynaklarının Dağılımı

	Müslim	Gayri Müslim	Toplam
Müşterek Tarla	8899,5	1943	10842,5
Mezru Tarla	4514	80	4594
Müstecir Tarla	596,5	0	596,5
İcar Tarla	0	325	325
Bağ	2162	2495	4657
Duhan	1182	140	1322
Afyon	952,5	0	952,5
Soğan	300	70	370
Kökboya	0	0	0
Sağman İnek	230	320	550
Sağman Keçi	352	142	494
Kısır Keçi	87,5	27,5	115

¹⁹ Temettuat defteri verilerine göre müslüman ahali 7 bargir sahibi iken bu rakam gayrimüslimlerde 32'dir. Buna karşılık köydeki toplam 63 öküzün 54'ü Müslümanlara aittir. Bu durum öküzün çift sürmede kullanılan bir hayvan olması ve karyedeki Müslüman ahalinin ziraatçılıkla uğraşması ile açıklanabilir.

Erkek Keçi	30	0	30
Temettuat	20934,5	11750	32684,5
Sanat	2543,5	28220	30763,5
Ticaret/Zuhurat	3275	6200	9475

Bununla birlikte her ne kadar iki tarafın anlatıları da Rumların zenginliklerine vurgu yapsa da arşiv belgelerine göre Gölde’li Rumlar ortalama bir refah düzeyine sahiptir. Şöyle ki; Osmanlı Devleti’nde cizye mükellefiyeti “bazen toprak mülkiyetine bağlı olup elinde ‘başına’ denilen topraklar bulunan müslüman veya gayri müslim ile zimmî statüsünde haiz toprağa sahip kişiler” için söz konusu bir vergidir.²⁰ İmparatorluk topraklarında gayrimüslim reyanın verdiği cizye vergisi için kayıtlarda âlâ, evsat ve ednâ şeklinde verginin kategorisinin belirlendiği görülmektedir (Tablo 5). Osmanlı gümüş parasına göre 1691’den 1834’e kadar cizye miktarları Esedî kuruş olarak belirlenmiştir.²¹ Bu bakımdan Gölde’deki gayrimüslimlerin de belirtilen süreçte benzer şekilde cizye vergisi ödedikleri kabul edilebilir. Cizye vergisinin kaldırıldığı 1856 Islahat fermanına kadar olan dönemde de cizye ödemelerinin devam ettiği söylenebilir. Ancak bu kez gayrimüslimlerin de askerlik yapmaları gerektiği hususu sebebiyle askerlik hizmetinden muafiyetleri karşılığında yani bedel-i askerî olarak ve biraz mahiyet değiştirerek 1907’ye kadar alınmaya devam ettiği anlaşılmaktadır.²²

Tablo 5. Gayrimüslim Nüfusun Cizye Kategorisine Göre Dağılımı

	Hane Sayısı	Grup	Kişi
1614 Numaralı Nüfus Defteri (1841-42)	1	Âla	1
	30	Evsat	33
	61	Edna	105
Cizye Defteri (1840-41)	0	Âla	0
	15	Evsat	16
	36	Edna	44
Cizye Defteri (Ticaret ile uğraşanlar)	0	Âla	0

²⁰ Halil İnalçık, “Cizye”, *İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cild: 8, 1993, s. 45-48.

²¹ 1691’de âlâ: 9, evsat: 4,5, ednâ: 2,25; 1696’da âlâ: 10, evsat: 5, ednâ: 2,25; 1743’te âlâ: 11, evsat: 5,5, ednâ: 2,75; 1804’te âlâ: 12, evsat: 6, ednâ: 3; 1816’da âlâ: 16, evsat: 8, ednâ: 4; 1824’te âlâ: 24, evsat: 12, ednâ: 6; 1827’de âlâ: 36, evsat: 18, ednâ: 9; 1829’da âlâ: 48, evsat: 24, ednâ: 12; 1834’te âlâ: 60, evsat: 30, ednâ 15 olarak alınmıştır (Halil İnalçık, “Cizye”, *İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cild: 8, 1993, s. 47).

²² Halil İnalçık, “Cizye”, *İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cild: 8, 1993, s. 48.

8	Evsat	9
13	Edna	15

Buna göre Gölde'deki hane reisleri de cizyenin “âlâ/yüksek”, “evsat/orta” ve “ednâ/düşük” cinsinden üç kategoride kaydedilmişlerdir (Tablo 5). Elimizdeki 1614 numaralı nüfus defteri ile 1840-41 tarihli cizye defterinde karyedeki gayrimüslim ahalinin bu türden kaydına rastlanmaktadır. 1841-1842 tarihlerine denk gelen nüfus defterindeki Papas oğlu Yorgi veled-i Kıryako'nun âlâ kategorisinde ve tüccar, buna karşın karyedeki diğer tüccarların ve meslek gruplarındaki kimselerin ise evsat ve ednâ kategorisinde olduğu görülmektedir. Bu hususta doğrudan gayrimüslimlere dair yapılan cizye sayımında ise âlâ kategorisindeki herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Karyede kayıtlı başta tüccar olanlar dâhil bütün meslek gruplarının evsat ve ednâ olarak iki türde kaydedildiği tespit edilmiştir (Tablo 5). Bu veriler Kula ile karşılaştırıldığında Gölde Rumlarının Kula'dakilere göre ekonomik olarak daha mütevazı oldukları söylenebilir ki Kula'nın bölgenin ana pazar merkezi olduğu düşünüldüğünde, bu, yerinde bir değerlendirmedir²³. Bu noktada anlatılardaki ‘zengin Gölde’ ifadesi de kırsal yerleşimler ölçeğinde ve Gölde'nin coğrafi bağlamı içerisinde değerlendirildiğinde yerine oturmaktadır.

Yüzyıl Dönümünde Yapılı Çevre ve Yaşam

Gölde'yi çevresindeki yerleşimlere bağlayan ana yollar daralarak ve saçaklanarak köyün içine yayılmakta ve köyün meydanına bağlanmaktadır. Her ne kadar günümüzde bir kısmı kilit taş veya asfalt ile kaplı olsa da özgün kayrak döşemeli yollar büyük oranda korunmaktadır (Resim 6 ve 7). Genellikle, iki ve üç metre arasında genişliğe sahip yollar yükseklikleri iki metreye kadar ulaşabilen avlu duvarları ve üst kat seviyesine kadar sağır duvarlarla inşa edilmiş konutların cepheleriyle çevrilidir.

Arşiv belgeleri ve anlatılar ışığında, 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarında Gölde'de iki etnik grubun içiçe yaşadığı kolektif bir yaşam olduğu bilinmektedir.²⁴ Köyün meydanı ve bu meydan ile sokaklarda konumlanan, tüm köylülerin ortak su

²³ Gölde karyesindeki bu tabloyu Kula merkezdeki Hızırilyas ve Kuzguncuk mahallelerindeki gayrimüslim ahalinin durumu ile karşılaştırılabilir. 1844 tarihli temettuat defterindeki kayıtlara göre Kuzguncuk mahallesinde 38 hanede 45 cizye mükellefi; Hızırilyas mahallesinde ise 48 hanede toplam 69 cizye mükellefi vardır. Bu kayıtlara göre Kuzguncuk mahallesindeki âlâ statüsündeki gayrimüslimlerin 3'ü bezzaz, 1'i enfiyeci iken 2'si tüccardır. Hızırilyas mahallesindeki âlâ kategorisindekilerin ise 1'i bezzaz, 2'si tüccar, 1'i ise Avrupa tüccarı olarak geçmektedir (Aksu Kılıç, “Kula Kazası Gayrimüslim Mahallelerinin Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, 31, 2018, s. 243-266).

²⁴ SÇ, yerleşimdeki kolektif yaşama dair bildiklerini şöyle aktarmaktadır: “...yunanlılar burda iken...ebem derdi... komşıyduk. Yunanlılarla çok iyi geçinirdik. Oturup kalkardık. Onlar bizde yerd biz onlarda yerdik. Kötülüklerini görmedik derdi”.

kaynağı olarak kullanılan su kuyuları bu kollektif yaşamın en önemli fiziksel unsurlarındandır.²⁵ Günümüzde yerleşimde sekiz su kuyusu ve bir sarnıç mevcuttur. Bu su kuyularından dördü köyün meydanında toplanmakta, diğerleri ise farklı sokaklar üzerinde yer almaktadır (Resim 8).

Resim 6. Solda orijinal kayrak taşı kaplaması ve sağda 1950lerde değiştirilen taş kaplama (Eken Güney, 2017)

Resim 7. Yerleşimin dış çeperindeki yollarda görülen kilit-taş kaplama (Eken Güney, 2017)

Her ne kadar günümüze ulaşabilen sekiz kuyu bulunsa da Rumlar anlatılarında, altısı Rum mahallelerinde olmak üzere on kuyunun varlığından bahsedilmektedir. Bu anlatılara göre Rum mahallelerinde bulunanlar Öndeki Kuyu, Mağsanlı Kuyu, Orta Kuyuları, Kukusi, Yukarı Kuyu ve Çalca Kuyudur; Türk mahallelerindeki kuyuların ise adı geçmemektedir. Günümüz yaşayanları, köy meydanında yükseltilmiş kayrak taş bir platform üzerinde yer alan dört kuyuyu Gelin Kuyu, Söğütlü Kuyu, Orta Kuyu ve Mağsanlı Kuyu olarak adlandırmaktadır. Sokaklara dağılmış olan diğer dört kuyunun isimleri ise Çoban Kuyu, Kadın Kuyu, Sarı Kuyu ve Ağa Kuyu'dur (Resim 8). Bu bilgiler, bazı kuyu isimlerinin iki etnik grup arasında farklılık gösterdiğine işaret etmektedir. Her bir kuyunun isimleri ile hatırlanıyor olması bunların toplumsal bellekte önemli bir yere sahip olduklarını göstermektedir.

Bu kuyular genellikle buldukları yer ve kullanım amacı ile ilişkili olarak a veya kuyuyu açtıran ailenin ismi ile anılmaktadır. Örneğin Gelin Kuyunun ismi günümüzde de halen devam etmekte olan gelinin ata bindirilerek seymenler eşliğinde bu kuyunun etrafında döndürüldüğü gelenek ile ilişkilidir. Bu ritüelden

²⁵ Khatzilambis köy içindeki kuyulardan bahseder: "Gözde'de çeşmeler yoktu. Kuyu suyu içerdik. ...Suyu kovayla çıkarırdık ve temizlik ve pişirme için kullanırdık".

sonra gelin evi önünde kurulan sofralarda düğün yemeği ikram edilmesi de hala devam eden bir gelenektir.

54

Resim 8. Günümüze ulaşan kuyular ve sarnıcın konumları (Eken Güney, 2017)

Köyde tespit edilebilen tek sarnıç köyün kuzey batı sınırında bulunmaktadır. Yığma taş sistemle inşa edilmiş kubbeli yapı günümüzde Hızır İlyas tepesi civarında otlatılan hayvanların sulanması amacıyla kullanılmaktadır (Resim 8). Ancak anlatılara göre sarnıçlar yaygın olarak kullanılmaktadır ve temizlik gibi ihtiyaçlar dışında yağmur suyunun yumuşak olması sebebiyle yemek pişirmede de makbuldür.²⁶

Büyüklüğü, sınırını oluşturan konutların çarpıcı cepheleri, günümüze kadar ulaşan kayrak döşemesi, su kuyuları ve bu kuyuları gölgeleyen ağaçlarıyla oldukça

²⁶ Peazoğlu, bazı evlerin bahçesinde bulunan sarnıçların kullanım amacına yönelik, "Bazı evlerde yağmur suyu toplandığı sarnıçlar vardı. Avlu içinde kazılmış, duvarları ise sovanmıştı. Üzerinde demir kapağı vardı. Suyu kovayla çıkarırdık. Yağmur suyu "yumuşaktı" ve pişirmeye uygundu. Baklagil, fasulye, mercimek, nobut, ezogelin pişirirken bu sudan kullanırdık" demektedir.

etkileyici olan köy meydanının Rum mahallesi sınırları içinde yer alması, iki etnik topluluğun kolektif yaşamı açısından büyük öneme sahiptir. Meydanda, her iki topluluk tarafından ortak kullanılan su kuyularına ek olarak, meydana cephe veren ve mevcut durumda kullanılmayan birbirine bitişik tek katlı iki yapı bulunmaktadır (Resim 9 ve 10). Günümüz Gölde'lileri bu yapılardan birinin berber, diğersinin de kıraathane olduğunu ve her ikisinin de Türk ve Rumlar tarafından ortak kullanıldığını ifade etmektedir.²⁷ Dolayısıyla meydanın, her ne kadar Rum mahallesinde yer alsada tüm Gödeliler tarafından aynı yoğunlukta kullanılan bir dinlenme mekânı olduğunu ve ortak yaşamın en önemli simgesi olduğunu söylemek mümkündür.

Resim 9. Bitişik inşa edilmiş kıraathane (solda) ve berber (sağda) binaları (Eken Güney, 2017)

Resim 10. Kıraathane iç mekanının günümüzdeki görünüşü (Eken Güney, 2017)

Gölde'de cami ve kilisenin aynı sokak üzerinde ve karşılıklı konumlanması dikkat çekicidir. Cami günümüzde de kullanılmaya devam etmektedir. Yığma taş sistemle inşa edilen tek hacimli yapının önünde son cemaat yeri ve buna bitişik minare yer almaktadır (Resim 4 ve 11). Yapım tarihi bilinmemekle birlikte yüzyıl dönümünde var olduğu Rumların anlatılarından anlaşılmaktadır.

Caminin kuzeydoğusunda günümüzde kullanılmayan Eski Rum Okulu bulunmaktadır (Resim 4 ve 11). Kapının hemen üzerinde yer alan kitabeye göre 1911 yılında inşa edilmiş olan bu yapı iki katlıdır ve moloz taş yığma sistemle inşa edilmiştir. Rum okulu ile aynı avlu içinde bulunan kiliseden ise günümüze sadece kuzey duvarına ait kalıntılar ulaşabilmiştir (Resim 11). Rumların anlatılarından

²⁷ Bu bilgi, yazarların 2017 yılında Gölde sakinleri, YD ve SU ile yaptıkları görüşmelere dayanmaktadır. Rumların göçünden sonra berber dükkânı tamamen terk edilmiş, kıraathane de muhtarlık binasına dönüştürülerek 1970'lere kadar kullanılmaya devam etmiştir.

adının Taksiarhis Kilisesi²⁸ olduğunu öğrendiğimiz yapı, yine anlatılara göre mermer merdivenlerle çıkılan bir avluda yer almaktadır ve avlusunda üzerinde saat olan bir çan kulesine sahiptir.²⁹ Günümüz yaşayanları kilisenin sağlam halini hatırlamaktadır.³⁰ Ancak sonrasında hazine tarafından malzemeleri satılan yapının kiremitleri, mimari elemanları, döşeme ve çatı kirişleri sökülerek sadece duvarları bırakılmış, sonrasında da yapı tamamen yıkılmıştır.³¹

Resim 11. Taksiarhis kilisesinin sokak cephesine ait duvarı (solda; Köy sakini ŞT, kiliseye ait olabilecek duvar üzerinde eskiden payandalar olduğunu belirtmiştir. Duvar kalıntısı üzerinde var olduğu söylenen payandaların olabileceğini gösteren boşluklar gözlenmiştir) ile Rum Okulu, Taksiarhis Kilisesi kalıntısı ve Cami'nin sokaktan görünümü (sağda; Eken Güney, 2017)

Anlatılara göre, Taksiarhis Kilisesi dışında, Gölde'de Hagia Triyada isimli başka bir kilise daha vardır. Konutlar arasında yer alan bu kilisenin üç demir giriş kapısı ve kadınlar kısmı bulunmaktadır.³² Teofania Festivali bu kilisede

²⁸ Khatzilambidis, Rum Okulu'nun konumu ve özelliklerinden bahsetmektedir: “Okulumus Taksiarhis Kilisesinin avlusundaydı. İki katlı taşlı bir binaydı. Bodrum katında kış için odun vardı. Depo olarak kullanılırdı?”.

²⁹ Khatzilambidis'in anlatılarında da çan kulesinin varlığından bahsedilmektedir: “Taksiarhis Kilisesinin çan kulesi olan avlusu vardı.”

³⁰ Gölde'nin sakini İM, Taksiarhis Kilisesini hatırlamaktadır: “...hatta onların (rumların) kiliseleri vardı... okulları vardı. Okul duruyor... aynı okulun kenarında yıkık var bir...yıkık taşlar... orda bir kilise vardı...böyle... içinde böyle etrafında resim vardı böyle etrafında...onlara itikat ederlermiş taparlarmış onlar...”.

³¹ Köyün eski muhtarı olan HU da Taksiarhis Kilisesi ile ilgili hatırladıklarını anlatmıştır: “...Bir de okulun avlusunda vardı. Binası yıkılmıştı da sade duvarları iskelet halinde. Biz çocuktuk... okulda okurken... o papazın resmine taş atardık. Aba bu papazmış derdik, çocuktuk. Ona aklım eriyor. Ama sonra yıkıldı ... hiç bir eseri kalmadı?”.

³² Peazoğlu köyünde diğer bir kilisenin varlığından bahsetmektedir: “Taksiarhis gibi Hagia Triyada Kilisesi köyün içindeydi. Etrafında evler vardı. Avlusu büyüktü ve üç demir kapısı vardı. Çan kulesi de vardı”. Khatzilambis de bu kilisenin konumu, kullanımı ve mimari özellikleri hakkında bilgi vermektedir: “Hagia Triyada Kilisesi de köyün içindeydi. Avlusu ve çan kulesi vardı. Farklı girişi olan kadınlar balkonu da vardı. Ayrıca despot tabtası, minberi, avizeleri, büyük şamdani, sandalyeleri de vardı. Hagia Triyada Kilisesinin merkezinde ayazma vardı. Kuyu gibiydi. Kapanmış ve kilitlemişti. Kilidi yulda bir kere, Teofanya bayramında

düzenlenmektedir. Yılda bir kez düzenlenen bu festivale çevre yerleşimlerden de yoğun bir katılım olmaktadır³³ ve törenleri yönetmek için gelen despota Türkler de büyük saygı göstermektedir³⁴. Bu kilisede aynı zamanda düğün törenleri yapılmaktadır. Bu sebeple yapı Türkler tarafından Gelin kilisesi olarak bilinmektedir.³⁵ Köyün yaşlıları bu kilisenin köyün kuzeyinde yer aldığını ve mübadeleden sonra yerine bir konut inşa edildiğini ifade etmektedir. Arazi çalışması sırasında, köy sakinlerinin Hagia Triyada kilisesi yerine inşa edildiğini ifade ettikleri konutun duvarlarında ve avlusunda, kiliseye ait olabileceği düşünülen bazı yapı elemanları tespit edilmiştir (Resim 12).

despot tarafından açıldı. Teofanya Bayramında insanlar ayazmadan su almak için Kula'dan da gelirlerdi. Hagia Triyada bayramında kilisede büyük panayır olurdu. Avlusunda kuzular kesilirdi. Kula'dan da insanlar gelip akaraba evlerinde kalırdı”.

³³ Peazoğlu, Hagia Triyada kilisesinin sosyal yaşamdaki önemini vurgulamaktadır: “Hagia Triyada’da, kilisenin kutlama gününde büyük panayır olurdu. Vay vay vay! Ne kadar kalabalıktı! Kilisenin avlusunda 20-25-30 kuzu kesilirdi ve bulgurla beraber pişirirdi. Koula’dan erkekler atlarına beraber gelirdi”.

³⁴ Khatzilampidis de Peazoğlu gibi Gölda’de gerçekleşen panayırın hatırlamaktadır: “Despot at üzerinde, muhafızla beraber gelirdi. Türkler de ona büyük saygı gösterirdi. Köyde üç gün kalırdı. Zengin konaklardamisafir olarak kalırdı”.

³⁵ Bu bilgi, yazarların 2017 yılında Gölda sakinleri, HU ve AG ile yaptıkları görüşmelere dayanmaktadır.

Resim 12. Hagia Triyada Kilisesinin bulunduğu parselde rastlanan kilise kalıntıları a) Evin duvar inşasında kullanılan mermer kalıntı b) Avluda yer alan ve ayazma kalıntısı olabilecek taş döşeme c ve d) Avluda rastalanan taşlar (Eken Güney, 2017)

Bu iki kilise dışında konutlardan birinin parselinde bir şapel bulunmaktadır. Günümüzdeki köy sakinlerinin anlatımına göre, bu şapelde Rumlar döneminde küçük düğün törenleri düzenlenmektedir. Doğu-batı doğrultusunda yerleşmiş olan yapıya giriş batı yöndendir (Resim 13). Doğu duvarı üzerinde nişler yer almaktadır ve duvarlarda yer yer kök boya ile yapılan duvar resimleri okunabilmektedir. Bugün bu şapel, parselde bulunan konutun deposu olarak kullanılmaktadır.

Bu şapelden başka Gölde'nin yakın çevresinde yedi tane daha kır şapeli olduğunu yine Rumların anlatılarından öğreniyoruz. Bunlar; Profiti İlias, Hagia Georgios, Hagia Kiriaki, Hagia Varvara, Ai Spiri, Pan Hagia, ve Yedi Kardeşler Şapelleridir.³⁶ Bunlardan iki tanesinin; Pan Hagia ve Hagia Giorgio Şapellerinin konumları anlatılardan gelen bilgiler doğrultusunda tahmini de olsa belirlenebilmektedir (Resim 14).

Resim 13. Şapselin komşu parselden görünüşü (solda) ve bugün depo olarak kullanımı (sağda; Eken Güney, 2017)

Her ne kadar Gölde'de ortak bir yaşam mevcut olsa da Rumlar'ın ve Türkler'in anlatılarına göre, iki etnik grup arasında evlilik yoktur ancak Rumlar Türklerin düğünlerine katılmaktadırlar. Türkler ise kilisede yapıldığı gerekçesi ile Rum düğünlerine gitmemektedir. Ancak yine kiliselerde yapılmasına rağmen pek çok ayın Türklerin de ilgisini çekmektedir. Hatta Rumların anlatılarına göre, Teofanya Festivali sırasında Hagia Triyada Kilisesi avlusunda yer alan ayazmanın su seviyesine bakılır, bu ritüel Türkler tarafından da merakla takip edilirdi. Peazoğlu'nun ifadesiyle;

³⁶ 1700 tarihli Mühimme Defterinde isimleri Çorhanak? ve Kostonaz? olarak belirtilen kiliselerden Corhanak? ile Aios Georgios fonetik olarak benzeşmektedir.

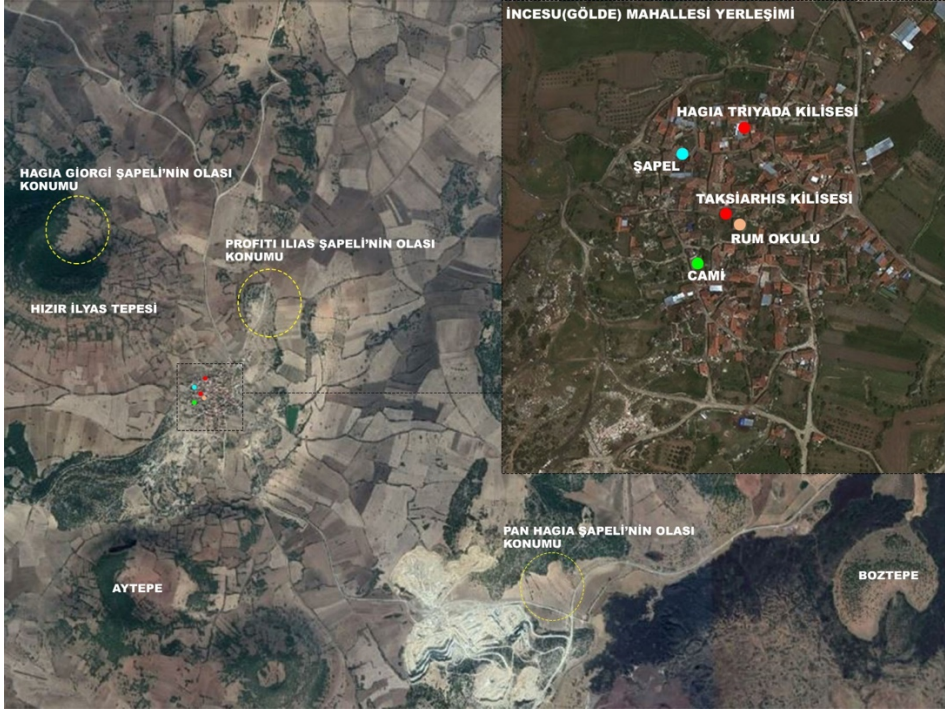
“Kilisenin merkezinde ayazma vardı. Bakır kapağı olan mermer bir küptü. Bütün yıl boyunca kapalıydı. Anabitar kilisenin vasilerindeydi. Yılda bir kere, Teofanya bayramında Gölde’ye gelen papaz ayazmanın kapağını açardı. Bütün insanlar oradan su alırdı. Kula’dan da gelirlerdi. Ayazma da su seviyesine bakardık. Düşük olduğu zaman üzülürdük, kötü bir işaretti. Yüksek olduğu zaman sevinirdik. Gölde’nin Türkleri de ayazmanın su seviyesi ile ilgilenirlerdi. Bizze merak içinde sorarlardı: Ayazmanınız nasıl çıktı? Dolu mu boş mu?”

Yine Rumların anlatılarına göre Türkler kır şapellerini ziyaret edip kandil yakarlardı. Khatzilambidis’in ifadesiyle; “Bazen oraya (Hagia Georgio Şapeli) gidip ufak kandil yakardık. Köyümüzün Türkleri de oraya gidip aziz’in kandiline yağ koyardı”.

Peki, Gölde’de yüzyıllar boyunca süregelen ve karşılıklı anlayış ile beslenen kolektif yaşam ne zaman çözülmeye başlamıştı? Balkan Savaşları döneminde filizlenen ve Yunanistan’ın Batı Anadolu’yu işgaliyle şiddetlenen Türk-Rum çatışmasının Gölde’de tam olarak ne zaman başladığına ilişkin elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Rumların anlatılarında bu mevzuya değinilmemesi ilginçtir. Türklerin anlatılarında ise çatışmanın kaynağı olarak köyde yaşayan Rumları değil, Yunan çetelerini işaret eden bir vurgu vardır. Bu anlatılara göre Rumlar ve Türkler birbirleriyle iyi geçinmektedir. Ancak Yunan çetelerinin ortaya çıkışı ile bu huzur ortamı çatışmaya dönüşmüştür. Örneğin HU, “burdaki yerlilerden yani iç içe yaşadıklarından hiçbir kötülük gelmemiş Türklere. Buraları yıkaıp yurt edenler çeteler. Çete kurmuşlar ...o çeteler buraları yıkaıp yurt ediyor” demektedir. İM nin anlatılarında da benzer bir vurgu vardır;

“Şimdi şöyle bir duyduğum var mesela...burdaki duran (Rumlar) aynı bizim Türkler gibi, aynı dili konuşurlarmış, aynı birbirlerine giderler gelirlermiş. Çok iyiyişler. Yalnız bir bozgunculuk olunca, o zaman onların başkası (çeteler) gelmiş, onlar baya eziyet ettiler...”

Resim 14. 20. Yüzyıl başında Gölde yerleşimi ve yakın çevresi (Google Earth, 2022)

Yerli Rumlardan işgale destek ve Yunan ordusuna katılım sağlamak amacıyla çetelerin Müslüman halka karşı yağmalama ve adam öldürme gibi faaliyetlerde de bulunduğu bilinmektedir.³⁷ Bununla birlikte çeteler hayatta kalabilmek için de her türlü ihtiyaçlarını müslüman halktan temin etmişlerdir. DB'nin aktarımıyla;

“(Çeteler) Türklere ezîyet ederlermiş. Mesala bir Türkün yumurtası olurmuş. Ondan sonra onu gelirmiş, yaşlı ebe varmış öyle dermiş. Dananın arkasına saklandım korkumdan dermiş. Valide! Valide! iki yumurta bir tavuk çabuk diyormuş hemde. ...kadında ne varsa hiç kendi yemezmiş. Hep onlar alıp gidermiş...öyle anlatıyorlardı... iki yumurta bir tavuk diyorlarmış... her gün iki yumurta bir tavuk ... nerden bulsun olmayınca o da ... Dananın arkasına saklandım ... derdi ... o ebeği ben de biliyorum ... korkuculuğundan ... Onlar ezîyet ederlermiş Türklere... Allah bir daba göstermesin ... bizler görmedik de ... Allah bir daba göstermesin”.

Çetelerin neredeyse her gün köye baskın yapması Türk-Rum ilişkilerine nasıl yansımıştı? Çetelere veya çetelere destek veren Rumlara karşı tutum neydi? Göldeli Rumlar ve Türkler arasında bir çatışma yaşanmış mıydı? Ne yazık ki Yunan işgali ve

³⁷ Muhammed Sarı, “Birinci Dünya Savaşı’nda Batı Anadolu’da Rumların Casusluk ve Çetecilik Faaliyetleri”, *History Studies International Journal of History*, vol.7, 11, s. 175-189.

çete faaliyetlerine paralel olarak direniş ve milli mücadelenin Gölde'deki yansımalarını bilemiyoruz. Ancak günümüze ulaşan Rumlara ait yapıların bazılarında sokakla ilişki kuran tüm açıklıklarda demir kafeslerin olması kendilerini güvende hissetmedikleri ve olmuş veya olası saldırılara karşı önlem aldıklarının kanıtıdır.³⁸

Rumlar, Yunanistanın savaşı kaybetmesi ile Gölde'den kaçmak zorunda kalmışlardır. Savaş sonrasında yaşananların hıncı ile Rum yapıları tahrip edilmiştir. Ancak tüm Anadolu'da olduğu gibi bu tahribatın hedefi özellikle dini yapılar olmuş, konutlar genellikle kullanılmaya devam edilmiştir.³⁹ Savaşın hemen akabinde Rumlara ait dini yapıların yıkımı HU tarafında şu şekilde aktarılmaktadır;

“Okulun avlusunda kule varmış. Çan kulesi. Yani cami kilise okul... üçü böyle üggen şeklinde. O kiliseyi Rumlar gittikten sonra yıkmışlar. Biraz... burda... Giderken çeteler biraz eziyet ettiğinden bunların eseri kalmamış diyerekten onlar da onların eserlerini yıkmışlar... o kiliseden çanı çaldıkları zaman taa Emiralandan duyulmuş çanların sesi. Temelini biliyorum okulun avlusunda. Yıkmışlar o zaman. Muhtar emir vermiş yıkın bunları, eserleri kalmamış demiş o da öyle gitmiş”.

Savaşın ve yaşanan acıların öfkesi ile savaşılan tarafın kültürel sembollerinin tahribi sadece Anadolu'da değil, benzer travmaların yaşandığı her coğrafyada var olagelmıştır. Zaman içinde hem savaş psikolojisinden uzaklaşılması hem de yaşanan acıların hafiflemesi ile Gölde'de Rum mirasına karşı tavrın daha olumlu bir hale evrildiğini söylemek mümkündür. İE'nin ifadesiyle;

“Harpten çıkıyor ya ... harp olunca gavuru burdan sürünce... bu gavurlar öyle... bu gavurlar böyle... binalarını yıkalım... şimdi o binalar olsa... bu köy bi bu kadar daba olurdu. İşte eski adamların kafası gavuru burdan sürünce hiç birşey kalmamış diye. Halbuki çok yanlış yapmışlar”.

Ancak Rum mirasının yok edilmesini bir zamanlar burada yaşamış bir topluluğun hatırasının kaybedilişi olarak görmekten ziyade kaçırılmış turizm fırsatı olarak görmek yönünde bir eğilim vardır.⁴⁰ Bu noktada HÇ'nin ifadesi günümüzde Rum mirasına bakışı özetlemesi açısından dikkat çekicidir; *“burdan Yunanı kovalayınca yıkmışlar... yıkılmasa imiş... buraya turist akın edecekmış”.*

³⁸ Benzer durum Kula'da da gözlemlenmektedir (Ela Çil, “Exploring the Construction of the Identities of Kula, A Place in Aegean Anatolia”, *yayımlanmamış doktora tezi*, Michigan: The University of Michigan, 2005, s.58).

³⁹ Ela Çil, “Exploring the Construction of the Identities of Kula, A Place in Aegean Anatolia”, *yayımlanmamış doktora tezi*, Michigan: The University of Michigan, 2005, s. 66.

⁴⁰ Köy sakini İM: “Eski insanlar bilmiyorlarmış ki böyle şeyler... o zamanlar bi koruma altına alınsaydı ... Türkler ... ya bakarsın buralar ilerde bi lazım olur arkadaşlar yıkamayalım emeyelim deselerdi”.

Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışmada Gölde'ye ilişkin farklı kaynaklardan gelen veriler bir araya getirilmiş; 19. yüzyıldan başlayarak ve 20. yüzyıl dönümüne odaklanarak Gölde'nin nasıl bir yer olduğu sorusunun cevabı aranmıştır. Gölde'nin fazla bilinmeyen bir kırsal yerleşim oluşu sebebiyle literatürde neredeyse hiç bahsi geçmemektedir. Çoğunlukla 19. yüzyılın ortasına tarihlenen arşiv belgeleri bu dönemdeki demografik ve ekonomik yapıyı aydınlatmakta, ancak yapılı çevre hakkında sessiz kalmaktadır. Büyük oranda özgünlüğünü koruyarak günümüze gelebilen yapılı çevre ile gerek yüzyıl dönümüne tanıklık eden Rumların ve gerekse Rumlarla birlikte yaşayan büyüklerinin hikayelerini aktaran günümüz Göldelilerinin anlatıları ekonomik ve sosyal hayatı kavramanın yanında, yüzyıl dönümündeki fiziksel çevreyi de anlamamıza olanak sağlamaktadır. Bu çalışma aynı zamanda geçerliliği ve güvenilirliğine şüphe ile yaklaşılan sözlü tarih çalışmalarının doğru yapılandırıldığında ve doğru yöntemler kullanıldığında yakın dönem tarihine ve bilhassa ana akım tarih anlatısı dışında kalan hikayeleri belgelemedeki önemine de dikkat çekmektedir. Kronolojik olarak art arda gelen arşiv belgeleri ile sözlü tarih çalışmalarından gelen bilgiler birbirini doğrulamakta ve tamamlamaktadır. Arşiv belgelerinden gelen bazı ipuçlarını ancak görüşmelerden gelen bilgilerle değerlendirebilmek mümkün olmuştur. Sözlü tarih çalışmaları kendi içinde karşılaştırıldığında da Rumların ve Türklerin anlatıları birbiriyle örtüşmektedir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, A. DVNSMHHM. d. 111, 787.
Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Avârizhane Defteri, 2498.
Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Nüfus Defterleri, NFS_d., 1612 ve 1614.
Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Temettuat Defteri, ML_VRD_TMT_d., 08542.
Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Cizye Defteri, ML_VRD_CMH_d., 15.
Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Aydın Vilayeti Salnameleri, H. 1308, M. 1891; H. 1314, M. 1896; H. 1315, M.1897; H. 1316, M. 1898; H. 1326, M. 1908.

Söyleşiler

Gölde’li Rum Mübadillerle Yapılan Söyleşiler

(KÜÇÜK ASYA İNCELEMELERİ MERKEZİ, ATİNA)

Katına Peazoğlu (80), söyleşi tarihi: 19.04.1963,

Röportör: Ermolaos Andreadis

Kharalampos Khatzilampidis (66), söyleşi tarihi: 24.04.1963

Röportör: Ermolaos Andreadis

Gölde Sakinleriyle Yapılan Söyleşiler

IB (85), söyleşi tarihi: 17.03.2017

Röportör: Yazar

IM (84), söyleşi tarihi: 17.03.2017

Röportör: Yazar

SG (81), söyleşi tarihi: 17.03.2017

Röportör: Yazar

OG (80), söyleşi tarihi: 18.03.2017

Röportör: Yazar

HU (80+), söyleşi tarihi: 18.03.2017

Röportör: Yazar

RG (76), söyleşi tarihi: 18.03.2017

Röportör: Yazar

YB (73), söyleşi tarihi: 18.03.2017

Röportör: Yazar

ME (72), söyleşi tarihi: 18.03.2017

Röportör: Yazar

AG (70+), söyleşi tarihi: 18.03.2017

Röportör: Yazar

AU (70+), söyleşi tarihi: 27.07.2017

Röportör: Yazar

- SU (65), söyleşi tarihi: 27.07.2017
Röportör: Yazar
HÇ (64), söyleşi tarihi: 27.07.2017
Röportör: Yazar
DB (62), söyleşi tarihi: 27.07.2017
Röportör: Yazar
SÇ (58), söyleşi tarihi: 27.07.2017
Röportör: Yazar
YD (50+), söyleşi tarihi: 28.07.2017
Röportör: Yazar
ŞT (50+), söyleşi tarihi: 28.07.2017
Röportör: Yazar
NA (50+), söyleşi tarihi: 28.07.2017
Röportör: Yazar
MÇ (40+), söyleşi tarihi: 28.07.2017
Röportör: Yazar
HÇ2 (40+), söyleşi tarihi: 28.07.2017
Röportör: Yazar

Araştırma Eserleri

64

- Aksu Kılıç, Leyla, *Yola Yakın ve Uzak Olmak Kula ve Gediz Batı Anadolu'da İki Kazanın Uzun Hikayesi*, İstanbul: Kitabevi Yayınevi, 2021.
- Aksu Kılıç, Leyla, "Kula Kazası Gayrimüslim Mahallelerinin Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, 31, 2018, ss. 243-266.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C. X, s. 12, İstanbul, 1953.
- Çil, Ela, "Exploring the Construction of the Identities of Kula, A Place in Aegean Anatolia", *yayınlanmamış doktora tezi*, Michigan: The University of Michigan, 2005.
- Eken, Esra, "Understanding Gölde (İncesu) With Its Tangible and Intangible Characteristics", *yayınlanmamış yüksek lisans tezi*, İzmir: İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, 2018.
- Eken, Esra; Kul, Nurşen, F., "Lost Collective Memory: Gölde (İncesu) Before the Population Exchange", *Liveneurb VI Liveable Environments & Architecture: Replacing Architecture 6th International Congress 25-28 September 2019 Proceedings*, vol.2, s. 650-664.
- Göyünc, Nejat, "Hâne Deyimi Hakkında", *OTaAM*, 11, Ankara, 2000, s. 331-348.
- İnalçık, Halil, "Cizye", *İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cild: 8, 1993, s.45-48.
- Malay, Hasan, "Katakekaumene'de Yerleşimler, Yerel Dinler ve Tapım Merkezleri", *Geçmişten Geleceğe Yankı Ülke Kula Sempozyumu Bildiriler*, Zeki Arıkan (ed.), Kula: Kula Belediyesi, 2006, s. 1-32.
- Parlatır, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, 2006.

- Sarı, Muhammed, “Birinci Dünya Savaşı’nda Batı Anadolu’da Rumların Casusluk ve Çetecilik Faaliyetleri”, *History Studies International Journal of History*, vol.7, 11, 2015, s. 175-189.
- Savaş, Saim, *Sirge Kazası Dikey Boyutta Bir Yerel Tarih Araştırması*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Türkiye Cumhuriyeti Dahiliye Vekaleti, *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimiz Adları*, İstanbul: Hilal Matbaası, 1928.

Summary

Gölde, İncesu as it is known today, is a neighborhood of the Kula District of Manisa Province, located in Western Anatolia of Turkey. The settlement, which has hosted many civilizations throughout history, came under Ottoman rule in the 15th century. The earliest document in the Ottoman archives about Gölde dates back to the 17th century and verifies the collective life of Muslim Turks and Christian Rums in the settlement. This collective life continued in peace until the beginning of the 20th century, when it turned into conflict, resulting in the desertion of the Rum population. Gölde lost more than half of its population after the population exchange. This drastic transformation of Gölde's physical and cultural environment persisted over a reasonably long period of time, especially after the 1950s when the remaining inhabitants started to leave the village in search of better employment and educational prospects. As a result, the old collective life's culture and traditions began to fade along with the built environment.

The aim of this study is to understand Gölde's social, economic, and architectural characteristics when it was home to two communities. Cizye and Temettuat registers, concentrated on the first half of the 19th century are important sources to understand the socio-economic structure of Gölde during the aforementioned period. Although Ottoman archival documents related to Gölde give very little information about the physical environment, they provide invaluable evidence about the population, the distribution of the population by ethnicity, occupations, the settlement economy, and the development of these figures over time. Unfortunately, the Ottoman archives do not provide any data on the social and economic structure of the settlement as of the second half of the 19th century. At this point, oral history sources came forward, providing important information for understanding the recent past of the settlement. The oral history sources have two dimensions. One is the interviews conducted with the recent inhabitants. 19 villagers were interviewed in March and July of 2017 in Gölde. Even though these 19 people did not witness the common-life period, they still remember the narratives of their ancestors who shared

Gölde with the Rums. The second dimension of the oral history sources covers the narratives of the two Rums of Gölde. These narratives are compiled and archived by the Center for Asia Minor Studies (CAMS). Finally, the most important source for understanding the physical environment of Gölde at the turn of the twentieth century is the remaining built environment itself. Thus, in a field study carried out in 2017, the whole village and its environs were examined in detail by following the traces of the information coming from the narratives.

Archival documents show that the total population in Gölde was around 880, and the non-Muslim population was larger than the Muslim population at the turn of the 20th century. The narratives verify this information and also reveal that the only spoken language was Turkish. While the Muslim population made their living through agriculture, the non-Muslim population typically relied on trade. The orientation of the two ethnic groups to different professions has also brought about differences in terms of the types of animals owned and income status recorded in archival documents. While Muslim people had animals such as cattles and goats that they needed for agricultural production, non-Muslim people mostly had draught animals like horses that they used for peddling. Since Muslims generally deal with agriculture and animal husbandry, the income they got from the products they grew in their fields and the animals they raised was higher. The non-Muslim population, on the other hand, was able to earn more money from trade and crafts due to their interests in these fields. While the narratives of former Rum inhabitants and current Muslims are consistent with the details of the economic organization in archival documents, the testimonies underline the extremely high degree of welfare enjoyed by the Rum families in the community. However, the fact that the heads of the households were mostly in the *Ensat* and *Edna* categories in the *Cizye* records shows that the Gölde Rums had an average income level when they were compared with the Rums who lived in Kula.

In the light of oral narratives and archival documents, it is possible to see the traces of the peaceful coexistence of the two groups in the physical environment of Gölde, despite their different daily life practices. According to the narratives, while Rum quarters were shaped in the north of the settlement around two churches that no longer exist, Turkish quarters were formed in the south of the settlement and included a mosque that is still in use today. In addition to the residential buildings having similar architectural characteristics in both quarters, traces of single-story buildings that were opened to the street directly, which are presumed to be shops, were found in the Rum neighborhood. Despite the tendency for ethnically segregated quarters, there are tangible evidences of the long years of peaceful cohabitation. Some signs of this shared life include the location of some Turkish families' homes in the Rum neighborhood, the church and mosque's shared location on the road dividing the two quarters, the presence of a common village square at the intersections of the neighborhoods, the wells in the square and on the roads, and a coffee shop and barbershop in the square that are known to serve both communities. According to the stories,

Gölde had a large number of churches, and the community played a big role in organizing and hosting religious celebrations for Rum people who resided in other Western Anatolian towns. The stories demonstrate that both communities accepted each other's beliefs and rituals even though they did not directly engage in each other's religious practices. However, as this serene setting deteriorated and the Rum population left Gölde at the beginning of the 20th century, numerous churches and homes that contained remnants of everyday life were destroyed.

With this study, in which the information in the Ottoman archive documents, oral narratives, and observations of the physical environment was brought together by different experts from the disciplines of history and architecture, the social, economic, and physical environment of Gölde at the turn of the 20th century was revealed. Since the chronological succession of archival documents and information from oral history studies confirm and complement each other, this interdisciplinary study also draws attention to the significance of oral history studies in documenting the recent history of settlements, especially the villages about which there are very few archival and bibliographic materials.

RUMELİ VALİSİ MEHMED HAKKI PAŞA'NIN DAĞLI EŞKİYASI MEHMED SİNAB İLE MÜCADELESİ (1796)

Eyyub Şimşek*

Öz

On sekizinci yüzyıl sonlarında Rumeli'yi kasıp kavuran ve Osmanlı idarecilerini uzun süre meşgul eden Dağlı galesine son vermek isteyen III. Selim, 1796'da Mehmet Hakkı Paşa'yı tam yetkiyle Rumeli valisi olarak atar. Bürokrat kökenli olan Hakkı Paşa, bu zorlu görevin üstesinden gelebilmek ve otoritesini ispatlamak için öncelikle Sinab gibi şöhretli bir eşkiyayı ortadan kaldırmayı hedefledi. Harekete geçmeden önce detaylı planlanan operasyon hazırlıkları sırasında birçok sosyal, askeri ve ekonomik problemlerle karşılaşıldı. Bu çalışma, operasyonun detaylarını ve bir Osmanlı paşasının eşkiyalıkla mücadelesinin çeşitli evrelerini ve siyasi arka planını aydınlatmaya çalışmaktadır. Temel gaye, Sinab ve Hakkı Paşa örneği üzerinden, eşkiyaya karşı yürütülen teşebbüsün aynen askeri seferlerde olduğu gibi siyasi destek, lojistik, stratejik planlama ve koordinasyonun önemi ile asker sevkine doğrudan bağlı olduğunu göstermeye çalışmaktır. Ayrıca, eşkiya ile mücadelede başarının sorumlu devlet adamının tecrübesiyle alakalı olduğuna değinilecektir. Hakkı Paşa'nın aldığı eşgüdümlü askerî ve sosyal tedbirler ile bu doğrultuda yaptığı hazırlıkları, benimsediği stratejiyi ve bu süre zarfında merkezi hükümetle olan ilişkisini ele almaktadır. Bu minvalde günümüz tarih yazıcılığının bu döneme dair eşkiya faaliyetleri merkezli çalışmalarından farklı olarak eşkiyanın karşısında yer alan paşanın faaliyetleri ele alınacaktır. Böylece eşkiya ile mücadelede neredeyse büyük bir askerî seferi aratmayacak düzeyde bir organizasyonun gerçekleştirildiğini göstermeye gayret edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Hakkı Paşa, Dağlı Eşkiyası, Sinab, III. Selim, Rumeli

---

* Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, eyyubsimsek@aksaray.edu.tr. Orcid-ID: <https://orcid.org/0000-0003-2327-4656>

Mehmet Hakkı Pasha versus Mehmet Sinab: The Governor's Struggle with the Bandit in Rumelia (1796)

Abstract

When Selim III took a decision to put an end to the mountain bandits which had caused trouble for Rumelia and the Ottoman Empire for a while, he realized that he was in need of a mighty pasha. For this reason, he appointed Mehmet Hakkı Pasha as the Governor of Rumelia by supplying him with a chance for self-independence (*istiklâl*). But Hakkı Pasha did not have his origin in the military. Therefore, he felt obliged to establish his military authority as soon as possible. He decided that the first thing to do was to eliminate bandits such as Sinab who was widely neglected by the historians yet was a widely-known brigand in Rumelia. Accordingly, he took both the military and social measures required for being successful. This paper aims to answer the questions regarding what these measures were and how they were implemented. Besides, the other goal of this study is to describe Pasha's struggle with bandits and his relations to the Porte. Consequently, despite his lack of experience, Mehmet Hakkı Pasha succeeded to reduce bandits to submission by means of the measures he took. His securitarian and restrictive policy re-established sultan's sovereignty in Rumelia, but the same policy led to some disruptiveness in the relations between Hakkı Pasha and Istanbul which paved the way for his dismissal from his position.

Keywords: Mehmet Hakkı Paşa, Mountain Bandits, Sinab, Selim III, Rumelia

Giriş

Osmanlı Devleti'nin on sekizinci yüzyılın sonu ile on dokuzuncu yüzyılın başında karşılaştığı sorunlar içerisinde etnik veya dinî bir hususiyeti olmamasına rağmen merkezi hükûmeti yarım asra yakın meşgul eden Dağlı isyanları önemli bir yer tutar. Tam olarak ne zaman ortaya çıktığı tespit edilememişse de Rumeli'deki ilk isyan hareketleri 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası görülmeye başlanmıştır.¹ Tıpkı, bilhassa on yedinci yüzyılda Avusturya savaşlarında istihdam edildikten sonra savaş sonrasında memleketlerine gönderilerek, âdeta başıboş bırakılan ve o dönemde eşkıyalığın kaynağı olan eli silahlı sekbanlar gibi bu dönemde de Arnavut sekbanlar, başta Osmanlı-Rus savaşları olmak üzere askerî operasyonların ertesinde Rumeli'ye kontrolsüz biçimde dağılıyorlardı. Böylece Arnavut sekbanları, dağlı isyanları adı verilen bu olayın insan kaynağı olmuşlardır. Devlet adına bölgedeki karışıklıkları bastırmaya yönelik en ciddi idarî tedbir, valilerin farklı salahiyyetlerle

¹ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Dağlı İsyancıları (1791-1808)*, TTK; Ankara 2020.

vazifelendirilmeleri olmuştur.² Devlet ricalinin görevlendirilmesine dayanan bu ilk stratejide nüfuzlu ve önemli valiler aracılığıyla bu sorunlar bastırılmaya çalışılmıştı. Bu valiler içerisinde tam yetkiyle donatılan ve padişahla doğrudan iletişime geçme yetkisi verilen Mehmet Hakkı Paşa iki kere aynı göreve getirilmesiyle dikkate şayan vali olarak karşımıza çıkmaktadır. Aldığı tedbirlerle bölgedeki eşkıyalık hareketini bastırmak isteyen Paşa, tüm Rumeli'yi baştan sona kefaletle birbirine bağlamış ve sıkı seyahat yasakları getirmiştir. Hakkı Paşa'dan izinsiz, değil reyanın köyünden çıkması üst düzey bir idarecinin bile bir yerden diğer bir yere gitmesi neredeyse imkânsız hale gelmişti.³ Nitekim bu sıkı denetim ve gözetim sayesinde Dağlı eşkıyasının kökünün kazınma derecesine gelindiğinden⁴ bahsedilir.

Bu çalışmada, bir Rumeli valisinin Dağlı eşkıyasına yönelik aldığı eşgüdümlü askerî ve sosyal tedbirler ile bu doğrultuda yaptığı hazırlıklara, benimsediği stratejiye ve merkezi hükümetle olan ilişkisine odaklanarak; eşkiya ile mücadelede neredeyse bir büyük askerî seferi aratmayacak düzeyde organizasyonun gerçekleştirildiğini göstermeye gayret edilecektir. Hakeza devletin organize olabilme kapasitesine dair de birtakım ipuçlarına rastlamak mümkün olacaktır. Hakkı Paşa, bürokrat kökenli ve İstanbul'da yetişmiş bir devlet adamıydı. Başarısı biraz da taşra kültürüne ve askerî sahaya uyum sağlama yeteneğine bağlıydı. Yani ilk valiliği esnasında paşanın yüzleşmek zorunda kaldığı problem ve anlaşmazlıklar, onun bu kültürü benimsemedeki yeteneğinin ve becerisinin cisimleşmesidir, denilebilir. Anlatı, modern araştırmacılar tarafından pek bahsedilmese de döneminin şöhretli eşkıyası Sinab örneği üzerinden yapılmaya çalışılacaktır. Zira Hakkı Paşa'nın valiliğinin ilk yedi ayı Sinab'ı ortadan kaldırmak için tedbir alıp, uygulamakla ve III. Selim'in bu konudaki talimatlarını yerine getirmekle geçmiştir. Yani Sinab, paşanın eşkiya ile savaşında önemli bir eşik olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla Hakkı Paşa, eşkiya maslahatında başarılı olmak istiyorsa Sinab'ı ortadan kaldırmak zorundaydı. Bu işi başarmasıyla Hakkı Paşa, seleflerinden ve haleflerinden hiçbirinin olmadığı kadar kararlı ve sert bir politika izleyebilme hakkını da elde etmiş oldu. Sinab'ı, Dağlı eşkıyasının prototipi olarak ele alan çalışma, aynı zamanda bir valinin askeri mücadelesinde kolektif hareket etmek zorunda kaldığı paşalarla olan ilişkisinin İstanbul'a ve saraya yansımalarına dair de örneklemeler sunmayı hedeflemektedir.

Çalışmanın dipnotları incelendiğinde, atıf sayısına bakılarak temel kaynağın hatt-ı hümayûn tasnifi olduğu düşünülebilir. Fakat çalışmanın omurgasını bu tasnifteki evrak değil de Kamil Kepeci tasnifinde bulunan sadaret tahrirat

² 1755-1800 yılları arasında Rumeli'ye otuz beş vali atanmıştır. Her valinin ortalama görev süresi bir yıldan biraz fazladır. Bkz. Mehmet İnbaşı, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Rumeli Eyaleti ve İdarecileri", *Osmanlı'da Yönetim ve Savaş*, (Ed. Mehmet Yaşar Ertaş-Hacer Kılıçşan), Mahya Yayınları, İstanbul 2017, s. 117-134.

³ Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târîhi (Târîh-i Sultân Selim-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni) Tahvil ve Tenkidli Metin*, I, (Haz. Mehmet Ali Beyhan), TTK, Ankara 2003, s. 64.

⁴ *BO.A. KK.d 12-43/1* (15 Ca 1211/16 Kasım 1796).

kayıtlarında mahfuz 12 numaralı defter oluşturmaktadır. Bu defter, adından da anlaşılacağı üzere sadareten yazılan yazıları ihtiva eder. Kronolojik olarak tutulmuş olmaları bu defterleri pek kıymetli yapmaktadır. Çünkü dağılışı eşkiyasını çalışanların başvurduğu en temel belge grubu olan hatt-ı hümayûn tasnifindeki evrak çok kıymetli bilgileri içerse de bu tasnifteki belgelerin bir kısmında, bilhassa arz tezkerelerinde, tarih bulunmayışı mühim bir yapı sorununa işaret eder. İşte tam bu noktada sadaret tahrirat kayıtları kronolojik yapısıyla araştırmacıların bu sorunu aşabilmelerine büyük oranda yardımcı olmaktadır. Bu tasnif dışında, ekseri evrak için hatt-ı hümayûn tasnifine müracaat edilmiştir. Hem bu tasnifteki hem de Cevdet gibi diğer tasniflerdeki evrak, bir taraftan sadaret tahrirat defterindeki bilgilerin sağlamasını yapmak için faydalı olurken; diğer taraftan konunun detaylandırılmasında mühim rol oynamıştır.

Mehmet Sinab'a Dair

1792'de beş yıllık savaş sona erdiğinde Osmanlı-Rus harplerinin ana sıklet merkezi olan Balkan coğrafyasının sükûnet bulması, beklentilerin aksine mümkün olmadı. Bu coğrafyanın namılı-namsız haydutları o derece pervasızlardı ki payitaht İstanbul'u tehdit etmekten geri durmuyorlardı. Bölgede süregiden sosyal karışıklıklar ve bunların yarattığı problemler, devlet erkânını silahlı mücadele dışındaki yolları düşünmeye sevk eyledi ve daha önce başarılı sonuçlar verdiği tecrübe edilen bir usul benimsendi. Celali isyanları döneminde asilerin devletle müzakereye girerek; devlet kademesinde geliri bol vazifelerle düzene dâhil edilmeleri stratejisi görece bir başarı getirmişti.⁵ Yüzyıllar sonra benzer bir sorunla yüz yüze gelen Osmanlı idarecileri benzer bir yöntemle başvurdu. Celali isyanlarında olduğu gibi Dağlı isyanları döneminde de af ve iskân siyaseti uygulamaya sokuldu. Bu uygulama müzakere, ödün ve unvan vererek isyan edenlerin sadakatlerini kazanma gayesindeydi; fakat bu defa aynı sonucu vermedi. 1794'te ve 1795'te hem Seyyid Ali Paşa hem Hacı Abdi Paşa, faal halde bulunan ve belgelerin tabiriyle *ayakta olan eşkiya* için af çıkardıklarında yaşananlar, gerçekte onların çaresizliklerinin birer nişanesiydi.⁶ 1795'teki Rumeli valisi Hacı Abdi Paşa, Dimetoka ve Gümülcine arasında ayakta kalan eşkiya ile tayin edilecek mevkiilerde iskân edilmelerini kabul etmeleri şartıyla affedilmelerine dair anlaşmaya vardı. Abdi Paşa, Dimetoka'dan Gümülcine tarafına geçerken bir gece vakti silahtarını asilere gönderdi. Teklifi basitti; eğer Drama tarafında iskân olunmayı kabul ederlerse, affedileceklerdi. Abdi Paşa'nın bu nihai teklifi *kefen yerine kürk giymeyi* tercih eden eşkiya için hayli makuldü, paşanın sözlerine hiç düşünmeden biat ettiler. Gecelediği köyde

⁵ Karen Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, (Çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s. 202-236.

⁶ Özkaya, *a.g.e.*, s. 21-30.

kendisiyle bir araya gelenlere nasihatte bulunan Abdi Paşa, bunlara vadettiği kürkleri giydirdi ve kısa süreliğine de olsa bir sakin döneme girilmiş oldu.⁷

Abdi Paşa ile anlaşan bu haydutlar içerisinde en güçlü olanı Sinab isimli bir eşkıya idi. Geçmiş hakkında pek malumat edinemediğimiz fakat rivayete göre eski bir hırsız olan Sinab, İstanbulca *eşkıyanın temeli ve esası* olarak anılmaktaydı.⁸ Hakkı Paşa'nın ilk Rumeli valiliği sırasında kaleme alınmış olması icap eden bir evraka nazaran⁹ Sinab'ın hamiliğini Sirozlu İsmail Ağa'nın yaptığı anlaşılmaktadır. Dahası Drama nazırı Mehmet Halil Ağa da onunla doğrudan bağlantılıydı.¹⁰ Ayan zümresiyle güçlü bağlantısı olduğu anlaşılan Sinab, Gümülcine'nin adeta sahibi mesabesinde idi. Bölgenin namlı haydutlarından Hacı Manav, Sivrioğlu, Kanbur İbrahim¹¹, Zihneli Koca Ahmet hatta şöhreti bütün imparatorluğa yayılmış Kara Feyzi onun adamlarındandı. İsmi muhtemelen Mehmet'ti, Sinab ise lakabı idi. Zira bir evrakta kendisinden *Sinab Mehmet nâm mel' anet-pîşe* olarak bahsedilmektedir.¹² Ayrıca onun fenalığına işaret etmek için kullanılan *Sinab-ı bed-meab* gibi ifadeler de Sinab'ın bir lakap olma ihtimaline destek vermektedir.¹³ Sinab, şöhretli birçok Dağlı eşkıyası gibi Gümülcine tarafında yaşıyordu; Balaban karyesinde bir çiftliği vardı, ama oralı değildi. İlgili bir evrakta Drama¹⁴ veya Kırcalı¹⁵ taraflarından olduğu söylenir. Kendisiyle ilgili evraklarda daha ziyade Gümülcine civarında yaptığı yıkım ve zulümden bahsedilmektedir. Fakat Sinab sadece saldırılarıyla değil kaçışlarıyla da şöhret bulmuştu. Drama ve Filibe civarında birden fazla geçit vermez kulesi, yani aşlında kalesi vardı. Gümülcine'de köşeye sıkıştığı anda buralara sığınmayı başarıyordu. Böyle bir mevki muhtemelen çok sayıda eşkıyayı da cezbediyordu; bu da yakalanmasını zorlaştırıyordu. Tabii ki bu kadar başarılı kaçışların arkasında içeriden bir destek olması pek de şaşırtıcı gelmemeli. Öyle anlaşılıyor ki Sinab, bölgenin bazı yerli idarecileri ile gayet iyi ilişkilere sahipti.¹⁶

Yukarıda bahsedilen gece eşkıyayla buluşan Abdi Paşa, Sinab ve adamlarını Drama'ya bağlı Karasu mevkiindeki Ali köyüne gönderdi. Günümüzde Batı

⁷ BOA. HAT 67-2890 (24 B 1209/14 Şubat 1795).

⁸ BOA. HAT 1404-56842 (Tarihsiz).

⁹ BOA. TS.MA.e 784-27 (Tarihsiz).

¹⁰ BOA. TS.MA.e 784-27 (Tarihsiz). Sirozlu İsmail ile Mehmet Halil Ağa'nın her zaman iyi münasebetlere sahip olduğu söylenemez. İkili ilerleyen tarihlerde Nevrekep ayanlığı için birbirlerine husumet besleyeceklerdi. Bz. BOA. C.DH 26-1288 (3 Z 1214/28 Nisan 1800).

¹¹ Kanbur İbrahim, Hacı Manav'ın adamı olup; olaydan bir süre sonra yeniden isyan edecek; fakat bu kere Abdi Paşa tarafından yakalanıp, idam edilecektir. BOA. HAT 1414-57762 (Tarihsiz).

¹² BOA. HAT 1404-56817 (Tarihsiz).

¹³ BOA. HAT 76-3130-C (18 N 1210/27 Mart 1796).

¹⁴ BOA. HAT 67-2890 (24 B 1209/14 Şubat 1795).

¹⁵ BOA. C.ML 96-4305 (9 N 1211/8 Mart 1797).

¹⁶ Mesela Filibe Müftüsü Hasan'ın Sinab'a yardım ettiği öğrenilince Kütahya'ya sürülmüştü. BOA. C.ADL 70-4228 (5 Ca 1210/17 Kasım 1795). Zira bir süre sonra Sinab'ın *ashab-ı iktidar* ile de haberleştiği istihbarat kaynaklarının bilgi ağına takılmıştı. BOA. HAT 65-2836 (26 M 1211/1 Ağustos 1796).

Trakya'nın doğu sınırı olarak bilinen ve muhtemelen Karasu denilen mevki tabiriyle de muhtemelen Mesta-Karasu Nehri'nin batısı kastediliyordu. Böylelikle Sinab, faaliyet alanı olan Filibe'nin güneyine ve Drama'nın da doğusuna ortada bir noktaya aman verilip devlet eliyle yerleştirilmiş oldu. Abdi Paşa, Drama nazırına gönderdiği bir buyruğunda Sinab'ın yanındaki adamların sayısına bakılmaksızın *istimalatnâmesinin* verilmesini emretti.¹⁷ İskân edilmek, bir eşkıya için işten el çektilmiş olmak demekse de en azından kuvvetini tazelemesi manasına da gelebilirdi. Sinab için de aynı şeyleri söylememek doğru olmaz. Zira Sinab, bu *istimalatnâme* ile tüm adamları için de iskân hakkı elde etmişti. İskân edildiği yerden izinsiz ayrılması mümkün olmayan Sinab, elini kolunu sallayarak Filibe tarafına gidebilmekteydi. Bu durum, denetimsizliği göstermesi yanında onun taze kuvvetlerle yeniden harekete geçme niyetine de bir işaretti. Bir ara Filibe'de *İstanımka* isimli köye gittiği anlaşılmakta. Bazı arkadaşlarını görmek ve onlarla sohbet etmek bahanesiyle bu köye gelen Sinab'ın aynı köyden aldığı çivi ve kazık gibi malzemeler ise Ali köyündeki kulesini tahkim etmek içindi.¹⁸

Asıl mesele, bu işler meydana gelirken Sinab'ın niçin etkisiz hale getirilmediğidir. Çünkü onun ortadan kaldırılması için ortam hayli müsait görünüyordu. Hatta Sinab'ın iskân edildiği dönemde bölge ayanları tarafından gizlice ortadan kaldırılması bir meclis ortamında gündeme de gelmişti. Meclistekilerin ortak görüşüne göre; bölge ayanlarının ekserisi Dağlı eşkıyası ile ilişkiliydi ve diğer az saydaki ayan ise "acz" içindeydi. Dolayısıyla ayanlar bu işi yapamayacaklar, daha doğrusu yapmayacaklardı. Doğal olarak Sinab'ı ortadan kaldırmaya çabalamak, beyhude bir işti.¹⁹ Üstelik meclistekiler, Sinab gibilerin üzerine gidildiğinde yaşanacak bir aksiliğin yeni bir galeyan fitilinin ateşleyicisi olacağına da kanaat getirmişlerdi.²⁰ Ama yine de bu izahat, denetimsizliğin bahanesi olamazdı.

Kendisini toparlama fırsatı bulduğu anlaşılan Sinab, bir süre sonra devletin gözü önünde etrafına topladığı beş yüz kadar adamıyla yeniden harekete geçti. Gideceği yer elbette kulelerine yakın olmalıydı; çünkü devletin gözü hâlâ üzerinde idi ve hızlı bir kaçışa muhtaçtı. Bu sebeple Pazarcık tarafına geçti ki burası Filibe'ye yalnızca kırk kilometre uzaklıktaydı. Meşrebi gereği Beşlere köyünü yağmaladı. Akabinde Filibe tarafındaki kulesine doğru giderken, peşine askerler düştü ve çok

¹⁷ BOA. HAT 67-2890 (24 B 1209/14 Şubat 1795). İstimalet, Osmanlı Devleti'nin fetih politikasının ana unsurlarından biri olup, hoşgörü ve gönül alma politikasına verilen isimdir. İstimaletnâme ise suçluların affedildiğine dair hukuki bir evraktır ve Osmanlılar erken dönemlerden itibaren İstimaletnâme yoluyla eşkıyanın devlet sistemine kazandırılması siyasetini benimsemişlerdi. Bkz. Veysel Öz, *Ferîdün Bey'in Münşeat Mecmuası'nda Bulunan İstimaletnâmeler ve Osmanlı'da İstimalet Siyaseti*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s.19-20; 77-79.

¹⁸ BOA. HAT 1386-55006 (Tarihsiz).

¹⁹ BOA. HAT 1386-55006 (Tarihsiz).

²⁰ BOA. HAT 234-13034 (Tarihsiz).

şiddetli bir çarpışma vuku buldu. Bu esnada nam salmış ve aslen Sinab'ın maiyetinde başbölükbaşı olan Sivrioğlu ile Sinab'ın diğer şöhretli dört bölükbaşı öldürüldü, Sinab da yaralandı. Fakat kulesi her zaman olduğu gibi Sinab ve adamları için kurtarıcı oldu hakeza.²¹

Mehmet Hakkı Paşa'ya Dair

1795'te Hacı Manav ve rüfekasından Kanbur İbrahim'in Filibe ve civarını yakıp yıkması ve başkente yaklaşması İstanbul sakinlerini ve III. Selim'i dehşete düşürmüştü. Sultan, bir defasında buna neden mani olunamadığını sorduğunda, Sadrazam Safranbolulu İzzet Mehmet Paşa'nın verdiği cevap, devletin acizliğini pek açık bir şekilde ortaya koymaktaydı. Zira sadrazam cevabında, “yalan, ihanet ve fesat ile yapılan işlerden hayır gelmeyeceğini” belirtmiş; lakin kendisini müdafaa için de bu tarz işlerin onun zamanında değil geçmişte ortaya çıktığını öne sürdü.²² Yani söylemek istediği şey; ortada kötü bir miras ve rical vardı ve eşkıya işi için iskân kaçınılmaz bir formüldü. Padişah açısından bunun anlamı ise kudretli yani dürüst, sadık ve bir o kadar da kararlı, gerektiğinde de şiddet kullanmaktan çekinmeyecek bir devlet adamına, bir Rumeli valisine ihtiyaç duyulduğu idi. Ama iktidarında vazifelendirdiği Rumeli valilerinin eşkıyaya karşı takındıkları tavır, III. Selim'in tercihini zora sokuyordu. Bu yüzden sultan, kendi kararını doğrudan almak yerine ananevi bir usulden faydalandı: İstihare. Bu iş için yattığı istihare ona Hakkı Paşa'yı işaret etmişti.²³ Zira Hakkı Paşa, dürüstlüğü, sadakati, kararlığı ve sert tabiatı ile ahalinin de kulağını doldurmuş bir devlet adamı, merkez bürokrasisinde uzun yıllar görev yapmış bir bürokrattı. Kâmil Ahmet Paşa'nın mahdumu olan Hakkı Bey, kariyerine Kasım 1769'da Küçük Kale Tezkireciliği ile başladı.²⁴ Yirmi yıl kadar muhtelif görevlerde bulunduktan sonra 1790 Şubat ayında nişancılığa yükseldi ve bu tarihten sonra kendisinden Kamil Paşazade El-Hac Mehmet Hakkı Bey Efendi yerine El-Hac Mehmet Hakkı Bey olarak bahsedilmeye başlandı.²⁵ Nişancılıktan sonra kayda değer en önemli vazifesi sadaret kethüdalığı oldu.²⁶ Fakat Hakkı Paşa, bu vazifede 6 ay kadar kısa bir süre kalabildi.²⁷ Azledildikten sonra Nisan 1793'te tekrar aynı göreve getirildi; ancak tıpkı birincisinde olduğu gibi ikinci kethüdalığı da

²¹ Eşkıya, âdeti olduğu üzere çarpışmada ölen arkadaşlarının cesetlerini yaktı. *BOA. HAT 1404-56817* (Tarihsiz).

²² *BOA. HAT 234-13034* (Tarihsiz); *C. DH 51-2531* (29 L 1209/19 Mayıs 1795).

²³ *BOA. TSM.A.e 785-86* (Tarihsiz).

²⁴ *BOA. A.RSK.d 1623/21* (10 B 1183/9 Kasım 1769).

²⁵ Enverî, Hakkı Paşa'nın nişancılığa atanmasını 4 L 1203 olarak verir. Bz. Ü. Filiz Bayram, *Enverî Târîhi: Üçüncü Cild (Metin ve Değerlendirme)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 579. Hakkı Paşa'nın 1204 yılında Nişancılığa tevcihi için bz. *BOA. A.RSK.d 1589/47* (12 C 1204/27 Şubat 1790).

²⁶ *BOA. A.RSK.d 1589/47* (12 C 1204/27 Şubat 1790).

²⁷ Hakkı Bey, 25 N 1205/29 Nisan 1791 tarihinde kethüdalıktan azledilmiştir. Bayram, *Enverî Târîhi*, s.819.

kısa süreli oldu.²⁸ Mayıs 1794'te bir yıllık süreyle yine Eyalet Nazırı ve Defter Emini²⁹ olan Mehmet Hakkı Bey, 31 Aralık 1795'te vezaretle taltif edilerek Rumeli valisi oldu.³⁰ İlk defa vezaret verilen Hakkı Paşa³¹, Topkapı Sarayı'nda sultanın huzuruna çıkarıldı ve Dağlı meselesi burada müzakere edildi.³²

Sinab'a Karşı Alınan Askerî Tedbirler

Yeni Rumeli valisi atandığında selefi Seyyid Mustafa Paşa önce Eğriboz'a atandı.³³ Fakat aynı gün başka bir emirle mansıbı Sakız Adası olarak değiştirildi.³⁴ Çünkü istiklâl salâhiyetine sahip yeni vali, eskisinin varlığının Rumeli'deki eşkıya maslahatına uygun düşmediğini düşünüyordu.³⁵ Eğriboz sancağı da Hakkı Paşa'ya ilhaken verildi.³⁶ 1796'nın ilk günlerinde, 6 Ocak'ta, paşanın kapısını tanzim etmesi için yüz elli bin kuruş verildi.³⁷ Bu meblağ, yeni valinin yola çıkmadan süvari ve piyade tüfekçibaşılarını tayin ve yanında götüreceği hilatları temin etme gibi temel

²⁸ BOA. HAT 260-15019 (tarihsiz).

²⁹ BOA. A.RSK.d 1623/21 (5 L 1208/6 Mayıs 1794) ve (4 L 1209/ 24 Nisan 1795); HAT 1455-39 (2 Z 1208/1 Temmuz 1794).

³⁰ BOA. A.DVNSNŞT.d 16/15 (19 C 1210/31 Aralık 1795).

³¹ Vezaret rütbesine ilk defa yükseltülenlerin sadrazama ve sadaret kethüdasına caize vermeleri ve vergi ödemeleri adettendi. Caize ve vergi miktarı dönem dönem değişikliğe tabi olup, uygulama 1828'de son bulmuştur. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, TTK, Ankara 1988, s.198-202. Gerçi bu masrafı karşılamak her yeni vezirin yapabileceği bir şey değildi. Bu sebeple zaman zaman bu masrafı karşılama adına sarraflara borçlananlar da oluyordu. Bz. BOA. TS.MA.e 305-23 (Tarihsiz). Hakkı Paşa'nın kendisine bu olaydan önce yapılan vezirlik teklifini reddedişine, kim bilir belki de, maddi yetersizlikler tesir etmiştir. Bz. BOA. HAT 182-8386 (Tarihsiz). Hakkı Paşa, ilk defa vezirliğe yükseltilince sadrazama otuz bin, kethüdaya da on bin kuruş caize vermekle yükümlü hale gelmişti. Sultan Selim, istiklâl yetkisiyle iktilfa etmeyip, onu bu masraftan da muaf tuttu. Ama yine de İstanbul'a belli bir mâli bağımlılığın fena olmayacağı da düşünülmüş olsa gerek ki tuğ-ı hümayun caizesi olarak Enderun Hazinesi'ne verilmek üzere yirmi iki bin, vezaret törenindeki samur kürkleri, hilatlar ve atlar için de yirmi üç bin yüz yetmiş iki kuruş vergi bedeli Paşa'nın zimmetine kaydedildi. BOA. KK.d 11-62/2 (24 C 1210/5 Ocak 1796).

³² BOA. TS.MA.e 1195-15 (Tarihsiz).

³³ BOA. C.DH 15-743 (20 C 1210/1 Ocak 1796).

³⁴ Sakız Adası'na tayin olunmak, bu dönemde sürgün edilmek manasına geliyordu. Bu husus ve sürgün edilen meşhur devlet adamları için bz. Dilara Dal, *XVIII. Yüzyılda Sakız Adası*, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2008, s.79-81.

³⁵ Ahmet Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'ikü'l-Abbâr (1209-1219/1794-1805)*, (Haz. Hüseyin Sarıkaya), Çamlıca, İstanbul 2017, s.77; Mustafa Paşa'nın Sakız Adası'na sürgün hükmü için bz. Aytan Ertürk, *2 Numaralı Mübimme-i Mektûme Defteri (H.1208-1211/M.1793-1796) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi s.31-60*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2018, s.56.

³⁶ BOA. KK.d 11-58/3 (20 C 1210/1 Ocak 1796). III. Selim'in Sırkatibi Ahmet Efendi eserinde Mustafa Paşa'nın Eğriboz'da kaldığını, Selanik'in de Eğriboz'da olan Kaymakam Mustafa Paşa'ya verildiğini ifade eder. Bz. Sema Ankan, *III. Selim'in Sırkatibi Ahmet Efendi Tarafından Tutulan Ruzname*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s.285.

³⁷ BOA. KK.d 11-62/4 (25 C 1210/6 Ocak 1796).

işlerini halletmesine sarf edildi.³⁸ Bir sonraki iş, paşanın mansıbına ulaştığında erzakının ve cephanesinin hazır olması idi. Kapı halkının zahire ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir nüzul emini ve bir kasapbaşı ile topçu, humbaracı ve arabacı ortaları için mahsus mübaşirler atandı. Keza Edirne'ye maiyeti için yirmi bin deste fişek ile yüz elli tüfek ve iki havan gönderildi.³⁹

Bu ilk hazırlıklar esnasında Hakkı Paşa'nın ekibi için bazı atamalar yapıldı. Maiyetine dâhil edilen ilk yüksek rütbeli, Kocaeli mutasarrıfı Hüseyin Paşa oldu. O gelmeden Hakkı Paşa'nın sultanın huzuruna çıkması uygun görülmemiştir. Nümayişle Edirne'ye doğru yol alırken Hüseyin Paşa'nın Hakkı Paşa'ya eşlik etmesi paşanın hem askerine hem de maiyetine azamet katacağı, yani cümle âlem *kuwet-i kabıra-ı devlet-i aliyeyi* görmüş olacaktı.⁴⁰ Hakkı Paşa, Hüseyin Paşa gelmeden Şubat ayının ortasında Padişahın huzuruna bir kez daha çıktı. Sadrazam ve şeyhülislamın da oradaydı. ⁴¹ Hakkı Paşa'nın kapısı sekbanlarına Hüseyin Paşa'nın ve Geyve ayanı Ebubekir Efendi'nin iki yüz kadar süvari ve piyadesi de dâhil olduğu halde 22 Şubat 1796'da Davud Paşa Sarayı önünde bir geçit töreni düzenlendi. III. Selim'in de hazır bulunduğu bu törenden sonra Sultan onu bir saat kadar huzuruna kabul etti, eşkıya maslahatına dair yapılması gerekenler üzerine konuşuldu, sonrasında da mücevher kabızlı bir hançer ve iki bin beş yüz asker için otuz kese akçe atıyye verildi. Nihayet övgülerle ve nasihatlerle Hakkı Paşa Edirne'ye, memuriyet yerine uğurlandı.⁴² Bu arada sadaret vali değişikliğinin yanlış anlaşılmasının önüne geçmeye çalıştı. Hakkı Paşa'nın selefi Seyyid Mustafa Paşa iltimasıyla görevlendirilen Berkofça muhafızı ve Köstendil mutasarrıfı Tahir Paşa, Niş muhafızı Malik Paşa ve Kalkan muhafızı Mahmut Paşa'ya Rumeli valisinin görevden alınmasının kendilerinin de görevden alındıkları manasına gelmediği ve

³⁸ BO.A. HAT 1404-56840 (Tarihsiz).

³⁹ BO.A. C.AS 241-10159 (23 B 1210/2 Şubat 1796); 108-4868 (17 B 1210/27 Ocak 1796); 241-10171 (17 B 1210/27 Ocak 1796); BO.A. C.DH 25-1203 (15 B 1210/25 Ocak 1796); Topçu, humbaracı ve arabacı ortaları için Dergâh-ı âli gediklilerinden Esseyyid Mustafa Ağa tayin edilmiştir. Bz. BO.A. C.AS 721-30213 (19 Ş 1210/28 Şubat 1796).

⁴⁰ BO.A. HAT 1404-56809 (Tarihsiz); HAT 1404-56839 (Tarihsiz).

⁴¹ Arıkan, *a.g.t.*, s.290.

⁴² *Nûrî Tarîhi*, s.326; Arıkan, *a.g.t.*, s.291. Hüseyin Paşa ile Ebubekir Efendi'nin beklenilmesi Hakkı Paşa'nın gecikmesine sebebiyet vermişti. BO.A. HAT 1404-56840 (Tarihsiz). Nümayişle yola çıkan Hakkı Paşa'nın Edirne'ye varışından sonra maiyetine hasekiler tayin edildi. Haseki-i hassadan Kolozlu Hüseyin Haseki, Üsküdarlı İbrahim Haseki ve Edirneli Mehmet Sadık Haseki, Hakkı Paşa'nın maiyetine has haseki olarak; hassa hilâşşörü olarak da Gemalmaz Mustafa ile Bağdadi Ahmet tayin ve yine onun maiyetinde olmak üzere dergâh-ı ali gedüklülerinden Hasan Ağa ile Vize eski mütesellimi dergâh-ı ali gedüklülerinden İbrahim Ağa tayin olundular. BO.A. C.DH 241-12006 *Lef 1-2-3* (8 N 1210/17 Mart 1796). Hemen sonra da paşaya gelir kaynağı olacak olan pamuk rüsumu işine geçildi ve Gümölcine, Sultanyeri, Mekri ve Yenice-i Karasu pamuk rüsumları onun uhdesine tahsis edildi. BO.A. C.ML 514-20978 (11 L 1210/19 Nisan 1796).

Vidin muhafızı Osman Paşa'nın bölgeye nezaret edeceği bildirilerek buldukları yerlerden ayrılmamaları talimatı gönderildi.⁴³

Bir yandan bu tip hazırlıklar devam ederken, diğer bir yandan paşanın asli görevi olan eşkıya tenkili için stratejiler geliştirilmeye başlandı. Bu stratejilerin temelinde, kaza ahalisi ile eşkıya ilişkisini yeniden düzenlemek yatıyordu. Eşkıyalığın tabiatı gereği askerî ve insanî kaynağın en kolay temin edildiği yerler güvenliğin sancak merkezlerine nazaran daha az olduğu kırsalda kalan kazalar ve bilhassa da köylerdi. Her köyün tek tek denetlenmesi mümkün olmadığından merkez için daha uygulanabilir olanı kaza merkezlerinin sıkı denetim altına alınması idi. Zira eşkıya, mühimmat ve yiyecek ihtiyaçlarını kaza merkezlerinden karşılamaktaydı. Dolayısıyla Hakkı Paşa'nın Rumeli valiliğinde eşkıyaya yönelik alınan ilk tedbirin kaza (ve ona bağlı köyler) ile eşkıya arasındaki bağın kopartılması ile alakalı olması şaşırtıcı değildir.

Öncelikle eşkıyanın askerî mühimmat kaynağının kesilmesine girişildi. Bu önlem, merkezde yürütülen askerî reformlarla eş güdümlüydü. Bu da alınan önlemlerin daha ciddi ve kalıcı sonuçlar doğurmasına imkân vermiştir, denilebilir. Barut, fişek ve kurşun üretimi ve ticareti merkezin çok sıkı kontrolü altında olması gereken güvenlik maddeleri olarak görülüyordu ve 1790'dan itibaren barut üretimine dair kayda değer bir reform sürecine girilmişti.⁴⁴ Zira Balkanlar'da Dağlı eşkıyasının ortaya çıkışında ve ayakta kalışında bu husustaki denetimin olmayışı pek mühim bir rol oynamışa benzemektedir. Hakkı Paşa daha Edirne'ye yola çıkmadan bilhassa ithal edilen barutun eşkıyaya ulaşmaması için sıkı bir tedbir alma gereği hissetti. Selanik bu bağlamda pek hassas bir coğrafi konuma sahipti. İmparatorluğun barut üretiminde bir dönem (1663-1789) belli bir stratejik öneme sahip olan Selanik Baruthanesinin 1789'dan sonra üretimi azalmışsa da⁴⁵ Selanik, hem yabancı ticaret gemilerinin barut teslim ettiği bir liman hem de Arnavutluk'tan kervanlarla gelen barutun dağıtım yeri olarak ehemmiyetini koruyordu. Bu gerekçeyle önce deniz vasıtasıyla limana gelen barutun emniyetli yerlerde muhafazası ve Dağlı eşkıyası galesi bitene değin satışının yasaklanması kararı alındı. Sonra kervanlarla getirilip, serbestçe herkese satılan barut kayıt altına alınıp doğrudan tüccara aktarılmaya başlandı ve Abdurrahman Bey⁴⁶ bu yeni örgütlenmenin başına getirildi. Selanik dışında barut üretiminin yapıldığı bölgedeki

⁴³ BOA. KK.d 11-65/1 (1 B 1210/11 Ocak 1796). Üstelik Köstendil mutasarrıfı Tahir Paşa'ya beş bin, Prizren mutasarrıfı Rüstem Paşa'ya da dört bin kuruş masraflar için gönderildi. BOA. KK.d 11-72/4 (17 B 1210/27 Ocak 1796).

⁴⁴ Stanford J. Shaw, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, (Çev. Hür Güldü), Kapı Yayınları, İstanbul 2008, s.190-194.

⁴⁵ Gabor Agoston, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi: XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Selanik, Gelibolu ve İzmir Baruthâneleri", *Prof. Dr. Mübahat Küttikoğlu'na Armağan*, (Ed. Zeynep Tarım Ertuğ), İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2006, s.191. (ss.185-201)

⁴⁶ Evrenoszade Abdurrahman Bey. BOA. C.DH 296-14766 (Evahir-i B 1210/4 Şubat 1796).

diğer kazalar⁴⁷ tespit edilerek, padişahın müsaadesi olmadan barut üretimine yönelik girişilen her türlü faaliyet yasa dışı kabul edildi ve kısa süre zarfında barut üretimi kontrol altına alındı.

Eşkîyaya ve onlarla *de facto* aynileşmiş olarak kabul edilen *Arnavut tairfesine* verilmesi yasaklanan askeri mühimmat, barut ile sınırlı değildi. Kurşun ve fişegın de eşkıyanın eline geçmemesi gerekiyordu. Bu yüzden fişek ve barut ticaretinde yeni kaideler benimsendi. Buna göre; eğer bu kazalara barut ve benzeri mühimmat gerekirse, kaza ayanları bu ihtiyacı İstanbul'a bildireceklerdi. Yapılacak olan bir tahkikatta satışı mani bir durum tespit edilmezse, kaza ayanına izin belgesi verilecek ve o ayan ancak bu belgeyle satışı yapan tüccara giderek gerekli mühimmatı alabilecekti. Bu denetimin son aşaması ise, tüccara verilen barut ve mühimmat defterlerinin Hakkı Paşa'ya gönderilmesiydi.⁴⁸ Hakkı Paşa, haydutların kullandığı tüfeklerin herhangi bir şekilde imal veya satışının yasak olduğuna dair buyruhdular yayımlamışsa da pek tesirli olmadığından aynı yasakların bir de doğrudan fermanla ilan edilmesi yoluna gidildi.⁴⁹ Askerî mühimmat yasağı köy, kasaba veya kaza asayışı için alınması icap eden bir önlemdi ve eşkıyanın beslenmesinin önüne geçecekti. Fakat Hasköy gibi asilerin sıkça yağmaladığı bir bölge ahalisinin kendini müdafaası için silah şarttı. Bu sebeple kanunun yürürlüğe konulduğunda devlet, yerleşim yerlerini eşkıyadan korumak için koyduğu bu yasağı, aynı yeri eşkıyadan korumak için delmek zorunda kaldı.⁵⁰ Yine de silah yasağı merkezi otoriteyi bozanlara karşı kuvvetli bir tedbirdi.

Rumeli'nin yeni valisinin ikinci tedbiri de kaza güvenliği hakkında oldu. Eşkîya ile fiili mücadele halinde olan kazaların sıkı kontrole tabi tutulmasına önem gösterildi. Zira bir kaza, aynı anda hem devlete hem eşkıyaya yardım edebilmekteydi. Bunun önüne geçmek için, belirlenen kazalara birer haseki tayin edilmesi kararı alındı. Bu kararlar eşkıya ile mücadelede hem ahalinin teşkilatlanmasını sağlamak hem de ahaliye göz kulak olmak amaçlanıyordu. Bu yüzden tam on yedi haseki tayin edildi.⁵¹ Hasekiler, sorumlulukları altındaki kaza sakinlerinin, memurlarının veyahut ayanlarının eşkıya ile bağlantılarını teftiş ve

⁴⁷ Bu kazalar; Edirne, İslimye, Arbova, Karlova, Filibe, Pazarcık, Sofya, Gümülcine, Drama, Üsküp, İvronya, Zagra-ı Atık, Kumanova, Vodina Yenişehir, Karaferye, Yenice-i Vardar, Siroz, Nevrekop, Köprülü, İştib, Menlek, Demir Hisar'dı. Bz. BOA. C.DH 296-14766 (Evahir-i B 1210/4 Şubat 1796).

⁴⁸ BOA. C.DH 296-14766 (Evahir-i B 1210/4 Şubat 1796).

⁴⁹ BOA. KK.d 12-2/1 (22 L 1210/30 Nisan 1796). Hatta Hakkı Paşa yasaklanmasını istediği tüfeğin bir numunesi kapı kethüdası Süfyan Ağa vasıtasıyla İstanbul'a göndermiştir. BOA. HAT 1404-56815 (Tarihsiz).

⁵⁰ BOA. C.AS 321-13296 (25 Za 1211/22 Mayıs 1797).

⁵¹ BOA. C.ZB 89-4441 (22 Ş 1210/2 Mart 1796). Hasekilerin tayin edildiği kazalar şunlardı: Drama, Samakov, İhtiman, Razlık, Dobnice, Cuma-yı Atık, Nevrokop, Siroz, Demir Hisar, Menlek, Zihne, Pravişte, Kavala, Petriç, Usturumca Bu kazalara atanan hasekiler dışında iki haseki Deliorman, kazalarından asker toplanması işine memur edilen İsakçı Anbar Ermini kapıcıbaşı Abdullah Bey'in maiyetinde olacaktı. C.AS 944-40986 (19 Ş 1210/28 Şubat 1796).

kesmekle de mükelleflerdi. Bilhassa ayan zümresinin şüpheli durumlarını Hakkı Paşa'ya bildirmekle vazifeliydiler.⁵² Doğrudan Hakkı Paşa'dan emir alan bu hasekilerin görev yerlerinden ayrılmaları dahi Hakkı Paşa'nın vereceği hususi izne bağlıydı.⁵³ Kısa sürede bu tedbirin semereleri toplanmaya başlandı. Mesela Tatarpazarı'nda Emin Haseki, bölükbaşı Barakos⁵⁴ Ahmet'i eşkiya ile temasta olduğu ve ahaliye zulmettiği için idam etti.⁵⁵ Hakeza Dimetoka'ya gönderilen İbrahim Haseki⁵⁶ buraya ulaşmadan önce Gümülcine yolu üzerinde kulelerine dönerken rastladığı Kılıoğlu'nun⁵⁷ ve Ejderoğlu'nun yedi adamını öldürdü. Dimetoka'ya varışından hemen sonra da yine Ejderoğlu'nun adamlarından Başviranlı Mahmut ve beş eşkiyayı ortadan kaldırdı. Onun Dimetoka'ya varışından önce gönderdiği raporlarındaki tavsiyeler üzerine⁵⁸ Konya'da bulunan Delilbaşı Ebubekir Ağa, Gümülcine'ye beş yüz adamı ile sevk edildi.⁵⁹ Artık Hakkı Paşa, eşkiya saldırılarına sıkça maruz kalan kazalarda hem kendi hem de devlet otoritesini hissettirmeye başlamıştı.

Asiler, çarpışmalarda bozguna uğrayıp dağıldıklarında, kaza veya sancak merkezlerine de sığınabilmekteydiler. Buralara sığınanların hayatta kalmalarının belki de ilk şartı, kimliğini gizlemek, yani başka bir aidiyet kazanmaktı. Haydutlar içerisinde genç olanlar için kimliklerinin saklı kalabileceği müsait konumlardan birisi talebelikti. Hele Edirne gibi medrese ve talebe (suhte) sayısı ile meşhur bir yerde, bunların talebe kisvesine girmeleri yaygın olmalıdır. Hakikaten Hakkı Paşa'dan birkaç yıl önce kalabalık bir eşkiya grubu Edirne'ye sığınmak zorunda kaldığında kıyafetlerini değiştirerek kendilerini suhte olarak tanıtmaya çalışmışlardı.⁶⁰ Hakkı Paşa gibi sert birinin valiliği duyulur duyulmaz Rumeli'de telaşa düşmesi gerekenler, tabiatıyla, asilerdi. Fakat haber Edirne'ye ulaştığında ilk kaçanlar medreseliler oldu. Paşa, daha yoldayken çoktan medreselerden suhteler firar etmeye başlamışlardı bile.⁶¹ İhtimaldir ki aslen eşkiya veya eşkiyayla ünsiyet

⁵² Ahmet Vâsıf Efendi, *Mebâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'ikü'l-Abbâr*, s.76.

⁵³ Mesela Zihne'ye gönderilen Haseki Mehmet Emin Ağa'nın izni için bz. *AE.SSLM.III 410-23610* (5 Ş 1211/3 Şubat 1797).

⁵⁴ **براقوس**

⁵⁵ *BOA. HAT 1404-56836* (Tarihsiz).

⁵⁶ Hakkı Paşa, Dimetoka'ya, eşkiya ile mücadele için, daha sonra Selam Ağası'nı da yolladı. *BOA. C.ZB 55-2747* (Selh-i L 1210/9 Nisan 1796).

⁵⁷ Kılıoğlu, Dimetoka tarafında eşkiyalık yapmaktaydı. *BOA. C.DH 245-12249* (21 L 1199/27 Ağustos 1785).

⁵⁸ *BOA. HAT 203-10526* (Tarihsiz).

⁵⁹ *BOA. C.AS 181-7865* (29 C 1210/10 Ocak 1796); *735-30849* (29 C 1210/10 Ocak 1796).

⁶⁰ *BOA. C.ZB 70-3453* (11 N 1207/22 Nisan 1793).

⁶¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Veçîr Mehmet Hakkı Paşa 1747-1811*, (VI. Cilt Türikiyat Mecmuası'ndan Ayrı Basım), Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1939, s.183. 1774'te sert mizacıyla tanınan ve bu yüzden Kuyucu namıyla anılan Süleyman Paşa, Adana'ya memur kılındığında, tıpkı Edirne'de olduğu gibi eşkiya kaçacak yer aramaya başlamıştı. Bu vakalar, merkezden gönderilen valilerin otoriteden ne denli yoksun olduklarına da bir işaretti. Kuyucu Süleyman Paşa olayı için bz. Yannis Spyropoulos-Aysel Yıldız, "Pseudo-Janissarism (Yeniçerilik İddiası) in the Ottoman

etmiş olanlardı bu firariler. Hakkı Paşa'nın vilayet ve komuta merkezi olan Edirne'ye azimetinde yaptığı ilk işin medreseleri teftiş etmek olması da medrese ve eşkiya arasındaki sıkı bağlantıyı göstermesi bakımından dikkate şayandır. Netice itibarıyla, Hakkı Paşa, müderrislerden eşkiya ile işbirliğine girilmeyeceğine dair söz aldı ve onları taahhüde tabi tuttu. Bununla da yetinmeyen Paşa, sözünden cayan müderrislerin şiddetli bir tedibe maruz kalacakları ve eşkiya ile işbirliği olan bevvaların, ise kapılara asılacaklarının yazıldığı “ateş gibi şedid” bir sultanî ferman yayımlanması talebinde bulundu.⁶²

Dağlı eşkiyası daha ziyade Arnavut kökenliydi. Bu durum, o dönemde Arnavut ile Dağlı kelimelerinin birbirinin yerine kullanılmasına yol açıyordu. Hakkı Paşa, yıllar önce III. Selim'e sunduğu layihasında askerî düzenin ıslahından bahsederken iyi bir ordunun eşkiya ile mücadelede faydasına değinirken; Dağlı eşkiyasının yoğun olduğu Rumeli için “*Arnavud ülkesi*”⁶³ demekten kendini alamamıştı. Paşanın bu fikirleri ekibindekiler tarafından da benimsenmişti. Paşayla hemfikir kethüdasının kaleme aldığı bir yazısı eşkiyalıkla Arnavutluk arasındaki derin ilişkiyi gözler önüne sermekteydi. Ona göre; Filibe, Samakov ve Sofya gibi yerlerde eşkiya ile müttefik Arnavut sekbanlar, bölgedeki kaosu sona ermesini istemiyorlardı. Çünkü toplumun kargaşaya sürüklenmesi onlar için önemli bir gelir kapısı idi. Yani Arnavutlar için kargaşa, ulufe demekti. Zira yaptıkları veya yapmayı tasarladıkları ticaret için muhtaç oldukları sermayeyi en kısa şekilde temin edebilmenin yolu eşkiyalığın devamından geçmekte idi. Kendi çıkardıkları kargaşa, önleyici rolü yine kendileri üstlendikleri sürece Arnavutlar için faydalıydı. Arnavutlar, memleketleri harap olsa da devletin onları istihdam etmek zorunda olduğunu gayet iyi anlamışlardı. İşte bu sebeple Arnavutların Balkanlar'da başıboş gezmeleri yasaklandı.⁶⁴ Arnavutlara dair kısıtlamalar ilk defa uygulanmıyordu. Mamafih Hakkı Paşa'nın valiliğe başlaması ile bu tedbirin bir daha alınması gerekli görüldü.⁶⁵ Hatta bir süre sonra Karaman valisi Süleyman Paşa maiyetinde istihdam etmek üzere Rumeli'den beş yüz Arnavut'u istemişse de yasağa binaen buna müsaade çıkmadı.⁶⁶

Sekbanların genelde Arnavut olmasının yanında ulufelerinin gecikmesi de her defasında yeni bir meseleye kapı açmıştır. Bu mesele basit gibi görünse de dönemin birçok eşkiya ve isyan hareketinde zikredilen esaslı amillerden biri olmuştur. Fakat ulufe gecikmesi bir süre sonra paşalar için de işgüzarlıkları adına pek kullanışlı bir argüman olmaya başlamıştır. Ulufe yolu ile adeta esir aldıkları

Provinces (with Special Reference to Adana): Its Emergence and Its Geographic and Socio-Economic Aspects”, *Cibanniüma-Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (2022), ss.9-54.

⁶² BOA. C.MF 8-394 (12 B 1210/22 Ocak 1796).

⁶³ Ergin Çağman, III. Selim'e Sunulan İslahat Lâiyihaları, Kitabevi, İstanbul 2010, s.49.

⁶⁴ BOA. HAT 64-2790 (5 Z 1210/11 Haziran 1796).

⁶⁵ BOA. C.DH 51-2527 (15 N 1210/24 Mart 1796).

⁶⁶ BOA. HAT 1405-56854 (Tarihsiz).

paşaları kendi emelleri için kullanan sekban eşkiyası, ironik biçimde, paşaların kendi aralarında veya devletle olan mücadelelerinde onlar için de mühim bir koz halini almaya başlamıştı. Mesela Gürcü Osman Paşa, 1801'de Hakkı Paşa'nın ikinci valiliği döneminde Rumeli'de etrafı yakıp yıkarken, bunu kendisinin değil de elinde esir kaldığı sekbanlarının yaptığını iddia etmiş, İstanbul'u buna uzun bir müddet inandırmayı başarmış ve neticede de rakibi olarak gördüğü Hakkı Paşa'nın ikinci Rumeli valiliğinden azlinde önemli bir rol oynamıştı.⁶⁷

Eşkiya başarılarını ortadan kaldıranlara onların mallarına sahip olmaları hakkının verilmesi yoluyla eşkiya işine memur olanların teşvik edilmesi de söz konusu idi.⁶⁸ Bu konuya yönelik emirlerin Hakkı Paşa maiyetinde memur Palaslı Mehmet Paşa üzerinde bir süreliğine de olsa tesiri olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, eşkiya ile kolektif hareket ettiği anlaşılan Çirmen eski mutasarrıfı Hacı Emin, Palaslı Mehmet Paşa tarafından ele geçirilmiş ve cezası tertip edilmiştir. Hacı Emin ve adamları Hasköy'de Aydınlar köyündeki kulelerini üs olarak kullanıp, geçiş güzergâhı üzerinde bulunan Filibe yolunu kontrolleri altına almışlardı. Bir süredir de buradan gelip geçen bilhassa devlet görevlilerini hedef alarak soygunlar yapıyorlardı. Hacı Emin, yakalanıp idam edildikten sonra malları Palaslı Mehmet Paşa'ya ait olacaktı. Fakat Hacı Emin'in para ve eşyası ortaya çıkarılamamıştı. Uzuncaabat'ta birkaç dükkân, han ve evi olmasına rağmen vârisiz vefat ettiğinden bunların bağlı olduğu vakıf tarafından zaptı adına birisi görevlendirilmişti. Neticede, Sinan Paşa vakfının toprağında bulunan bu dükkânın Palaslı Mehmet Paşa'ya, onu teşvik etmek için verilmesi kararı alındı.⁶⁹

⁶⁷ Lütfiye Sevinç Küçükoglu, *Power Politics in Ottoman Provincial Administration: A Case Study of Gürcü Osman Pasha (1789-1807)*, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2019. Hakkı Paşa'nın kethüdası başka bir mektubunda diğer askerlerle karışan Arnavut sekbanların onları da ayartmasından şikâyet edip, ya sekbanların sadece Arnavutlardan mürekkep olmasını ki buna karşı idi veya Arnavutların eşkiya ile mücadeleden tamamen el çektilerini ki şukka bu şukka odaklanmıştı, tavsiye etmekteydi. Asker toplamayı bilen bir ehliyetli kişi vasıtasıyla Arnavut olmayan askerlerin toplanması önerisini de Hakkı Paşa'dan düşünmesini rica etmişti. *BOA. HAT 64-2790-A* (1 Za 1210/8 Mayıs 1796).

⁶⁸ Bu tedbir daha sonraki dönemlerde de tercih edilmiştir. Tayyar Paşa'nın memuriyeti esnasında da eşkiyayı öldürenin mesuliyeti olmadığı gibi eşkiyanın kalan malları da onu öldürene ait olacaktı. Bz. *BOA. C.DH 12-560 Lef 3* (15 Z 1215/29 Nisan 1801).

⁶⁹ *BOA. HAT 1404-56841* (Tarihsiz). Diğer taraftan Arnavut kökenli paşaların sadakatlerinin teminine özel bir çaba gösterildiğini söylemek lazım. Mesela Palaslı Mehmet Paşa ve Tepedelenli Ali Paşa'nın oğlu Veli Paşa bunlardan bazılarıdır. Bu iş o denli sıkı tutuluyordu ki emirler hem yazılı hem şifahi olarak muhatap alınan şahıslara iletilmekteydi. Şifahi usulde muhatap alınanların huylarını bilen yani onları tanıyan memurların seçilmesine de itina gösterilmekteydi. Bu yüzden Tepedelenli Ali Paşa'nın yakından tanıdığı Şehri Mehmet Efendi bu paşaların sadakatini temin için özel olarak vazifelendirildi. *BOA. KK.d 12-14/2* (7 Z 1210/13 Haziran 1796).

Askerî Tedbirlerde Karşılaşılan Zorluklar

Asker Celbi

Asker celbi konusunda söylenilmesi gereken ilk şey, Hakkı Paşa ile III. Selim'in bu işe verdikleri önem derecelerinin farklı olmasıdır. Daha önce söylenildiği gibi III. Selim için Hakkı Paşa'nın en önemli vazifesi, Sinab'ı ortadan kaldırmak olacaktır. Hakkı Paşa bu fikri paylaşmıyordu çünkü ona göre de mesele daha büyüktü; Anadolu askeriyeye ve hali hazırdaki asker toplama usulüyle eşkiya ile savaşmayı mümkün görmüyordu.⁷⁰ Bu sebeple Hakkı Paşa'nın Rumeli valiliği boyunca hoşnutsuzluğuna yol açan hususların başında asker celbi gelmiştir. Bir türlü düzene oturmayan bu mesele yüzünden kâh endişeli kâh öfkeli yazılar kaleme almış, hatta bu işin aksamasının kötü niyet eseri olabileceğini dahi ima eder olmuştu. Onun bu düşünceleri benimsemesinde mevcut askere alma düzenine uzun zamandır cephe alıyor olması da etkili olmuştur, denilebilir. Paşaya bakılırsa Avrupa tarzı bir askere alım ve talim devletin *uğursuz* gidişatına iyi gelecekti.⁷¹ Bu düşüncesinin kaynağını bilmek şu an için pek mümkün görünmüyor. Ancak, Hakkı Paşa'nın, 1787-1792 Savaşında muharebe meydanında bizzat bulunması ve Maçın bozgununa yakından şahit olması bu konudaki fikrine tesir etmiş olabilir.⁷² Zira Maçın'deki hem askerî hem idarî devlet adamlarının neredeyse tamamı mevcut askerle savaş kazanılamayacağına hemfikirlerdi.⁷³ Hakikaten Osmanlıların en büyük rakibi Rusya, Osmanlılara nazaran, çoktan çağa uygun bir askerî sisteme geçiş yapmıştı. Ordusunun kendisinden kat kat daha küçük İsveç askerleri karşısında Narv'da fena halde bozguna uğraması ile başlayan süreçte I. Petro, kökten değişikliğe giderek zorunlu olarak da vasıflandırılacak yeni sisteme geçiş yaptı.⁷⁴ Bu, onun iki ordu askerini kıyaslama şansına sahip olması demekti. Hakkı Paşa'nın layihasının tarihi bilinmemektedir. Eğer bu olaydan sonra kaleme alınmış ise burada yaşadıklarının layihaya tesir ettiği düşünülebilir.

Rumeli valiliğinin ilk döneminde Hakkı Paşa'nın maiyetine Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden çoğunluğu piyade olmak üzere, tüfekçi ve süvari askerî katılmıştır. Bolu⁷⁵, Kastamonu⁷⁶, Viranşehir ve Safranbolu⁷⁷, Canik⁷⁸, Biga, İnegöl,

⁷⁰ BOA. HAT 66-2875 (21 Za 1210/28 Mayıs 1796).

⁷¹ Ergin Çağman, III. Selim'e Sunulan İslahat Lâyiğaları, Kitabevi, İstanbul 2010, s.49.

⁷² BOA. C.ML 69-3174 (8 L 1205/10 Haziran 1791); C.AS 80-3788 (Tarihsiz).

⁷³ Maçın bozgunun Osmanlı devlet adamlarının düşüncelerine etkisinin kapsamlı bir değerlendirmesi için bz. Aysel Yıldız, "Osmanlı Tarihinde Bir Ordu Boykotu: Maçın Bozgunu (1791) Akabinde Yaşanan Tartışmalar", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, II/2 (2016), 123-162.

⁷⁴ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye kadar*, TTK, Ankara, 2010, s.263-264; Brian L. Davies, "The Development of Russian Military Power", *European Warfare, Problems in Focus (1453-1815)*, (Ed. Jeremy Black), Palgrave Mcmillan, New York 1999, s. 170-179.

⁷⁵ BOA. C.AS 31-1401 (15 N 1210/24 Mart 1796). Bunlar 2 ay gibi bir süre sonra Edirne'ye varmışlardı. BOA. C.AS 604-25489 (13 Za 1210/20 Mayıs 1796).

⁷⁶ BOA. C.AS 108-4875 (9 N 1210/18 Mart 1796).

⁷⁷ BOA. C.DH 183-9147 (19 B 1210/29 Ocak 1796).

Bursa, Beyşehir⁷⁹, Kete, Yenişehir,⁸⁰ Çankırı, İskilip, Aksaray, Niğde, Kırşehir, Ankara⁸¹, Bilecik⁸² ve Trabzon'a bağlı sahil kazalarından⁸³ piyade; Bolu ve Canik'ten tüfekçi; Kocaeli⁸⁴, Bergama⁸⁵, Menteşe⁸⁶ ve Emed/Kütahya⁸⁷dan ise süvari askeri toplanmıştır. Bunun yanında daha önce birtakım yanlış işlere bulaşmış olup, sadakatine itimat edilen eski askerler de paşanın maiyetine dâhil edildi. Mesela eski bir humbaracı olan Ali Zotoğlu Abdurrahman ocaktan sürgün edilmişti. Fakat Hakkı Paşa onun yarar adam olabileceğini düşünerek maiyetine almayı onadı.⁸⁸

Daha önce ifade edildiği üzere asker celbi, Osmanlı'nın savaş alanındaki rakipleri ile kıyaslandığında tam bir felaketti. Hakkı Paşa özelinde bakıldığında ise, işlerin yolunda gitmeyişi sadece sisteme bağlanamazdı. Bizzat kendisinin inatçı kimi zaman da hoyrat tavırları asker celbini sıkıntıya düşürmüştü. Merkezdeki memurların akıl harcı olmayan işgüzarlıkları, belki de dikkatsizlikleri insanı hayrete düşürmenin ötesinde Hakkı Paşa'nın evhamını da beslemekteydi. Mesela İstanbul, eşzamanlı olarak ve Viranşehir'den biner piyadeyi Hakkı Paşa'ya Edirne'ye göndermesini buyurdu. Viranşehir'den istenen askerler Edirne'ye sağ salim ulaşmışken; Bolu'da hiçbir hareketlenme olmayınca sadaret küçük bir tahkikata girişti ki voyvodaya gönderilen tahriratta Bolu kazaları yerine sehven Viranşehir ve Safranbolu kazaları ifadesinin yazıldığı anlaşıldı.⁸⁹ Gene Giresun'da Dizdarzade Ahmet Ağa'dan ve Canik Muhassılı Süleyman Bey'den beş yüzer tüfekçi istenmişti. Fakat Giresun ayanı Dizdarzade Ahmet Ağa var olan askeriyle zaten eşkiya ile mücadele halinde idi. Üstelik daha önceki emirlerde kendisine bu husustan bahsedilmemişti bile. Yani iyiden iyiye hazırlıksızdı. Dolayısıyla ancak yirmi tüfekçi gönderdi. Kendi sorumluluğundaki organizasyondan habersiz sadaret ise kalan tüfekçileri göndermesi için Bolu'ya müracaat etmek zorunda kaldı.⁹⁰ Yine Bursa'nın Kete kazasından yüz asker istendi; ancak Kete'ye yazılan emirde kendi kazalarının ismi yoktu, bu yüzden ikinci bir emir gönderildi. Ama bu sefer de erzak masrafının nasıl karşılanacağını bir izahı olmadığı için bunun halli biraz zaman aldı.⁹¹ Bursa tarafında ise İnegöl, Bilecik ve Köylü kazalarından iki yüz elli piyade talep

78 BOA. C.DH 183-9147 (19 B 1210/29 Ocak 1796).

79 BOA. C.AS 335-13889 (27 B 1210/6 Şubat 1796).

80 BOA. C.AS 75-3512 (21 N 1210/30 Mart 1796).

81 BOA. KK.d 12-5/1 (2 Za 1210/9 Mayıs 1796)

82 BOA. C.AS 753-31707 (13 L 1210/21 Nisan 1796).

83 BOA. C.DH 183-9147 (19 B 1210/29 Ocak 1796).

84 BOA. C.AS 335-13889 (27 B 1210/6 Şubat 1796).

85 BOA. HAT 65-2836 (26 M 1211/1 Ağustos 1796).

86 BOA. C.AS 26-1176 (13 L 1210/21 Nisan 1796).

87 BOA. C.ZB 46-2261 (25 M 2111/31 Temmuz 1796).

88 BOA. C.AS 55-2747 (Selh-i L 1210/9 Nisan 1796).

89 BOA. KK.d 12-2/4 (25 L 1210/3 Mayıs 1796).

90 BOA. KK.d 12-3/2 (23 L 1210/1 Mayıs 1796); C. DH 251-12502/2 (15 N 1210/24 Mart 1796).

91 BOA. KK.d 12-6/4 (11 Za 1210/18 Mayıs 1796); C.AS 75-3517 (19 N 1210/28 Mart 1796); 752-31689 (18 L 1210/25 Mayıs 1796).

edildiğinde bu defa sorun memurlardan değil de ahaliden kaynaklanmıştı. Ahali, kendi kazalarından askere alımına itiraz etmişti.⁹² Ne olursa olsun, çoğunluğu merkezdeki memurların pay sahibi olduğu hatalar asker toplama işinin aksamasına ve zaman kaybına yol açmaktaydı.

Asker celbi kadar, acemilerle askerî bir harekâta bulunmak da meseleydi. Çünkü eşkıya ile çarpışacak askerın güzide olmasa da en azından muharebeden anlayan veya eli kılıç-tüfek tutabilecek olması bekleniyordu. Ama böyle askere sahip olmak, her zaman imkân dâhilinde olmamıştır. Herhangi bir bölgeden asker toplanması esnasında talep edilen sayı, kesindi. Yani asker toplamaya memur olan kişiler kendilerinden talep edilenden daha azını asla yollayamazlardı. Bu yüzden sayıyı tamamlama adına gönderilen rençberler, çobanlar veya çiftçiler, hem muharebede hem de sonrasında orduya yük olmaktaydılar. Zira birliklerinden firar edenler bilhassa bunlardı ve onların firarları askerlerin arasında güvensizliğin ve korkunun yayılmasına meydan veriyordu. Hakkı Paşa, tahriratlarında sıkça bu hususa dikkat çekmiş; ama istediği sonuca ulaşamamıştı. Bunun en iyi örneği Canik'tir. Canik'ten istenen bin beş yüz piyadeyi çıkarmak kaza için hayli zordu; çünkü aynı anda beş yüz tüfekçi de talep edilmişti. Canik'teki memurlar, bin beş yüz piyadeyi gönderemeyeceklerini söylemek yerine aşağı yukarı beş yüzünü rençber taifesinden tamamlamayı tercih ettiler.⁹³ Biga'da ise işler biraz daha farklı bir haldeydi. Hakkı Paşa, asker yollamakla mükellef memurların da kendi maiyetine katılmalarını önemsiyordu. Bu yüzden Biga mütesellimi Hadımzade Osman Bey'in askeriyle Hakkı Paşa maiyetine katılması emredilmişti. Lakin askeri yollamışsa da kendisi iştirak etmemişti.⁹⁴ Gönderdiği askerlerden yirmi sekizi de firara yeltenmişti.⁹⁵

Kocaeli mutasarrıfı Hüseyin Paşa, daha önce ifade edildiği üzere Hakkı Paşa'nın maiyetine alınan ilk kişiydi. Kendisinden talep edilen bin kadar süvari ile saka ve harbende (katırcı) göndermekte bir kusuru olmamıştı.⁹⁶ Fakat daha sonraki sevkîyatlarda, Kocaeli'den tüfekçiler kaçmışlardı. Üstelik gönderilen o kadar erzaka rağmen⁹⁷ askerlerin Edirne'ye varışları da hayli gecikmişti. Hakkı Paşa, kızmış olsa da Hüseyin Paşa'nın pek kabahati yok gibi görünüyordu. Zira 1794-1795 yıllarında

⁹² BOA. C.AS 753-31707 (13 L 1210/21 Nisan 1796).

⁹³ BOA. C.AS 145-6424 (7 Za 1210/14 Mayıs 1796). Bu askerler Bergos Körfezi'ndeki Ahyolu Limanına ikisi şehtiye üçü de sayıka olmak üzere toplamda beş gemiyle sevk edilmişlerdir. BOA. C.AS 739-31036 (9 Z 1210/15 Haziran 1796); 741-31130 Lef 2 (11 Za 1210/18 Mayıs 1796).

⁹⁴ Aslında Hadımzade Osman Beğın bu tavrından dolayı cezalandırılması gerekiyordu. Fakat verilecek cezanın diğer ayanları da küstürebileceği düşünülerek affedilmiştir. BOA. HAT 53-2490 (Tarihsiz). Yaşlı değil miydi bu adam oğlunu gönderiyordu galiba

⁹⁵ BOA. KK.d 12-4/1 (15 L 1210/23 Nisan 1796). Hadımzade Osman'ın gönderdiği askerler yolda tekrar teftiş tutulmuş ve kalanların çiftçi, ırgat gibi kişilerden toplanmadıkları anlaşılmış, affedilen çiftçiler de tekrar görev yerlerine gönderilmişlerdir. BOA. KK.d 12-10/1 (21 Za 1210/28 Mayıs 1796).

⁹⁶ BOA. C.AS 335-13889 (27 B 1210/6 Şubat 1796).

⁹⁷ BOA. C.AS 912-39370 (27 B 1210/6 Şubat 1796).

ekolojik denge sekteye uğramış ve yaz çok sıcak, kış ise pek sert geçmişti. Bu tarihlerde iklim bozukluğu Fransa'da ve İngiltere'de tarım üretimine feci şekilde tesir etmiş, neticede her iki ülkede de isyanlar çıkmıştır.⁹⁸ Aynı sorunun Osmanlı topraklarına da baş gösterdiği anlaşılmaktadır. 1795 yaz mevsiminde Kırkkilise, Boğdan ve Akdeniz adalarında kuraklık baş göstermişti.⁹⁹ 1796 senesi kışı Mayıs ayı gelmiş olmasına rağmen hâlâ kuvvetli bir tesire sahipti. Bunu Anadolu'nun diğer bölgelerinden yapılan asker takviyesine dair tahriratlarda görmek mümkündür. Öyle ki İstanbul, kimlerin yola çıkıp çıkmadığını dahi kesin olarak bilememekteydi. Hülâsa Hakkı Paşa bu konuda talihsizliğe uğramıştı.¹⁰⁰

Asker celbi bir ayanın nüfuzunun ve kuvvetinin önemli simgelerindendi.¹⁰¹ Bunun manası asker talep eden Paşa'nın sorun yaşamayı durumunda karşısına alacağı kişilerin pek kuvvetli ailelerden geldiklerini biliyor olmasıdır. Yani sorumlu olarak gördüğü kişiyi doğrudan suçlayıp, onunla sorun yaşamak için pek kuvvetli veya cesur olmak gerekiyordu. Hakkı Paşa cesareti ile meşhurdur; fakat bu, onun tedbirsiz biri olduğu anlamına gelmemeli ki asker toplama esnasında olanlarla yaşadığı sorunları İstanbul üzerinden halletmeyi uygun bulduğu görülmektedir. Bu konuda Hakkı Paşa'nın sorun yaşadığı en meşhur kişi, Cabbarzade Süleyman Paşa idi. Paşa, tahriratlarında Süleyman Paşa'nın kasıtlı olarak asker sevkini geciktirdiğini ima ediyordu; çünkü Süleyman Paşa'dan istenen askerler, Haziran ayı¹⁰² gelmesine rağmen henüz Edirne'ye ulaşmamıştı. İstanbul, Bozok sancağı mutasarrıfı olan Süleyman Paşa'dan Çankırı ve İskilip kazalarından altı yüz, Kırşehir sancağından yüz, Aksaray sancağından yüz elli, Niğde sancağından iki yüz elli, Ankara sancağından da dört yüz piyade toplamasını emretmişti. O da adet olduğu üzere adamlarını bu bölgelere yollamıştı; fakat Ankara, Niğde ve Aksaray'da birtakım sorunlar ortaya çıktı. Ankara ahali, sadece nefs-i Ankara kazasının hissesini, yani doksan neferi¹⁰³ verebileceklerini; bunun dışında başka şeye karışmayacaklarını ayanları vasıtasıyla bildirdi. Bunun üzerine sonucu değiştirmeyen isticval emri gönderildi; mahkemede ahali huzurunda okundu ve ahali dinleyip, dağıldı.¹⁰⁴ Kısa süre sonra, olayın aslında ayan reisi Abdülhadi Bey'in entrikası olduğu anlaşıldı. Abdülhadi Bey, önce askerlerin üzerine başbuğ kılınan Vanlı Çırağı İsmail'in aklını çelip, onu askerlerle birlikte gitmekten caydırdı. İlgili yazışmalara göre ortalığı

⁹⁸ Emmanule Le Roy Ladurie, *Kısa İklim Tarihi*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Doğubatu, Ankara 2021, s.70-71.

⁹⁹ Kırkkilise için bz. *BOA. AE.SSLM.III 299-17540* (1 M 1210/18 Temmuz 1785) ve *299-17531* (25 M 1210/11 Ağustos 1795); adalar için bz. *HAT 117-4746* (Tarihsiz) ve *119-4824* (Tarihsiz); Boğdan için bz. *HAT 132-5476* (11 Ra 1210/25 Eylül 1795).

¹⁰⁰ *BOA. KK.d 124/3* (2 Za 1210/9 Mayıs 1796); *BOA. HAT 1404-56845* (Tarihsiz).

¹⁰¹ Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk, Osmanlı Harpleri (1700-1870)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s.89.

¹⁰² *BOA. KK.d 12-17/2* (19 Z 1210/25 Haziran 1796).

¹⁰³ *BOA. HAT 1404-56828* (Tarihsiz).

¹⁰⁴ *BOA. KK.d 12-5/1* (2 Za 1210/9 Mayıs 1796), *12-5/2* (4 Za 1210/11 Mayıs 1796); *HAT 1405-56853* (Tarihsiz).

karıştırmak için İstanozlu Arap Ali, Ayaşlı Süleyman Alemdar ve Tokmakçoğlu gibi bazı asileri, Ayaş'a ayan yapmak vaadiyle tahrik edip bölgeye gönderdi. Bunlar, Cabbarzade'nin Ayaş'taki voyvodasına saldırarak küçük çaplı isyan çıkarsalar da Cabbarzade'nin kethüdası olay mahalline giderek isyanı bastırdı. Yakalanan İstanozlu Arap Ali'yi idam etti, olayların tahrikçisi Abdülhadi Bey'i de Sinop'a sürdü. Hakikaten Cabbarzade Süleyman, en azından Ankara merkezden talep edilen doksan askeri göndermek için uğraşmış; fakat başbuğ Vanlı Çırağı İsmail de kaçtığı için askerlerin fıranından korkup bu askerleri göndermekten vazgeçmek mecburiyetinde kalmıştı.¹⁰⁵ Diğer taraftan hem Aksaray hem Niğde kazası ahalipleri askere yazılma konusunda muhalif tavır almışlardı. Zira o sıralarda Yusuf Paşa, Niğde tarafına geldiğinden bu iki yöre ahalişi paşayı ağırlamakla meşgullerdi. Nihayet, Cabbarzade Süleyman Paşa, kethüdası Abdullah'ı buralara göndererek bölge ahaliplerini ikna etmeyi başardı. Bütün bu gelişmelerden dolayı asker sevkıyatı üç ay gecikti.¹⁰⁶

Yaz mevsimi gelmesine rağmen hâlâ Anadolu'dan gelecek olan üç bin asker beklenmekteydi. Paşanın niyeti 1796-1797 kış mevsimini eşkiyaya karşı askeri operasyonlarla geçirmektir; ancak yetersiz asker gücü yüzünden takviye gelmesini beklemek durumundaydı. Kendi tabiriyle *başı bağı* yani çiftçi, rençber vb. köylü makulesi olmayan askerlere muhtaçtı. Hakkı Paşa'nın Anadolu askerini bu kadar istemesinin diğer sebebi de Rumeli ayanlarına ve onların sekbanlarına güveninin olmayışındır. Bundan ötürü önemli bir görev verdiği ayanın arkasından kontrol amaçlı olarak başkasını göndermek zorunda kalıyordu. Örneğin, Palaslı'yı Gümülcine tarafına yolladığında arkasından Bolu Voyvodası Çalıkzade Hüseyin'in tüfekçilerini de göndermişti. Bu askerler yalnızca ayan sekbanlarının fesadına değil aynı zamanda bunların Kara Hasan İsa ve Molla Ali gibi bölgedeki eşkiya ile ittifakına mani olabilecek emniyet supabı vazifesini de ifa etmekteydiler.¹⁰⁷

Asker toplamadaki aksaklıklar bunlarla sınırlı değildi. Hakkı Paşa, Mentеше'den en az beş yüz piyade istediğinde yine bir gecikme söz konusu oldu. Bu kere Mentеше müteselliminin sadece asker toplamakla değil de tersane-i amire için Bodrum tarafında inşa edilmekte olan kalyonun gözetimi ile de meşgul olduğu ortaya çıktı. Dolayısıyla adamlarının bir kısmını buraya tahsis etmişti ve haliyle

¹⁰⁵ BOA. KK.d 12-5/1 (2 Za 1210/9 Mayıs 1796), 12-5/2 (4 Za 1210/11 Mayıs 1796); HAT 1462-40 (Tarihsiz); 1404-56844 (29 L 1210/7 Mayıs 1796). Cabbarzade Süleyman Bey maarifetiyle Çankırı kazasından gönderilecek olan iki yüz elli piyade toplanıp, yola çıkarılmışsa da başlarında bulunan Şeyhzade başbuğ, ulemeden ve yaşlı olduğu için askerler, ahalinin önde gelenleri ve erbab-ı istihkak Askerperver Mehmet Emin'i başbuğ seçmişlerdir. Şeyhzade başbuğ da İstanbul'a gelip, mevzuu anlatmış, hakikaten yaşlı olduğu ve askere başbuğluk yapabilecek durumda olmadığı anlaşıldığından Mehmet Emin'in başbuğluğuna onay çıkmıştır. BOA. KK.d 12-10/3 (23 Za 1210/30 Mayıs 1796), BOA. HAT 1404-56845 (Tarihsiz); HAT 1405-56853 (Tarihsiz).

¹⁰⁶ BOA. HAT 1404-56797 (Tarihsiz); 1404-56828 (Tarihsiz); 1405-56853 (Tarihsiz).

¹⁰⁷ BOA. HAT 66-2875-A (21 Za 1210/28 Mayıs 1796).

Hakkı Paşa'nın bu talebi yerine getirilemedi.¹⁰⁸ Hakkı Paşa, asker toplamaya memur olanların aynı zamanda tertip edilen neferlerin de başında bulunmasında ısrarcı idi. Bolu tarafından gönderilecek askerler için Çalıkzade Hüseyin'i istemişti. Fakat Çalıkzade de tıpkı Mentеше mütesellimi gibi gemi inşaatı görevinde yer almaktaydı ve Ereğli'de inşa edilen kalyonlara kereste kesimi ile meşguldü¹⁰⁹ ki bu iş de en az asker toplama kadar acildi. Yine de teklif edilip ancak ısrar edilmemesi uygun görüldü.¹¹⁰ Biga tarafında ise asker işinin gecikmesinden mütesellim Hadımzade sorumlu tutuldu. Sicili zaten pekiyi olmayan Hadımzade Osman, Alo Paşa zamanında da türlü bahanelerle işlerini ağırdan almasıyla biliniyordu. Bu sebeple onu korkutup harekete geçirmek için Esmâ Sultan'ın kethüdası Ömer Ağa'nın bir tekid mektubu kaleme alması kararlaştırıldı. Zira Ömer Ağa, Biga mukataası mutasarrıfı idi. Emed kazasından da üç yüz süvari istenmişti. Hakkı Paşa bu askerlerin Karaosmanzadeler marifetiyle gönderilmesinden yanaydı. Lakin Nasuhzade'nin Karaosmanzadeler ile arası açıktı ve Karaosmanzadeler'e hitaben yazılacak bir emir Nasuhzade'nin tepkisine ve belki de asker göndermemesine sebebiyet verecekti. Bu yüzden İstanbul, Nasuhzade'ye de hitaben bir emir gönderilmesine ve tedbiren sadareten de bir tekid tahriratının kaleme alınmasının bu işi çözeceği fikrinde idi. Yine Lapseki'den ayan Seyyid Ali'ye asker toplaması emredilmişti. Hâlbuki Seyyid Ali hem İstanbul'da idi hem de işe yaramaz biri olarak kabul edildiği için ayanlıktan el çektirilmişti. Onun yerine Karahisar-ı Sahib ileri gelenlerinden Mollazade Ahmet Ağa marifetiyle iki yüz elli asker toplanmasına karar verildi. Canik'teki askerler ise kara yoluyla gelmeleri imkân dahilinde olmadığı için deniz yoluyla gönderildiler.¹¹¹

Hakkı Paşa'nın planı öncelikle Edirne ve civarını temizlemektir. Kış boyu Gümölcine'de ikamet edip, askerî planlarını icra etmeyi düşünüyordu. Bunun için Bergama tarafından Karaosmanzadeler'in göndereceği askere güvenmekteydi. Hakkı Paşa'ya göre mevcut askere üç bin kadar ilave edilmesi eşkiya maslahatında kışı atlama için yeterli olacaktır. Ağustos ayı gelmesine rağmen ancak altı yüz süvari gönderilmişti. Üstüne Karaosmanzade Ömer Ağa gönderdiği askerlerin başında olmadığı gibi askerler de güzide değillerdi. Öfkesini gizleyemeyen Paşa, İstanbul'dan müsaadeye mahal bırakmayacak bir emrin Karaosmanzade Ömer Ağa'ya ulaştırılmasını ve bu defa yarısı piyade yarısı süvari olmak üzere tam dört bin asker istedi. İşlerin aksamaması adına sadık bir kapıcıbaşı tayini ile de tedbir alınmasını İstanbul'dan rica etti.¹¹² Sadaret ise Ömer Ağa'dan konuya dair bir

¹⁰⁸ BOA. C.BH 233-10897 (29 L 1210/7 Mayıs 1796).

¹⁰⁹ BOA. C.BH 7-304, Lef 2, (28 M 1210/14 Ağustos 1795); C.BH 251-11618 (5 B 1210/15 Ocak 1796).

¹¹⁰ BOA. C.BH 233-10897 (29 L 1210/7 Mayıs 1796). Toplanan askerlerin bizzat Çalıkzade veya münasip bir başbuğ aracılığıyla yollanmasına dair emir için bz. BOA. C.AS 31-1401 (15 N 1210/24 Mart 1796).

¹¹¹ BOA. C.BH 233-10897 (29 L 1210/7 Mayıs 1796).

¹¹² BOA. HAT 65-2836 (26 M 1211/1 Ağustos 1796).

savunma talebinde bulundu. Ömer Ağa, ifadesinde tasarruflarında bulunan yerlerin Osmanlı ordusu için süvari yetiştirdiğini, buna rağmen kendisinden daha önce talep olunan bin beş yüz neferin beş yüzü piyade olmak üzere tertip ettiklerini söyledi.¹¹³ Karaosmanzadeler'e o ana kadar hep süvari talebi gelmişti ve bu kadar piyadeyi bir araya getirmeleri neredeyse imkânsızdı. Ellerinde olan piyadeler de zaten vazifelilerdi ve derbend muhafazası için çoktan gönderilmişlerdi.¹¹⁴

Aslında Karaosmanzade Ömer, asker talebini yerine getiremeyeceğini ta Mayıs ayında söylemişti.¹¹⁵ Fakat Hakkı Paşa, bu konuda garip bir şekilde ısrar edince, eski defterler yeniden açıldı ve Karaosmanzadeler'den daha önceleri piyade istendiğine dair bir kayıt bulunamadı. Karaosmanzadeler'den hem Hacı Ömer hem de Hacı Mehmet sefer zamanında asker tahriri işinde görev almış tecrübe sahibi şahıslardı. İstenilen askeri toplamalarının mümkün olmadığı herkesin malumuydu. O kadar piyadeyi toplamaya kalkarlarsa çiftçi, çoban veya rençberlerin askere alınmaları kaçınılmaz olacaktı. Diğer taraftan Hakkı Paşa işe yarar adam toplanılmasında son derece ısrarcıydı ki toplanılacak askerler Hakkı Paşa'yı tatmin etmeyecekti. Yani Hacı Ömer Ağa'nın daha fazla asker göndermesi İstanbul'un nazarında akıl kârı değildi. Bin beş yüz süvari Karaosmanzadeler için yeterli idi; kalan bin beş yüz piyadenin Altıkulaçzade ve Çalıkzade Hüseyin gibiler vasıtasıyla Anadolu'nun diğer yerlerinden toplanması kararı alındı. Hakkı Paşa buralardan yollanan askerlerden de şikâyetçi olduğu için Canik vesair mahallerden asker yazılması ve bunların masraflarının doğrudan devlet tarafından karşılanması tavsiye edilip, hakeza bu konuda istiklal maddesi hatırlatılarak kararın Hakkı Paşa tarafından verilmesi istendi¹¹⁶ ve Hakkı Paşa'nın kararı neticeyi hasıl olmadan kıs geldi. Bir süre sonra da Hakkı Paşa vazifeden el çektirildi.

Askerî Fırariler

Hakkı Paşa'nın valilik sürecindeki yazışmalarında fazlaca yer bulan hususlardan birisi de asker kaçakları yani fırarilerdi. Gerçi askerî fırariler ne Hakkı Paşa'nın ve ne de sadece imparatorluğun meselesiydi. Avrupa'nın her yerinde yaygın şekilde görülebilen bir vaka-yı âdiyyeden idi. Avrupa'da fırarın önüne geçmek için askerlere mal sahibi olma ümidini aşılacak olan yağma hakkının tanınması gibi birtakım tedbirler alınmıştı. Ama bu her zaman işe yarar bir önlem olmadı.¹¹⁷ Bu sebeple tıpkı Osmanlı'da olduğu üzere Avrupa'da da fırariler idama mahkûm edilebiliyorlardı. Habsburg ordusunda sıklıkla uygulanan idam cezası,

¹¹³ BOA. C.AS 33-1501 (Evasıt-ı N 1210/24 Mart 1796).

¹¹⁴ İstanbul da Karaosmanzade'nin piyade göndermesinin mümkün olmayacağı fikrinde idi. BOA. HAT 1404-56835 (Tarihsiz).

¹¹⁵ BOA. KK.d 12-6/3 (11 Za 1210/18 Mayıs 1796).

¹¹⁶ BOA. KK.d 12-20/2 (4 S 1211/9 Ağustos 1796).

¹¹⁷ Geoffrey Parker, *Askerî Devrim, Batı'nın Yükselişinde Askerî Yenilikler 1500-1800*, (Çev. Tuncay Zorlu), Küre Yayınları, İstanbul 2006, s.97.

İspanyol ve Fransız orduları için de firarlara bir çözüm olarak tercih edilmişti.¹¹⁸ Fransa'ya bakıldığında firari asker meselesinin 18. yüzyılın devlet adamlarını hayli uğraştırdığı görülür. Firar kabahatinin cezası 1775'e kadar resmî olarak idamdı. Bu tarihten sonra yeni bir hukuki düzenlemeye gidilerek; asker kaçakları zorla kamuda çalıştırılmak gibi bedenî yükümlülöklere tabi tutuldular. Hatta gönüllü dönüş fırsatı dahi tanındı.¹¹⁹

Firariler konusunda Osmanlıların ise hukukî bir yol izlemekten ziyade meseleyle muhatap olan Paşa'nın şahsî tecrübesini ve inisiyatifini tercih etmiş olduğu görölmektedir. Dolayısıyla Hakkı Paşa, kısa vadede çözüme kavuşmayacak bir mesele ile yüzleşmek ve bunun üstesinden gelmek zorunda kalmıştı. Daha asker toplarken başlayan firarlar, eşkiya ile çarpışma esnasında hız kaybetmeden devam etti. Bir firar durumunda Hakkı Paşa gibi sert tabiatlı birisi için olağan şey firarilerin sert bir şekilde cezalandırılmaları ve genelde de idam edilmeleri idi. Mesela Kocaeli'den gönderilip, fırara teşebbüs eden yirmi yedi tüfekçiyi paşa idam ettirmişti. Ancak bir süre sonra işler değişmeye başladı. Eşkiya ile muharebe ettikçe insan sayısının önemi artmaya başladı. Yine de firariler için bazı tedbirler almayı da kaçınılmaz buldu Hakkı Paşa. Mesela Hadımzade Osman'ın kaçan askerleri kısa sürede yakalanıp Tekfurdağı'nda hapsedildiler. Sonrasında firar edenlerin Anadolu tarafına geçmelerinin engellenmesi için emirler çıkarıldı. Firar edenler olursa kendi başbuğları da cezalandırılacaktı. Asker kaçaklarının memleketlerine dönmeleri suçlarının karşılıksız kalacağı manasına gelmeyecekti. Yani onlar için “*selamet-i mutasavver*” yoktu.¹²⁰

Ne tedbir alınırsa alsın, firari meselesine bir çözüm bulunamadı. İstanbul, bunun sebebini bilhassa paşadan soracak derecede rahatsızdı. Çünkü kaçanlar içerisinde doğrudan paşanın maiyetinde olanlar da vardı.¹²¹ Hakkı Paşa firariler için iki esaslı sebebi kabul ediyordu. Birincisi, sakıncalı kabul edilen kimselerin zaruri istihdamlarıydı. Böylelerinin orduya katılmaları meseleyi çatalaştırmaktaydı aslında. Bunların varlığı bir taraftan eşkiyayı kuvvetlerini bölmeye zorlarken; öteki taraftan firarları teşvik etmekteydi. İkinci sebep, askerinin zamanında toplanmaması idi ki Anadolu'dan Hakkı Paşa tarafına gönderilmeyen askerler için tehdit içeren emirler yazılmak mecburiyeti doğmuştu.¹²² Yaz mevsiminin ortasında fırara cesaret edenlerden İstanbul'a ulaşmadan yakalanan olursa tekrar Edirne'ye gönderiliyordu.

¹¹⁸ Geoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road (1567-1659)*, Cambridge University Press, London and New York 1975, s.215-216.

¹¹⁹ Naoko Seriu, “Le regret d'avoir déserté : une posture du soldat au XVIIIe siècle (France)”, *Nuevo Mundo Mundos Nuevos* [En ligne], Colloques, (06.10.2022).

¹²⁰ BO.A. KK.d 12-4/1 (15 L 1210/23 Nisan 1796). Hadımzade Osman'ın gönderdiği askerler yolda tekrar teftiş edilmiş ve kalanların çiftçi, ırgat gibi kişilerden toplanmadıkları anlaşılmış, affedilen çiftçiler de tekrar görev yerlerine gönderilmişlerdir. BO.A. KK.d 12-10/1 (21 Za 1210/28 Mayıs 1796).

¹²¹ BO.A. KK.d 12-18/2 (1 M 1211/7 Temmuz 1796).

¹²² BO.A. KK.d 12-18/3 (14 M 1211/20 Temmuz 1796).

Eğer İstanbul'a veya Anadolu'ya geçmeyi başarır da o taraflarda yakalanırsa da hapsediliyordu. Tıpkı Hakkı Paşa gibi İstanbul da firarilerin durumu karşısında çaresiz kalmıştı. Çiftçi ve rençberlerin cezalandırılmalarının ibretlik bir durum olamayacağı kanaati hasıl olunca da bunların cezaları kaldırılarak Hakkı Paşa tarafına bir kez daha gönderildiler. Hakkı Paşa da son bir tedbir olarak Edirne'deki ahaliyi, Müslüman veya gayrimüslim ayırt etmeksizin mahalle mahalle deftere kaydettirip, kefaletle bağladı.¹²³ Zira firarilerin *başsız ve buğsuz*lardan ibaret olmadığını, bilhassa çarpışmaların arttığı dönemlerde Rumeli ayanlarının Arnavut sekbanlarının¹²⁴ veya doğrudan Paşa'nın maiyetine verilmiş ocaklı humbaracıların¹²⁵ bile kaçtıklarını göz ardı etmemek lazım. Bunun yanında sadece Edirne'deki askerler değil; aynı zamanda yolda olanlar da kaçmaktaydı ve bunun da önünü almak pek kolay olmuyordu. Kütahya tarafından Emed ayanı Nasuhzade Koca Ali'den¹²⁶ üç yüz süvari talep edilmişti. Firar neticesinde ancak yüz yetmiş altısı Edirne'ye ulaşmıştı.¹²⁷ Hakkı Paşa, valiliği süresince bu mesele ile uğraşmak zorunda kaldı. Firari sorununu kesin biçimde halledemesi; ama buna mani olmak için ciddi bir çaba sarf etti. Hatta başka konularda aldığı tedbirleri firariler mevzusuna faydalı olacak şekilde kullanmasını da bildi. Bu tedbirler içerisinde en dikkat çeken kefalet sisteminin uygulanışı olmuştur.

Sosyal Tedbir Olarak Kefalet Sistemi

Hakkı Paşa'nın I. Rumeli valiliği döneminde uyguladığı en iyi tedbirin sosyal karakteri olan olduğunu kefalet sistemi olduğunu söylemek gerekir. Dönem kaynakları da bu sistemin uygulanışından övgüyle bahsederler.¹²⁸ Şahsi olduğu kadar umumi olarak da uygulanabilen kefalet sistemi, ahalinin birbirinden sorumlu tutulmasını benimseyen İslam toplum anlayışının bir yansıması olup, umumi kefalet uygulaması sosyal hadiselerde sıkça başvurulan önlemlerdendi. Mesela kargaşanın, kaçgunun bitmek bilmediği Celali isyanları esnasında da kullanılmış bir usuldü. Hem suhteler hem de köylüler Celali isyanlarında kefaletle birbirine bağlanmışlardı.¹²⁹ Paşanın valiliğindeki uygulama İstanbul'un mu yoksa kendisininin

¹²³ BOA. HAT 205-10686 (Tarihsiz).

¹²⁴ BOA. KK.d 12-43/1 (29 Ca 1211/30 Kasım 1796).

¹²⁵ BOA. HAT 48-2318-C (10 Ra 1211/13 Eylül 1796).

¹²⁶ Koca Ali için arşiv kataloglarında Amid kazası sıkça geçse de bunun Emed yerine yanlış okumadan kaynaklandığı aşıkardır. Koca Ali'nin Amid kazası ayanı olarak gösterildiği bir örnek için bz. BOA. HAT 197-9920 (Tarihsiz).

¹²⁷ BOA. C.ZB 46-2261 (25 M 2111/31 Temmuz 1796).

¹²⁸ "...bir karyeden bir karyeye a'yânun mürür kağıdı olmadıkça gitmek mümkün olmadığından başka, iltizâmca ve vüzerâ etbâ'ı dahi bizmet eylediği vezîrden me'zûn olmadıkça bir gayri mahalle gidemeyüb..." Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târîhi (Târîh-i Sultân Selîm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni) Tablîl ve Tenkidli Metin*, I, (Haz. Mehmet Ali Beyhan), TTK, Ankara 2003, s.64.

¹²⁹ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyânları*, Cem Yayınları, İstanbul 1995, s.83; 267-270.

inisiyatifiyle mi oldu, şimdilik bilinmiyor; fakat paşanın valiliğinden önce kaleme aldığı layihası, kefalet sisteminin gerekliliğini daha önceden düşünmüş olduğunu gösterir. Yani valiliği dönemindeki uygulama, bir yerde paşanın layihasındaki teorik tedbirlerin sahadaki pratiğini cisimleştirir. Hakkı Paşa, başıboş gezmenin eşkıyalığı besleyen bir unsurlardan biri olduğuna inanıp, bunu yasaklamanın mühim bir faydası olacağını düşünüyordu.¹³⁰ Dolayısıyla sıkı şekilde uyguladığı kefalet sisteminin sadece eşkıyayı ortadan kaldırmaya yönelik olmadığı eşkıyanın türemesini önlemeyi de amaçladığı anlaşılmaktadır.

Kış bitmeden eşkıya yatağı olarak bilinen Rusçuk tarafında bazı tedbir alınmaya başlanmış, Rusçuk sakinleri kefaletle tabi tutulmuşlardı.¹³¹ Aynı dönemde Edirne civarındaki Kırkkilise'nin köyleri ve mahalleleri Hakkı Paşa'nın bir buyruğusu ile kefaletle birbirlerine bağlandılar.¹³² Eşkıya ile çarpışmaların başlamasıyla kazalarda ahalinin de mesuliyet sahibi olması adına kefalet sistemi devreye sokuldu. Kefalet daha sonra Hakkı Paşa'nın harekât üssü olması sebebiyle Edirne'de hayata geçirildi. Edirne'deki tüm ahali mahalle mahalle deftere kaydedilip; kefaletle bağlandı.¹³³ Akabinde konum itibarıyla Edirne'ye yakın olan yerlerde adeta İstanbul'un önüne set olacak şekilde bir kefalet hattı kuruldu. Evvela Hayrabolu kazası ahali uygulamaya dâhil edildi. Aksi yönde hareket edip, eşkıyaya yardım ve yataklık eden veya maddi yardımda bulunanlar idam edilecekti. Osmanlı hukukunda ahalinin devletin emirlerine uymaması durumunda topyekûn cezalandırılması da söz konusuydu. Buna *nezre kesilmek* dendiği gibi maddi olarak verilen cezaya da *nezir akçesi* adı verilirdi.¹³⁴ İşte bu yüzden her kefaletle bir de nezir akçesi ilave edildi. Hayrabolu ahalsinin itaatsizliği tespit edilirse onlara kesilecek nezir akçesi yalnız kasabadan olmak üzere on bin kuruştur.¹³⁵ Daha sonra İskece ile Filibe arasındaki Ahi Çelebi kazası ahali de nezre bağlandı. Bunun yanı sıra Ahi Çelebi'de bulunan ve haydutların üs olarak kullandığı tam yirmi bir kale ahali tarafından yıkıldı. Bilhassa Sinab'ın önemli mevkielelerinden olması hasebiyle bu kaleler yıkıldı.¹³⁶ Bir müddet sonra Çorlu¹³⁷ için 4.000 kuruşluk bir nezir akçesi belirlendi.¹³⁸ Burayı eşkıya yatağı olan Tatarpazarı (Pazarcık) kazası takip etti.¹³⁹ Bir

¹³⁰ "...Bi-vech ve bilâ-tezkire efendilerini terk ü fedâ eden etbâ'ını âharı kabul itmeyüb ve bilâ-tezkire geşt ü güzâr eden etbâ'ı şüretinde olan havenevi kazâlar dahi müsafir idinmemesi muhkem târik rabt olunub..." Ergin Çağman, III. *Selim'e Sunulan İslabat Lâyihaları*, Kitabevi, İstanbul 2010, s.49.

¹³¹ BOA. KK.d 804 (N 1210/Mart 1796).

¹³² BOA. A.DVN.d 838 (10 N 1211/19 Mart 1796).

¹³³ BOA. KK.d 12-18/3 (14 M 1211/20 Temmuz 1796); HAT 205-10686 (Tarihsiz).

¹³⁴ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, MEB, İstanbul 1993, s.691-692.

¹³⁵ BOA. D.BŞM.d 6429, 1, 35/4. (1 Z 1210/7 Haziran 1796).

¹³⁶ BOA. KK.d 12-18/3 (7 Ra 1211/10 Eylül 1796); C. ZB 9-438 (1 Ra 1211/4 Eylül 1796).

¹³⁷ Çorlu'daki Dağlı eşkıyası ile mücadele için bkz. Pınar Doğanay, "Çorlu Kazası ve Çevresinde Eşkıyalık Hareketleri (1791-1808)", *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 21/2 (2021), ss.143-161.

¹³⁸ BOA. C.DH 79-3948 Lef 1 (25 N 1211/30 Ağustos 1796).

¹³⁹ BOA. KK.d 805 (11 R 1211/14 Ekim 1796).

sonraki yer Samakov idi. Arnavut sekbanların haylice ve eşkiya ile ortak olduğu Samakov, Pazarcık ile Köstendil arasında stratejik bir mevkiye idi ve demir madencilği ve üretimi ile meşhurdur. Eşkiya buraya tasallut ettiğinde demir satışını engelliyordu. Yaz mevsiminin ortalarında burası eşkiyaca tahrip edilip, ham demir satışı eşkiyanın kontrolüne geçmişti.¹⁴⁰ Bu vakadan sonra, Ekim ayında Samakov da kefalet sisteminin bir parçası oldu.¹⁴¹ Hakkı Paşa, ilerleyen dönemde Pasbandoğlu'nun isyan hareketine kalkışacağına dair duyumların dolaşmaya başladığında Balkan'ın beri tarafını adeta bir çembere almaya karar verdi ve güneybatıda Drama ve Zihne¹⁴², yukarıda kuzeybatıda Nevrekop¹⁴³ ve Razlık¹⁴⁴, akabinde kuzeyde Köstendil-Akça Kazanlık¹⁴⁵-Çırpan ve Nevrekop'un güneybatısındaki Demirhisar, Kazanlık'ın güneydoğusundaki Zağra-i Atık kazaları ve ahalileri için de nezir akçeleri tayin edildi.¹⁴⁶ Drama, Zihne, Nevrekop ve Razlık ahalileri kazalarına eşkiya gelir veyahut orada ortaya çıkarsa belde ahalileri eşkiyayı yakalayıp, ayanlarına teslim etmekle yükümlü hale getirilmişlerdir. Ayanlar da Rumeli valisine bu eşkiyayı gönderecektir. Sözlerini tutmadıkları takdirde Zihne ayanı kendi cebinden olmak üzere yirmi beş bin, Nevrekop ayanı on bin ve Razlık ayanı beş bin kuruş,¹⁴⁷ Akçakazanlık ayanı on bin kuruş,¹⁴⁸ Demirhisar ayanı da yine aynı meblağı ödeyecekti. Son olarak Selanik Drama sancağında yedi yaşından büyük kim varsa kefalete tabi tutuldu. Kefalet muhalefet edenler hapis cezasına çarptırılacaktı. Selanik için istenen nezir akçesi civardaki en yüksek miktardı: Kırk bin kuruş.¹⁴⁹ 1797 yılının kış mevsimi biter bitmez bu defa Sofya ahalisi için aynı tedbir uygulandı ki kışa doğru çok sayıda eşkiya buraya sığınmıştı.¹⁵⁰

Hakkı Paşa ve Sinab'ın Çetin Mücadeleleri

Bahar mevsiminde hazırlıklarını tamamlayan Hakkı Paşa, eşkiyaya karşı askeri mücadele planını uygulamaya başladı. Mayıs ayı geldiğinde Hakkı Paşa'nın ortadan kaldırmak için uğraştığı ilk namlı eşkiya Sinab oldu. Onun bu mücadelesi, büyük bir ihtimalle, daha valiliğe atanırken planlanmıştı. Çünkü III. Selim'e göre

¹⁴⁰ BOA. C.DRB 20-982 (21 S 1211/26 Ağustos 1796).

¹⁴¹ BOA. A.DVN.d 842 (25 R 1211/28 Ekim 1796).

¹⁴² BOA. A.DVN.d 840 (10 R 1211/13 Ekim 1796).

¹⁴³ BOA. A.DVN.d 839 (15 Ra 1211/18 Eylül 1796).

¹⁴⁴ BOA. A.DVN.d 841 (15 R 1211/18 Ekim 1796).

¹⁴⁵ BOA. A.DVN.d 843 (11 C 1211/12 Aralık 1796).

¹⁴⁶ BOA. C.ZB 9-419 (22 Ca 1211/23 Kasım 1796); 8-372 (22 B 1211/21 Ocak 1797); C.DH 10-497 (18 N 1211/17 Mart 1797), D.BŞM.d 6532 (11 Za 1211/8 Mayıs 1797); D.BŞM.d 6525 (10 Ca 1211/11 Aralık 1796).

¹⁴⁷ BOA. C.DH 33-1624 (17 Ca 1211/18 Kasım 1796); MAD.d 20367 (13 C 1211/14 Aralık 1796); AE.SSLM.III 307-17917 (3 N 1211/2 Mart 1797).

¹⁴⁸ BOA. A.DVN.d 843 (11 C 1211/12 Aralık 1796).

¹⁴⁹ BOA. NFS.d 4543 (17 R 1211/20 Ekim 1796).

¹⁵⁰ BOA. DBŞM.d 6526 (11 N 1211/10 Mart 1797)

Sinab'ın ortadan kaldırılması paşanın diğer işlerinin tamamından daha önemliydi.¹⁵¹ Rus belgelerine bakılırsa Sinab, meşhur kalelerinden Ali köyüne altı yüz kadar adamıyla sığınmıştı.¹⁵² Onun kalesine sığındığında amaçladığı şey aslında yeni kudretli valiye meydan okumaktan başka bir şey değildi. Onu kalesinde veya kale dışında ele geçirmek için evvela Osmanlı askerlerinin harekât üssü olarak Ali köyüne yakın Ahi Çelebi köyü seçildi. Ardından, bu işin başına iki Ahmet Ağa'yı memur edildi. Bunlardan birincisi, Tırnova ayanı hassa silahşörlerinden Kara Ahmet Ağa idi.¹⁵³ Diğeri ise kapıcıbaşı Haffafzade Ahmet Ağa idi. Hakkı Paşa, onların emrine İzladi ve Zağra sekbanları ile Menteşe'den gelen askerleri verdi. Sofya mütesellimi de bin kadar askerle olası kaçış güzergâhında bulunan Bana köyüne yerleştirildi. Böylece Sinab'ın etrafı sarılmış oldu.¹⁵⁴ Drama nazırı Mehmet Halil ile İskeçeli olarak zikredilen bir diğer memur da kuşatmaya takviye olarak gönderildi. Kara Ahmet'in ilk işi, Sinab'ın firar etmek için kullanabileceği geçitleri ve bentleri tutarak onun etrafını sarmaktı.¹⁵⁵ Eşkiyanın olası bir yardımına mani olmak üzere Kara Ahmet'i Ahi Çelebi ile Sinab'ın arasına yerleştiren Hakkı Paşa, ayrıca süvari tüfekçibaşını da Sinab'ın muhtemel kaçış yolları için kalesinin ön taraflarına mevziletti. Sofya mütesellimi, Kazanlık ve Zağra ayanları da kendi bölgelerinde hazır beklemekteydi. Hakkı Paşa, mevcut askerlerini üç kola ayırdı. Birinci kol, dairesinden kalan pek az askerdı ve bunlarla beraber valilik merkezi Edirne'deydi. İkinci kol, Sinab'ın üstüne gönderilmişti. Üçüncü kola gelince onlar da hem de olası bir eşkiya isyanına karşı Gümülcine'ye mevzilenirilmişti.

94 İki şey Hakkı Paşa'yı çok düşündürmekteydi. Evvela, Anadolu'dan takviye asker istemek zorundaydı. Daha önce de bahsedildiği üzere asker sevki uzun bir süreç gerektiriyordu ve gönderilen askerler beklenen düzeyde çıkmamışlardı. “Eğer biz bu Anadolu askerine bakaydık Alimallahu Teâlâ gayet fena olur idi.” diyen paşa, onları sadece kuşatmanın en gerisindeki köylerde tutmayı düşündü. Kara Ahmet, bin kadar Anadolu askeri ile köyü kuşatmak için yola çıktığında yedi yüz elli kadarını gerideki köylerde bırakarak, sadece iki yüz ellisi ile köyü muhasara etti. Paşayı düşündüren ikinci husus ise sadakattı. Zira bu kelime, Hakkı Paşa için bütün başarısının anahtarı manasına geliyordu: “Şu Sinab'ın muhasarasına memur olanlar sadık iseler, Alimallahu Teâlâ hiçbir şeye hacet yokdur, Sinab'ın hakkından gelirler; yok sadık değiller ise havalara itidal geldi, elbette Sinab firar eder...”¹⁵⁶ Ona göre; bütün başarısızlıklar aslında devlet erkânının sadakatsizliğinden mülhemdi.¹⁵⁷ Kısa bir müddet sonra Hakkı Paşa'nın korktuğu başına geldi. Kara Ahmet, emrindeki

¹⁵¹ BOA. HAT 66-2875 (21 Za 1210/28 Mayıs 1796).

¹⁵² Vera Moutaftchieva, *L'anarchie dans les Balkans à la fin du XVIII siècle*, Isis Press, İstanbul 2005, s.128.

¹⁵³ BOA. C.DH 105-5235 (4 L 1211/2 Nisan 1797).

¹⁵⁴ BOA. KK.d 12-7/1 (13 Za 1210/20 Mayıs 1796).

¹⁵⁵ BOA. HAT 66-2875 (14 Za 1210/21 Mayıs 1796).

¹⁵⁶ BOA. HAT 65-2828-A (Tarihsiz).

¹⁵⁷ BOA. HAT 65-2828-A (Tarihsiz).

Zağra-1 Atık sekbanlarının beş para etmez askerler olduğunu ve bunlarla Sinab'ı ele geçirmesinin mümkün olmadığını Hakkı Paşa'ya dert yanarak anlattı ve destek kuvvet istedi. Böylece kuşatma işi sürüncemede kalmış oldu.¹⁵⁸

Hakkı Paşa, aslında daha ilk denemesinde Sinab'ı ortadan kaldırmaya pek yaklaşmıştı. Paşanın casusu olma ihtimali pek yüksek olan Ahi Çelebi'den Süleyman Ağa'nın kardeşi denilen bir şahıs, Sinab'ın kalesi olarak adlandırılan Ali köyünün hemen dışında Sinab'ın adamlarından birinin evine sızmayı başarıp, burayı havaya uçurdu. Zayıat pek büyüktü. Sinab, üçü gözdesi tam yirmi altı adamını kaybetti. Hemen akabinde Sinab'ın kalesine hücum edildi ve köye varışta üç tepe üzerinde bulunan şarmpol ve metrisler alındı. Bu şarmpol, su kalesi olarak tabir olunan sağlam, palankaya benzer binanın yakınındaydı. Burası alınınca ilk iş köyün suyunu kesmek oldu. Ardından köyün hemen altında bulunan yedi-sekiz hane ele geçirildi. Kalenin iki kulesi vardı ve bir de altında zahire ve cephanesi olan kargir camisi vardı. Etrafında eşkıya ile dolu otuz köy evi bulunmaktaydı. O an itibarıyla bunların yirmisi alınmıştı. Dolayısıyla eşkıyanın elinde cami ile birlikte on hane ve iki kule kalmıştı. Fakat başarı kısa sürdü. Çünkü alınan mevkiiler, kuleyi dövecek olan topları çıkarmak için kullanışlı yol yoktu. Aslında zikredilen yollar, kuşatma için henüz yapılmıştı. Yapımı için uzun mesai harcanan yolların topları tepeye çıkarmak ve kalenin etrafını sarmak için hiç kullanışlı olmadıkları görüldüğünde bunun stratejik hata olduğu anlaşıldı. Böylece beyhude çaba sarf edildiği anlaşılınca kaleye köyün üst taraftan girme kararı alındı. Ama bu, başka yeni yollar açılması ve muhasaranın büsbütün gecikmesi demektir. Gerçi yeni toplar ve humbaralar kısa sürede gelmiş, elli kadar amele de gece gündüz çalışarak yeni yolları yapmışlardı. Nihayet yeni yollar vasıtasıyla kale zeminine yaklaştırılan toplarla ve havanlarla su kulesinin duvarları dövülmeye başlandı. Lakin kalenin içerisine girilemiyordu: çünkü kalenin düşürülmesi için daha fazla cephaneye ihtiyaç vardı.¹⁵⁹ Her iki Ahmet Ağa da aynı fikirdeydiler: Kuşatma için acilen üç bin kadar asker ile yeni top ve humbaraya ihtiyaç vardı. İşin kötü tarafı, Hakkı Paşa, onların taleplerini karşılayacak güce sahip değildi ve sevkiyatı İstanbul'un organize etmesi gerekiyordu.¹⁶⁰ Aylarca sürebilecek böyle bir organizasyon olsa olsa Sinab'ın kaçmasına fayda sağlardı. Olaylardan haberdar olan III. Selim, hayıflanıp duruyordu.¹⁶¹ Kendisi Sinab'ın ortadan kaldırılmasını son derece önemsemekteydi ve Hakkı Paşa'nın ne yapıp edip Sinab meselesini bitirmesini istiyordu.¹⁶² Hakkı Paşa ister istemez takviye kuvvet beklemek zorundaydı. Bu bekleyiş esnasında kuşatmayı kuvvetlendirme adına yirmi iki çaplık havan topları ve bütün levazımatıyla beraber iki yüz humbara ve elli yağlı paçavra talep etti. Topların bir

¹⁵⁸ BO.A. HAT 66-2875-E (15 Za 1210/22 Mayıs 1796).

¹⁵⁹ BO.A. HAT 75-3106-C (23 Za 1210/30 Mayıs 1796); 66-2875 (21 Za 1210/28 Mayıs 1796).

¹⁶⁰ BO.A. KK.d 12-7/2 (13 Za 1210/20 Mayıs 1796).

¹⁶¹ "Benim vezirim, bu Sinab niçin uzadı? Hakkı Paşa'ya yaz. Ale'l-hal bitirsin." BO.A. KK.d 12-9/3 (21 Za 1210/28 Mayıs 1796).

¹⁶² BO.A. KK.d 12-9/1 (12 Za 1210/19 Mayıs 1796); 12-9/3 (21 Za 1210/28 Mayıs 1796).

kısmı Bender kalesi tarafından diğer kısmı da Humbaracı Ocağı tarafından süratle Edirne'ye ulaştırıldı.¹⁶³

İstanbul ile Hakkı Paşa arasında yazışmalar devam ederken Sinab'ın Silistre valisi Osman Paşa'nın yanındaki adamlara haber göndererek kendi yanına çekmeye çalıştığı öğrenildi. Hakkı Paşa'nın kendisi gibi bir veziri doğrudan uarması elbette mümkün değildi. Yani muhabere İstanbul üzerinden yapılmak zorundaydı. Osman Paşa askerlerine sahip çıkması için ikaz edildi; fakat o da dönemin kronik bir hastalığına yakalanmıştı. Askerlerin ulufelerini ödeyemeyen her paşa, sekbanların elinde âdeta esir muamelesi görmekteydi ve böyle bir durum, İstanbul'un kabul edebileceği bir şey değildi. Bu yüzden İstanbul, yirmi beş bin kuruş göndererek meseleyi büyümeden çözüme kavuşturdu.¹⁶⁴ Askerinin üzerinde nüfuzunu yeniden tesis etmiş olan Osman Paşa, böylece onların Sinab'a yardıma gitmelerine de en azından bir süreliğine, mani olmuş oldu.

Kuşatma devam ederken Tekfurdağı civarında derviş kıyafetli biri elinde defter, buyruldu, tezkere vesair bazı resmi evrak ve altı mühürle yakalanıp; sorguya çekildi. Sorğu esnasında kendisinin Sinab'ın sırdaşı olarak bilinen kahvecisi¹⁶⁵ olduğu anlaşıldı. Ondan bazı bilgiler elde edilse de¹⁶⁶ işe yarayacak hakiki malumat on gün kadar sonra Sinab'ın elinden kaçıp, Kara Ahmet Ağa'ya sığınan bir kadından edinildi. Sinab'ın kalesini en ince ayrıntısına kadar betimleyen bu kadının verdiği bilgiler, iki gece boyunca Sinab'ın bulunduğu köye yapılan yeni hücumun planını oluşturdu. Saldırının ikinci gecesini Sinab'ın konağının önündeki asmaya kadar çıkmış olan kaya üzerinde yan yatmış ve kule olarak adlandırılan kalesi, top ve humbara ile kuşatma altına alındı ve nihayet kulesi düşürüldü. Kuşatma esnasında askerlerin kurşun yağmuruyla üç parça halinde dağılan eşkıyanın bir kısmı Kocaeli mutasarrıfı Hüseyin Paşa'nın askerlerinin bulunduğu metrislere doğru koşmak zorunda kalmışlar, bir kısmı Sinab'ın konağına, geri kalanlar da Orta Mahalle denilen mevkideki hanelere sığınmıştı. Şafak sökmeden kalenin bulunduğu Ali köyüne İskeçe ayamı Hacı Mustafa Ağa ve Kara Ahmet Ağa'nın askerleri beraberce hücum etti. Bu kez, eşkıyanın adeta bir hisar gibi kullandığı cami ile etraftaki haneler de alındı. Böylece eşkıyanın elinde birkaç konak ve haneden başka bir şey kalmamış oldu.¹⁶⁷ Fakat bütün bunlar yaşanırken ortalığa yayılan bir haber, herkesi tedirgin etmeye ve işlerin gene aksamasına sebep oldu. Bu kadar uğraşa rağmen

¹⁶³ BO.A. HAT 75-3106-E (27 Za 1210/3 Haziran 1796); C.AS 174-7594 (29 Za 1210/5 Haziran 1796); 764-32266 (Gurre-i Z 1210/7 Haziran 1796); 174-7592 (23 Z 1210/29 Haziran 1796); BO.A. KK.d 12-11/2 (29 Za 1210/5 Haziran 1796).

¹⁶⁴ BO.A. KK.d 12-9/3 (21 Za 1210/28 Mayıs 1796).

¹⁶⁵ Bu kahveci, bir vakit sonra Sinab'ın ele geçirilen 4 adamıyla birlikte idam edildi. Bz. BO.A. HAT 65-2816 (Tarihsiz).

¹⁶⁶ BO.A. KK.d 12-17/1 (18 Z 1210/24 Haziran 1796); HAT 64-2811-B (8 Z 1210/14 Haziran 1796). Bu evrak belki daha sonra detaylı okunabilir.

¹⁶⁷ BO.A. HAT 64-2811-C (19 Z 1210/25 Haziran 1216).

Sinab, kalesinden ayrılarak soluğu çoktan adamları Kara Feyzi ve Cenkcioğlu'nun yanında almıştı bile.¹⁶⁸

Sinab'ın kaçtığına dair bu dedikodu, Hakkı Paşa'nın herkesten hesap sormasına sebep oldu.¹⁶⁹ Zira Nisan ayında başlayan kuşatma Haziran'da hâlâ devam etmekteydi. Hakkı Paşa, Drama nazırı Mehmet Halil Ağa ve İskeçeli Mustafa Ağa'ya üç aydır muhasarasının devam etmesinden duyduğu hiddetini yazılarında açık biçimde ifade etti. Paşa, asker, top veya mühimmat lüzumlu her şeyi onlara ulaştırmıştı ve Sinab'ın üzerine kuvvetlice saldırmak varken hâlâ bu iş yapılmamıştı. Bunun üzerine “*Her memuriyeti bir mi kıyas edersiniz?*” şeklinde çıkışan¹⁷⁰ Hakkı Paşa, Drama nazırını “*Sinab nerde sen o mahaldesin, bu beber hal böyle olmalı*” ifadeleriyle ikaz ederken Haffafzade'ye de mübaşir olduğunu hatırlatarak; eğer Drama nazırı bir zayıflık gösterirse onu takviye edecek olanın da yine kendisi olduğunu sert bir dille hatırlattı.¹⁷¹

Hakkı Paşa Sinab'ı ele geçirmeye çalışırken; aynı anda bu işin uzamasının mesuliyetinin kendisinde olmadığını kendisini sıkıştıran İstanbul'a izah etmekle meşguldü. Gerçi onun öne sürdüğü bahaneler yılların getirdiği düşünce birikiminin yansımalarıydı. Hakkı Paşa, aniden parlamakla şöhret bulmuş mizacı ile sükûnetle örülmüş fikir dünyasında zıtlığın ilginç uyumuna sahip bir şahsiyete sahipti. Bir defasında “*Sinab'ın uzaması askerın vaktiyle gelemeyip, kızstan memur olanların inhisarından mıdır?*” şeklinde bir serzenişte bulundu. Öfkeyle yazılan bu ifade bir yönüyle asker toplama usulünün bozukluğuna vurgu yaparken; diğer yönüyle de başarısızlıktaki mesuliyeti asker toplama işine memur olanlarla onları denetlemekle yükümlü İstanbul arasında paylaşıyordu. Bu yüzden Hakkı Paşa, asker sevkinin sürüncemede kalmasının sorumlularının ortaya çıkarılmasını İstanbul'dan istedi. Bunun için de bir mübaşirin vazifelendirilmesini teklif etti. Nihayetinde askerın gel(e)meyişi bu işin sürüncemede kalmasının en ciddi amillerinden biriydi. İstanbul ise hiç orali olmadı. Öne sürülen bahanenin müphemiyeti de bunun açık bir göstergesiydi. İstanbul nazarında bir müfettiş tayini için tek bir şart vardı; şüphe. Ama payitaht, Hakkı Paşa'ya bu meselede bir şüphelerinin olmadığını açıkça ifade edip, konuyu kapatmayı tercih etti. Hakkı Paşa'nın bu kadar ciddi ikazlarına rağmen İstanbul'un somut bir cevabı paşaya layık görmemesi, merkezin hem asker toplama işinde vazifeli Cabbarzade¹⁷²ve Karaosmanoğulları¹⁷³ gibi kudretli ve şöhretli ayan

¹⁶⁸ BOA. KK.d 12-11/3 (29 Za 1210/5 Haziran 1796).

¹⁶⁹ Gerçi Sinab ve adamları kaçma teşebbüsünde bulunmuyor değillerdi. Mesela bir keresinde Sinab kaçarken 11 adamını, bir defasında da içlerinde Dereköylü, Kırcaalili Mahmut bölükbaşı, Karadağlı Recep bölükbaşı ve Sultan Yerli Gazi gibi adamlarıyla beraber on yedi adamını kaybetti. BOA. HAT 48-2318-B (Tarihsiz).

¹⁷⁰ BOA. HAT 65-2828-A (Tarihsiz).

¹⁷¹ BOA. HAT 66-2875 (21 Za 1210/28 Mayıs 1796).

¹⁷² Cabbarzade nâm-ı diğer Çapanoğulları için bz. Özcan Mert, XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980.

aileleriyle sorun yaşamayı istememe düşüncesinden hem de İstanbul'un Hakkı Paşa ile kendisine verilen istiklal salahiyeti hususundaki görüş ayrılıklarından doğan muhtemel bir gerginlikten kaynaklanıyordu.¹⁷⁴

Hakkı Paşa, bütün bu yaşananlardan sonra ölümcül darbeyi (*coup de grâce*) indirmek için dairesindeki sekban sayısını beş bine yükseltip, Edirne'den Filibe tarafına hareket etti. Filibe'ye varınca emri altındakilere daha sert ve tavizsiz davranmaya başladı. Vazifesini hakkıyla yerine getiremediğini düşündüğü Haffafzade Ahmet Ağa'yı sorguya çekip, tutuklattı. Bu herkes için bir ikazdı. Başarısızlık halinde ilk sorgulanacak şey, sadakatti ve sadakatsizliğe paşanın hiçbir şekilde tahammülü yoktu. Kuşatma baskısını daha da arttırmak için Sinab'ın üzerine altı yüz Filibe sekbanı ile bin tüfekçi daha gönderdi.¹⁷⁵ Hakkı Paşa'nın Filibe'ye varışı tesirini hemen gösterdi ve kısa süre sonra Sinab ortadan kaldırıldı. İki aydan fazladır meşhur geçit vermez kalesinde muhasara altına alınan Sinab, 1796'nın 28 Temmuz Çarşamba gecesini saat iki sularında yine kaçmaya cesaret ettiği bir anda Drama nazırı ondan daha kurnazca hareket edip; onun hiç düşünmediği bir yerden kulesindeki manastıra girmeyi başardı. Bu duruma şaşırarak Sinab ve adamları korkuya kapılıp; panikle kaçmaya başladılar. Bu fırsattan istifade eden iki taraftaki metrislere gizlenmiş askerler bir anda Sinab ve avanesinin üzerine kurşun yağdırdılar. Eşkiyanın kaçacağı yeri iyi tahmin eden Drama nazırı Mehmet Halil Ağa, derhal onların ardından giderek Sinab'ı yaralı bir şekilde yakalamayı başardı ve onunla beraber on dokuz adamının cezalarını derhal infaz etti.¹⁷⁶

¹⁷³ Karaosmanoğulları hakkında bz. Yuzo Nagata, *Tarihîte Âyânlar Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, TTK, Ankara 1997.

¹⁷⁴ BOA. KK.d 12-13/2 (4 Z 1210/10 Haziran 1796); ayrıca bz. BOA. HAT 65-2836 (26 M 1211/1 Ağustos 1796). Bu fikir ayrılığında bir ihtimal daha tartışılmaya değerdir. Hakkı Paşa, reformcuymdu ve reform karşıtlarının onun başarısızlığını istemeleri ihtimal dâhilindedir. Zira onun ikinci valiliğinden azlediliş sürecinde İstanbul'da kendisine karşı birtakım entrikaların döndüğü anlaşılmaktadır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Vezîr Mehmet Hakkı Paşa 1747-1811*, (VI. Cilt Türkiyat Mecmuası'ndan Ayrı Basım), Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1939. Fakat Paşa'nın ilk Rumeli valiliği dönemi için benzer bir iddiayı gündeme getirmek en azından şimdilik yersiz durmaktadır. Fakat ne olursa olsun işler gecikiyordu. Bu durum ise Hakkı Paşa'nın sadece tavırlarının değil yazışma üslubunu da sertleştiriyordu, yani duyduğu endişe ve aceleciliği kararlarındaki hata payını artırıyordu.

¹⁷⁵ BOA. KK.d 12-19/1 (24 M 1211/30 Temmuz 1796); HAT 205-10693 (Tarihsiz).

¹⁷⁶ BOA. HAT 65-2836-A (23 M 1211/29 Temmuz 1796); 65-2836-B (Tarihsiz); BOA. HAT 1404-56837 (23 M 1211/29 Temmuz 1796); 65-2836-D (23 M 1211/29 Temmuz 1796). Hakkı Paşa eşkiya sayısını 20 olarak verse de (BOA. HAT 65-2836 (26 M 1211/1 Ağustos 1796)) hem Haffafzade Ahmet Ağa'nın yazısına hem de konuya dair telhise bakıldığında ortadan kaldırılan eşkiya sayısı kırktır. Bz. BOA. HAT 1404-56842 (Tarihsiz); HAT 1404-56837 (23 M 1211/29 Temmuz 1796). Halil Nuri de öldürülen eşkiya sayısını yirmi olarak verir. Bz. Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *Nûri Tarihi*, (Haz. Seydi Vakkas Toprak), TTK, Ankara 2015, s.424. Ahmet Vâsif Efendi, bu olayı 1211 yılı hadiselerinde anlatır. Bz. Ahmed Vâsif Efendi, *Mebâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Abbâr (1209-1219/1794-1805)*, (Haz. Hüseyin Sarıkaya), Çamlıca, İstanbul 2017, s.210.

Sinab'ın ölüm haberi İstanbul'a ulaştığında III. Selim, hislerini şu şekilde dile getirdi: “*Haz. eyledim, Hak Teâlâ bakilerini dahi kabr eylesün, göreyim ânı bitirsün.*”¹⁷⁷ Bu hadise, hem Hakkı Paşa'nın kariyeri hem de eşkıya maslahatı için fevkalade bir başarı olarak görülüyordu. Hakkı Paşa, bu hadisenin ehemmiyetini kethüdası üzerinden İstanbul'a izah ederken benzer bir tavrı sergilemekten kaçınmadı. Kethüdasına yazdığı samimi mektubunda “*Rumeli işinden anlayanlar, Sinab'ın ölümüyle eşkıya maslahatının üçte birinin ballolduğuna inanmaktaydılar*” diyerek, aslında ne büyük bir müşkülâtı def ettiğinin altını çizmekteydi.¹⁷⁸

Sinab ortadan kaldırılmıştı; lakin kalesi hâlâ yerinde duruyordu. Sultan Selim, bu kalenin bir daha hiçbir âdemoğlunun yerleşmeye cesaret edemeyeceği şekilde tarumar edilmesini emretti. Emir, Drama nazırına bir buyruldu vasıtasıyla ulaştırıldı.¹⁷⁹ Sinab'ın kalesi ve etrafındaki bütün binalar, derhal yıkıldı. Hakkı Paşa, ne kadar zor bir iş yaptığını İstanbul'un daha iyi anlamasını istiyordu, yazılanların buna yetmeyeceğini düşünmüş olsa gerek ki bu sebeple kalenin ve etrafındaki yerleşim yerinin bir planını İstanbul'a gönderdi. Hakikaten sadaret de Sinab'ın kalesine dair gönderilen bu planı inceleyip, ele geçirilmesinin ne kadar zor olduğunu daha iyi anlamış ve durumu padişaha etraflı bir biçimde izah etmişti.¹⁸⁰ Ali köyü, Sinab'ın karargâh merkezi mesabesinde idi ve ona güç veren, yani Ahi Çelebi'ye üstünlük sağlayan şey; coğrafyanın zorluğu idi. Bu yüzden Ahi Çelebi'nin her tarafında büyük bir tahkikat yapıldı. Kara Ahmet'in yaptığı tahkikat neticesinde Ahi Çelebi'de tam yirmi bir kulenin daha olduğu tespit edildi. Hepsinin eşkıya ile mücadele eden askerlerce yıkılması, elbette hayli zamana muhtaç olduğundan ve askere acil ihtiyaç olduğundan kaza ahalişi kefalete tâbi kılındı. Hakikaten bu kuleler, bir süre sonra kaza sakinleri eliyle yıkıldılar.¹⁸¹

Sonuç

Bu çalışma, Dağlı eşkıyası isyanlarının en yoğun olduğu bir dönemde Rumeli valisi olarak atanan Mehmet Hakkı Paşa'nın eşkıya ile mücadelesini Mehmet Sinab üzerinden anlamlandırmaya çalışırken; merkezi otoritenin eşkıyaya karşı tavrına ve reflekslerine dair de birtakım düşüncelere sahip olabilmeyi amaçlamıştır. Tam yetki ile donatılmış olan Hakkı Paşa'nın eşkıya meselesini halledebilmek için adeta sefere çıkarıcısına yaptığı hazırlıklar, umut ve korku gibi zıtlıkları içkin şekilde barındıran niteliğe sahipti. Bu hazırlıklar işin ne kadar çetrefilli olduğunu gösterirken; padişahın onun bu işi sonlandırabileceğine olan inancını da göstermekteydi. Hakkı Paşa, eşkıya ile mücadele stratejisini belirlerken sadece askerî seçeneklere odaklanmadı; kefalet gibi sosyal niteliği de bulunan bir tedbire başvurdu. Çünkü

¹⁷⁷ BOA. KK.d 12-20/1 (Gurre-i S 1211/6 Ağustos 1796); HAT 197-9840 (Tarihsiz).

¹⁷⁸ BOA. HAT 1404-56843 (Tarihsiz).

¹⁷⁹ BOA. KK.d 12-26/1 (18 S 1211/23 Ağustos 1796).

¹⁸⁰ BOA. KK.d 12-28/1 (25 S 1211/30 Ağustos 1796).

¹⁸¹ BOA. KK.d 12-34/1 (7 Ra 1211/10 Eylül 1796).

onun amacı mümkün mertebe eşkıyalığı doğurduğunu düşündüğü şeyleri ortadan kaldırmaktı. Elbette bu, köklü çözüm değildi. Ama tedbirleri ve uygulamalarıyla Hakkı Paşa, belki de o zamana kadarki en müdebbir paşa olmayı başarmıştı. Paşanın stratejisinde dikkate şayan diğer nokta da eşkıyanın insan ve mühimmat kaynağını birlikte yok etmeye yönelik niteliğe sahip olmasıdır. Silah ve barut yasağı mühimmat kaynağına, kefalet ve kazalara haseki tayini ise insan kaynağına yönelik tedbirlerdi. Bu tedbirler, hengâmenin hüküm sürdüğü coğrafyada hükmetmek için yeterli değildi. Zira hükmetmek için kazanmaya, şöhretli bir eşkıyayı ortadan kaldırmaya muhtaçtı. Sinab, Hakkı Paşa'nın askerî itibarını kazanmasını sağlayabilecek eşkıya olmaya adaydı. Nitekim Hakkı Paşa'nın birinci Rumeli valiliğinin tamamına bakıldığında, Sinab'ı ortadan kaldırdıktan hemen sonra Rumeli'de devlet otoritesini uzun bir aradan sonra ilk defa hissettiren kişi olduğu görülecektir. Rumeli'deki eşkıya başları ve eşkıyaya bulaşmış ayanlarla çok sıkı bir uğraşa girerek; önce Rumeli'yi baştan sona kefalete tabi tutmuş; ardından zikredilen kesimleri sindirmeyi başarmıştır.

Buna karşın Hakkı Paşa'nın kariyerini dolduran şey kâtiplikti ve yükselişi hep bu istikamette olmuştu. Teorik bilgisi ne kadar kuvvetli olursa olsun askerî tecrübesi yoktu ki bu da onu sahanın yabancıısı yapıyordu. Bu yabancılık için İstanbul ile olan anlaşmazlığının kökenidir, denilebilir. Zira asker celbinde yaşanan aksaklıklar, Hakkı Paşa için kabul edilemeyecek şeylerdi; ama bunlar çoktan imparatorluk adına kronik vaka halini almıştı. Bu yüzden iki tarafın bu aksaklıklara karşı takındıkları tavır aynı olmadı. Bu da birlikte çalışmayı imkânsız hale getirdi, üstelik *otorite düşman doğurur* misali, kudreti onun valilikten azledilmesine bir sebep teşkil etmiştir. Zira Pasbandoğlu'nun değil isyan etmesi, bunun ihtimali bile onun başarısızlığına hamledilerek; valiliği elinden alındı.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA)

Bâb-ı Asafî Divân-ı Hümâyûn (Beylikçi) Kalemî Defterleri (A.DVN.d)

838; 839; 840; 841; 842; 843.

Bâb-ı Asafî Tahvil Nişan Kalemî Defterleri (A.DVNSNŞT.d)

16.

Bâb-ı Asafî Ruus Kalemî Defterleri (A.RSK.d)

1589; 1623.

Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Defterleri (D.BŞM.d)

6429; 6525; 6526; 6532.

Kamil Kepeci (KK.d)

11; 12; 804; 805.

Maliyeden Müdevver (MAD.d)

20367.

Nüfus Defterleri (NFS.d)

4543.

Ali Emiri-Sultan Selim III (AE.SSLM.III)

299-17540 (1 M 1210/18 Temmuz 1785); 299-17531 (25 M 1210/11 Ağustos 1795); 307-17917 (3 N 1211/2 Mart 1797); 410-23610 (5 Ş 1211/3 Şubat 1797).

Cevdet-Adliye (C.ADL)

70-4228 (5 Ca 1210/17 Kasım 1795).

Cevdet-Askeriye (C.AS)

26-1176 (13 L 1210/21 Nisan 1796); 31-1401 (15 N 1210/24 Mart 1796); 33-1501 (Evasıt-ı N 1210/24 Mart 1796); 55-2747 (Selh-i L 1210/9 Nisan 1796); 80-3788 (Tarihsiz); 75-3512 (21 N 1210/30 Mart 1796); 75-3517 (19 N 1210/28 Mart 1796); 108-4868 (17 B 1210/27 Ocak 1796); 108-4875 (9 N 1210/18 Mart 1796); 145-6424 (7 Za 1210/14 Mayıs 1796); 174-7592 (23 Z 1210/29 Haziran 1796); 174-7594 (29 Za 1210/5 Haziran 1796); 181-7865 (29 C 1210/10 Ocak 1796); 241-10159 (23 B 1210/2 Şubat 1796); 241-10171 (17 B 1210/27 Ocak 1796); 321-13296 (25 Za 1211/22 Mayıs 1797); 335-13889 (27 B 1210/6 Şubat 1796); 604-25489 (13 Za 1210/20 Mayıs 1796); 721-30213 (19 Ş 1210/28 Şubat 1796); 735-30849 (29 C 1210/10 Ocak 1796); 739-31036 (9 Z 1210/15 Haziran 1796); 741-31130 Lef 2 (11 Za 1210/18 Mayıs 1796); 752-31689 (18 L 1210/25 Mayıs 1796); 753-31707 (13 L 1210/21 Nisan 1796); 764-32266 (Gurre-i Z 1210/7 Haziran 1796); 944-40986 (19 Ş 1210/28 Şubat 1796); 912-39370 (27 B 1210/6 Şubat 1796).

Cevdet-Bahriye (C.BH)

7-304, Lef 2, (28 M 1210/14 Ağustos 1795); 233-10897 (29 L 1210/7 Mayıs 1796); C.BH 251-11618 (5 B 1210/15 Ocak 1796).

Cevdet-Dâhiliye (C.DH)

10-497 (18 N 1211/17 Mart 1797); 12-560 *Lef 3* (15 Z 1215/29 Nisan 1801); 15-743 (20 C 1210/1 Ocak 1796); 25-1203 (15 B 1210/25 Ocak 1796); 26-1288 (3 Z 1214/28 Nisan 1800); 33-1624 (17 Ca 1211/18 Kasım 1796); 51-2527 (15 N 1210/24 Mart 1796); 51-2531 (29 L 1209/19 Mayıs 1795); 79-3948 *Lef 1* (25 N 1211/30 Ağustos 1796); 105-5235 (4 L 1211/2 Nisan 1797); 183-9147 (19 B 1210/29 Ocak 1796); 241-12006 *Lef 1-2-3* (8 N 1210/17 Mart 1796); 245-12249 (21 L 1199/27 Ağustos 1785); 251-12502/2 (15 N 1210/24 Mart 1796); 296-14766 (Evahir-i B 1210/4 Şubat 1796).

Cevdet-Darbhâne-i Âmire (C.DRB)

20-982 (21 S 1211/26 Ağustos 1796).

Cevdet-Maarif (C.MF)

8-394 (12 B 1210/22 Ocak 1796).

Cevdet-Maliye (C.ML)

69-3174 (8 L 1205/10 Haziran 1791); 96-4305 (9 N 1211/8 Mart 1797); 514-20978, *Lef 1*, (11 L 1210/19 Nisan 1796).

Cevdet-Zaptiye (C.ZB)

8-372 (22 B 1211/21 Ocak 1797); 9-419 (22 Ca 1211/23 Kasım 1796); 9-438 (1 Ra 1211/4 Eylül 1796); 46-2261 (25 M 2111/31 Temmuz 1796); 55-2747 (Selh-i L 1210/9 Nisan 1796); 70-3453 (11 N 1207/22 Nisan 1793); 89-4441 (22 Ş 1210/2 Mart 1796).

Hatt-ı Hümâyûn (HAT)

48-2318-B (Tarihsiz); 48-2318-C (10 Ra 1211/13 Eylül 1796); 53-2490 (Tarihsiz); 64-2790 (5 Z 1210/11 Haziran 1796); HAT 64-2790-A (1 Za 1210/8 Mayıs 1796); 64-2811-B (8 Z 1210/14 Haziran 1796); 64-2811-C (19 Z 1210/25 Haziran 1216); 65-2816 (Tarihsiz); 65-2828-A (Tarihsiz); 65-2836 (26 M 1211/1 Ağustos 1796); 65-2836-A (23 M 1211/29 Temmuz 1796); 65-2836-B (Tarihsiz); 65-2836-D (23 M 1211/29 Temmuz 1796); 66-2875 (14 Za 1210/21 Mayıs 1796); 66-2875-A (21 Za 1210/28 Mayıs 1796); 66-2875-E (15 Za 1210/22 Mayıs 1796); 67-2890 (24 B 1209/14 Şubat 1795); 75-3106-C (23 Za 1210/30 Mayıs 1796); 75-3106-E (27 Za 1210/3 Haziran 1796); 76-3130-C (18 N 1210/27 Mart 1796); 117-4746 (Tarihsiz); 119-4824 (Tarihsiz); 132-5476 (11 Ra 1210/25 Eylül 1795); 182-8386 (Tarihsiz); 197-9840 (Tarihsiz); 197-9920 (Tarihsiz); 203-10526 (Tarihsiz); 205-10686 (Tarihsiz); 205-10693 (Tarihsiz); 234-13034 (Tarihsiz); 260-15019 (Tarihsiz); 1386-55006 (Tarihsiz); 1404-56797 (Tarihsiz); 1404-56809 (Tarihsiz); 1404-56815 (Tarihsiz); 1404-56817 (Tarihsiz); 1404-56828 (Tarihsiz); 1404-56835 (Tarihsiz); 1404-56836 (Tarihsiz); 1404-56837 (23 M 1211/29 Temmuz 1796); 1404-56839 (Tarihsiz); 1404-56840 (Tarihsiz); 1404-56841 (Tarihsiz); 1404-56842 (Tarihsiz); 1404-56843 (Tarihsiz); 1404-56844 (29 L 1210/7 Mayıs 1796); 1404-56845 (Tarihsiz); 1405-56853 (Tarihsiz); 1405-56854 (Tarihsiz); 1414-57762; 1455-39 (2 Z 1208/1 Temmuz 1794); HAT 1462-40 (Tarihsiz)

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e)

305-23 (Tarihsiz); 784-27 (Tarihsiz); 785-86 (Tarihsiz); 1195-15 (Tarihsiz).

Osmanlı Tarihleri

- Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âşâr ve Hakâ'iku'l-Abbâr (1209-1219/1794-1805)*, (Haz. Hüseyin Sarkaya), Çamlıca, İstanbul 2017.
- Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târîhi (Târîh-i Sultân Selâm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni) Tablîl ve Tenkidli Metin*, I, (Haz. Mehmet Ali Beyhan), TTK, Ankara 2003.
- Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *Nûrî Tarîhi*, (Haz. Seydi Vakkas Toprak), TTK, Ankara 2015.

Tezler

- Anıkan, Sema III. *Selim'in Sırkatibi Ahmet Efendi Tarafından Tutulan Ruzname*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.
- Bayram, Ü. Filiz, *Enverî Târîhi: Üçüncü Cild (Metin ve Değerlendirme)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2014.
- Dal, Dilara, *XVIII. Yüzyılda Sakar Adası*, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2008.
- Ertürk, Ayten, *2 Numaralı Mühimme-i Mektume Defteri (H.1208-1211/M.1793-1796) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi s.31-60*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2018.
- Küçüköğlü, Lütfiye Sevinç, *Power Politics in Ottoman Provincial Administration: A Case Study of Gürü Osman Pasha (1789-1807)*, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2019.
- Öz, Veysel, *Feridün Bey'in Münşeat Mecmuası'nda Bulunan İstimâletnâmeler ve Osmanlı'da İstimâlet Sijâseti*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

Araştırma Eserleri

- Agoston, Gabor, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi: XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Selanik, Gelibolu ve İzmir Baruthâneleri", *Prof. Dr. Mübahat Küçüköğlü'na Armağan*, (Ed. Zeynep Tarım Ertuğ), İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2006, ss.185-201.
- Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celalî İşyanları*, Cem Yayınları, İstanbul 1995.
- Aksan, Virginia H., *Kuşatılmış Bir İmparatorluk, Osmanlı Harpleri (1700-1870)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
- Barkey, Karen, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, (Çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.
- Çağman, Ergin, *III. Selim'e Sunulan İslahat Lâyihaları*, Kitabevi, İstanbul 2010.
- Davies, Brian L., "The Development of Russian Military Power", *European Warfare, Problems in Focus (1453-1815)*, (Ed. Jeremy Black), Palgrave Mcmillan, New York 1999, ss.145-179.
- Doğanay, Pınar, "Çorlu Kazası ve Çevresinde Eşkıyalık Hareketleri (1791-1808)", *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 21/2 (2021), ss.143-161.
- İnbaşı, Mehmet, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Rumeli Eyaleti ve İdarecileri", *Osmanlı'da Yönetim ve Savaş*, (Ed. Mehmet Yaşar Ertay-Hacer Kılıçaslan), Mahya Yayınları, İstanbul 2017, ss.117-134.
- Karal, Enver Ziya, *Selim III'ün Hatt-ı Humayunları*, TTK, Ankara 1942.

- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye kadar*, TTK, Ankara, 2010
- Ladurie, Emmanule Le Roy, *Kısa İklim Tarihi*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Doğubatı, Ankara 2021.
- Mert, Özcan, *XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980.
- Moutafchieva, Vera, *L'anarchie dans les Balkans à la fin du XVIII siècle*, Isis Press, İstanbul 2005.
- Nagata, Yuzo, *Tarihte Âyanlar Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, TTK, Ankara 1997.
- Özkaya, Yücel *Osmanlı İmparatorluğu'nda Dağlı İsyanları (1791-1808)*, TTK; Ankara 2020.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, MEB, İstanbul 1993.
- Parker, Geoffrey, *The Army of Flanders and the Spanish Road (1567-1659)*, Cambridge University Press, London and New York, 1975.
- _____, Geoffrey, *Askeri Devrim, Batı'nın Yükselişinde Askeri Yenilikler 1500-1800*, (Çev. Tuncay Zorlu), Küre Yayınları, İstanbul 2006.
- Seriu, Naoko, "Le regret d'avoir déserté: une posture du soldat au XVIIIe siècle (France)", *Nuevo Mundo Mundos Nuevos* [En ligne], Colloques, (06.10.2022).
- Shaw, Stanford J., *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, (Çev. Hür Güldü), Kapı Yayınları, İstanbul 2008.
- Spyropoulos, Yannis-YILDIZ, Aysel, "Pseudo-Janissarism (Yeniçerilik İddiası) in the Ottoman Provinces (with Special Reference to Adana): Its Emergence and Its Geographic and Socio-Economic Aspects", *Cibanniıma-Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (2022), ss.9-54.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Vezir Mehmed Hakkı Paşa 1747-1811*, (VI. Cilt Türkiyat Mecmuası'ndan Ayrı Basım), Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1939.
- _____, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, TTK, Ankara 1988.
- Yıldız, Aysel, "Osmanlı Tarihinde Bir Ordu Boykotu: Maçın Bozgunu (1791) Akabinde Yaşanan Tartışmalar", *Cibanniıma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, II/2 (2016), 123-162.

Summary

The reign of Sultan Selim III (1789-1807) is known as a period in which the empire faced rebellions frequently in the Ottoman lands. The mountain bandits, who repeatedly occupied the central areas for nearly half a century, had an important place among the problems faced by the Ottoman Empire at the end of the eighteenth century and the beginning of the nineteenth century. Although the exact date of emergence is not known, the first rebellion movements in Rumeli began to be seen after the Ottoman-Russian War of 1768-1774. In this period, Albanian sekbans were dispersed uncontrollably to Rumelia after military operations, especially the Ottoman-

Russian wars. The same had happened Austrian wars in the seventeenth century when after being employed during the wars, the armed sekbans, source of banditry, sent to their hometowns after the war. Thus, the Albanian sekbans became the human source of this event called the mountain rebellions. By the state, the most serious administrative measure aimed at suppressing the turmoil in the region was the assignment of governors with different powers. The first strategy to suppress these problems was based on the appointment of state representatives through influential and important governors. Among these governors, Mehmet Hakkı Pasha was notable for being appointed to the same post twice. Sultan Selim III appointed Mehmet Hakkı Pasha as the Governor of Rumelia by supplying him with a chance for self-independence (istiklâl). As the Sultan Selim III was in need of a mighty pasha. Mehmet Hakkı Pasha took drastic measures to deal with the bandits. For example, he implemented the kefalet system in almost all of Rumelia and imposed strict travel bans. Without a permission from Mehmet Hakkı Pasha, it was almost impossible for even a high-ranking administrator to go from one place to another, let alone the reaya.

In this study, we will focus on the coordinated military and social measures taken by a Rumelian governor against the Balkan bandits and the preparations he made in this direction, the strategy he adopted and his relationship with the central government. Thereby, it will be tried to demonstrate that the organization in the fight against the bandits was almost equal to a great military expedition. Rumelian governor Mehmet Hakkı Pasha was a bureaucrat origin and a statesman who grew up in Istanbul. His success partly depended on the provincial culture and his ability to adapt to the military field. In other words, it can be said that the problems and disagreements that the pasha had to face during his first governorship were the embodiment of his talent and skill in adopting this culture. Although the narrative is not mentioned much by modern researchers, it will be tried to be presented on the example of Sinab, the famous bandit of his time. Because the first seven months of Mehmet Hakkı Pasha's governorship took and implemented measures to eliminate Sinab. It has passed by fulfilling Sultan Selim III's instructions on this issue. In other words, Sinab appears as an important threshold in the war between the pasha and the bandits. Therefore, Mehmet Hakkı Pasha had to eliminate Sinab if he wanted to be successful in suppressing the banditry. By accomplishing this task, he gained the authority to pursue a more determined and harsh policy than any of his predecessors or successors. The study, which presents Sinab as the prototype of the mountain bandit, also aims to provide examples of a governor's relationship with the pashas and their reflections on Istanbul and the palace.

Rumelian governor Mehmet Hakkı Pasha applied not only to military measures but also to measures of social nature such as kefalet system, during the fight against the bandits. Because his goal was to destroy the source of banditry. Surely, this was not a totally radical solution. However, with his measures and practices, Mehmet Hakkı Pasha had perhaps succeeded in

being the most prudent pasha ever. These measures were not enough to rule in the geography where turmoil prevailed. He needed to defeat a prominent bandit to establish his authority. Sinab was a candidate to become a bandit who could enable Mehmet Hakkı Pasha to gain his military reputation. On the other hand, Rumelian governor Mehmet Hakkı Pasha did not have his origin in the military. No matter how strong his theoretical knowledge was, he had no military experience, which made him a stranger in the field. It can be said that this alienation is the root of his disagreement with Istanbul. Finally, he was dismissed due to rumors that Pasbandoğlu would revolt.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN ARDINDAN OSMANLI ORTADOĞUSU'NDA YENİ DÜZEN ARAYIŞLARINDAN BİR KESİT: İRAN'IN MUSUL SİYASETİ (1918-1926)

Ramazan Sonat*

Öz

Bu çalışma, İran'ın Birinci Dünya Savaşı'nın son yılını simgeleyen 1918 yılından Türkiye ile İngiltere arasında imzalanan Haziran 1926 tarihli Ankara Antlaşması'na kadar geçen süre içerisinde Osmanlı Ortadoğu'sunun en önemli merkezlerinden birisi olan Musul'a yönelik geliştirdiği strateji ve faaliyetlere odaklanmıştır. Her ne kadar Musul meselesi dünya tarih yazımı içerisinde bugüne kadar Türkiye ve İngiltere eksenli bir anlayışla tetkik edilmekle birlikte konunun görünmeyen yüzü çerçevesinde İran'ın Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminin ardından burada ortaya çıkan güç boşluğunu doldurabilmek hedefiyle özellikle jeopolitik ve jeostratejik önem atfettiği Musul için Türkiye ve İngiltere ile hangi mücadeleleri verdiğine ve onlar karşısında nasıl bir performans sergilediğine çalışmada geniş bir parantez açılmıştır. Böylece eser, Musul meselesinde Türkiye ve İngiltere haricinde üçüncü bir gücün varlığını akademik yazıma kazandırarak meselenin çözümünün bölgesel dinamizm açısından ne anlam ifade ettiğini açıklamaya kendisini adanmıştır. Ayrıca, Birinci Dünya Savaşı resmi olarak 1918 yılında bitmesine karşın onun akislerinin Musul gibi Osmanlı coğrafyasının farklı noktalarında uzun bir süre devam ettiği ve hatta günümüze kadar uzandığı eserin sonuç kısmında öne sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Musul, İran, Ankara Antlaşması, Türkiye, İngiltere.

---

* Dr. Öğr. Üyesi., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Kadirli Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Kadirli Yerleşkesi, Kadirli-Osmaniye/Türkiye, ramazansonat@osmaniye.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-7189-5783.

An Example of the Search for A New Order in the Ottoman Middle East After The First World War: Iran's Mosul Policy (1918-1926)

Abstract

This study focuses on the strategies and activities developed by Iran towards Mosul, one of the most important centers of the Ottoman Middle East, from 1918, which symbolizes the last year of the First World War, to the Ankara Agreement signed between Turkey and England in June 1926. Although the Mosul issue has been examined in world historiography with a Turkey and Britain-centered approach, within the framework of the invisible face of the issue, Iran has attached geopolitical and geostrategic importance to Mosul, with the aim of filling the power vacuum that emerged here after the end of the First World War. As a matter of fact, the study broadly touches on the struggles that Iran has entered into with the UK and Turkey for Mosul. Thus, the study has devoted itself to explaining what the solution of the issue means in terms of regional dynamism by introducing the existence of a third power other than Turkey and the UK in the Mosul issue into academic writing. In addition the study argues in the conclusion that although the First World War officially ended in 1918, its repercussions continued for a long time in different parts of the Ottoman geography such as Mosul and even extended to the present day.

Keywords: Mosul, Iran, Ankara Treaty, Turkey, Britain.

Giriş

30 Ekim 1918 Mondros Ateşkes Antlaşması, kendi döneminin en kudretli oluşumlarından birisini teşkil eden Osmanlı Devleti'nin nihayete ermesine sebebiyet verdiği gibi onun uzun yıllardır hükmettiği alanların tartışmaya açılmasına kapı aralamıştır. Tartışmanın temelinde, Osmanlı devlet otoritesini simgeleyen sivil ve askerî birimlerin ifade edilen alanlarda hasım güçler tarafından etkisiz hale getirilmelerinin ardından ortaya çıkan güç boşluğunun ne şekilde doldurulacağı yatmıştır. Daha genel bir şekilde ifade etmek gerekir ise Osmanlı devlet otoritesini simgeleyen sivil ve askerî birimlerin devletin çok uzun süredir hakimiyeti altında bulunan noktalardan zorunlu olarak sökülüp atılmaları var olan yönetim biçimlerinin ortadan kalkmasına ve buralarda bir güç boşluğunun doğmasına neden olmuştur. Böylece bu güç boşluğu ya Osmanlı Devleti'nin bakiyesi üzerine kurulan -emperyal güçlerin himayesinde/denetiminde- yeni yapılar tarafından¹ ya da bu

---

¹ Bu ifade ile bilhassa Araçların meskûn oldukları -Suriye, Irak ve Ürdün gibi- alanlarda kurulan manda yönetimlerine dikkat çekilmiştir.

yapıların alternatifi olarak ön plana çık(arıl)maya başlayan yerel güç odaklarınınca² doldurulmaya çalışılmıştır. Yine bu güç boşluğu, çok uzun bir süredir Osmanlı Devleti ile mücadele içerisinde olan, onunla aynı -Yakındoğu³- havza içerisinde yer alan rakip birtakım devletler tarafından artık kapatılmak istenmiştir.

Osmanlı Devleti ile aynı -Yakındoğu- havza içerisinde bulunan ve onunla çok uzun süredir siyasî, askerî, iktisadi vb. konularda ilişkiler kuran/rekabet eden İran (Kaçar Hanedanı)⁴, Osmanlının Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmasının ardından onun boşaltmak zorunda kaldığı bazı alanlara yerleşmeyi arzulamıştır. Bunlardan birisini simgelemesi bakımından Irak⁵ isimli yapının en önemli

² Bu ifadeyi berraklaştırması bakımından; bölgesel dinamizmi simgeleyen aşiret yapılanmaları ve toplumsal gruplar, Birinci Dünya Savaşı'nın bitimini müteakip Osmanlı devlet otoritesini simgeleyen sivil ve askerî organizmaların buldukları alanlarda etkisiz hale gelmeleri neticesinde -tarihsel geçmişlerinin de etkisiyle- ön plana çıkmaya başlamışlardır. Örneğin XIX. yüzyıldan itibaren Suriye ve Irak'ta devlet aygıtının yerini alıp hâkim öge olarak beliren Şammar ve Aneze aşiretleri (Her iki aşiretin tarihsel süreçteki gelişimlerini konu edinen bazı çalışmalar için bkz: Ramazan Sonat, "El Aneze Aşireti Ekseninde Birinci Dünya Savaşı'nın Gölgesinde Devlet-Aşiret İlişkisi ve Yansımaları Üzerine Bir Tarih Kritiği", *History Studies*, Vol., 10, Issue 4, (June 2018), s. 167-187; Ramazan Sonat, "Bir Arap Aşiretinin XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Irak, Suriye ve Anadolu Üçgeninde İcra Ettiği Faaliyetler ve Osmanlı Devletinin Bu Faaliyetler Karşısındaki Tutumu: Şammar Aşireti Bağlamında Devletin Aşiretlerle İmtihanı Üzerine Bir Çalışma", *Geçmişten Günümüze Tarih Araştırmaları*, (Edit., Mutlu Adak), Gazi Kitabevi, Ankara 2020, s. 351-378) 1918 yılından sonra Suriye ve Irak'taki yeni devlet formasyonlarının oluşumunda başat rol üstlenmek istemişlerdir. Yine II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul ile daha grift ilişkiler geliştiren Irak Şii toplumu, Birinci Dünya Savaşı'nın bitimini müteakip ise yeni Irak'ın oluşumu noktasında bu alanın diğer güç formasyonu İngilizlerle büyük bir çıkar çatışmasına/rekabete girmiş fakat neticede bu mücadeleyi kaybederek Irak'taki güç dengesinin dışında kalmıştır. Bu konuda hazırlanan yeni bir çalışma için bkz: Ramazan Sonat, "Kum Fırtınası Altında Siyaset: İngiliz Mandası Altındaki Irak Devleti'nin Kuruluşuna Giden Süreçte Şüilerin Konum ve Yönelimlerini Anlamlandırmak (1918-1921)", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S. 16, (Mart 2023), s. 173-196.

³ Her ne kadar bu kavramın kapsadığı alan tartışmalı olmakla birlikte ve zaman zaman bu kavram Ortadoğu lafzının yerine kullanılsa da çalışmada Yakındoğu kelimesi İstanbul'un doğusunu ve bilhassa Devlet-i Aliyye'nin Asya'daki topraklarını tanımlamak için kullanılmıştır.

⁴ 1796-1925 yılları arasında İran coğrafyasına hâkim olan bu Türk Hanedanı hakkında Türkiye'de en ciddi çalışmalar Yılmaz Karadeniz tarafından hazırlanmıştır. Onun kaleme aldığı (Yılmaz Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013) künyeli çalışma bu Türk hanedanının İran'daki 130 yıllık hakimiyetine ışık tutmakla birlikte onun -komşu-Osmanlı Devleti ile grift ilişkilerine de parantez açmıştır. Ayrıca bu çalışmada -yukarıda bir kez kullanıldığı için- Kaçar Hanedanını simgelemesi bakımından bundan sonra yalnızca İran lafzı tercih edilmiştir.

⁵ Çoğunlukla kaynaklarda Bağdat, Musul ve Basra'yı (vilayetlerini) bünyesinde barındıran -üst-yönetimsel yapı şeklinde tanımlanmıştır. Ayrıca bu yapının merkezi, kaynaklarda genellikle Bağdat olarak ifade edilmiştir. Bu konuda bkz: Reidar Visser, "Proto-Political Conceptions of 'Iraq' in Late Ottoman Times", *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*, 3(2), (2009), s. 143-154; Reidar Visser, "Osmanlı Eyalet Sınırları, Şii Federalizmi ve Irak'taki Enerji Anlaşmazlığı", *Stratejik Analiz*, (Çev., Gül Aral), 6(79), (Kasım 2006), s. 86-vd.

yapıtaşlarından birisi olan Musul (Vilayeti)⁶, her ne kadar Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru İngilizler tarafından işgal edilmiş olsa da ve Türk Millî M¼cadele'sinin başarıya ulaşmasının ardından özellikle 1922 yılı itibariyle -Osmanlı Devleti'nin devamı niteliğinde⁷- v¼cut bulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin gündeminde fazlasıyla yer almakla birlikte esasında İran'ın dahi ilgisini cezbeder hale gelmiştir. Nitekim İran, savaşın son yılını temsil eden 1918 yılından sonra buranın yeni hâkimi gibi gör¼nen İngilizler ile ve buranın hâlâ kâğıt üstünde sahibi Osmanlı ve onun varisi Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile Musul konusunda ciddi anlamda rekabete girmiş ve burada kökleşmeye çalışmıştır. Ancak şu gerçek ki Musul konusunda şu ana kadar Türkiye ve dışında gerçekteştirilen çalışmaların tamamına yakınının burasını İngiltere ve Türkiye ekseninde ele almaları⁸ İran'ın

⁶ Birinci Dünya Savaşı sonrası tarih yazımı içerisinde değerlendirildiğinde Musul konusunda Türkiye'de en ciddi çalışma İhsan şerif Kaymaz tarafından hazırlanmıştır. Kaymaz'ın kaleme aldığı (İhsan şerif Kaymaz, *Musul Sorunu*, Otopsi Yayınları, İstanbul 2003) künyeli eser Birinci Dünya Savaşı sonrasında Musul üzerinde oynanan egemenlik m¼cadelesini ağırlıklı olarak Türkiye-İngiltere ekseninde ele alması ile dikkat çkmıştir.

⁷ Gerçek şu ki Osmanlı Devleti'nin varlığının sonlanmasının ardından onun hük¼m sürdüę¼ -Balkan, Ortadoğu vb.- coğrafyalarda kurulan irili ufaklı bütün devletler onun devamı niteliğinde tanımlanabilir. Çünkü -eski- Osmanlı coğrafyasında inşa edilen bu irili ufaklı devletler yeni birer oluşumlar olmalarına karşın en nihayetinde siyasi, iktisadi, dinî, askerî ve diğer birçok açıdan -kendilerinden önceki- Osmanlıdan izler taşımışlardır. Ancak bunlar içerisinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti -tarihsel devamlılık, kültürel örtüşme, bürokratik anlayış vb. açılardan- kendisinden önceki Osmanlı Devleti ile en çok benzeşen yapı olarak ön plana çıkmıştır. Nitekim onun Osmanlı Devleti'nin devamı niteliğinde olduğu veya Osmanlı'nın varisi şeklinde belirmesi genel anlamda dünya kamuoyu tarafından da günümüze kadar kabul görmüştür. İşte bu sebepten ötür¼ çalışmada Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti kavramları çoğu yerde birbirlerinin muadili şeklinde kullanılmış ve tarihsel süreklilik çerçevesinde ifade edilen kavramların kullanımına özen gösterilmiştir.

⁸ Doğal olarak meselenin ana aktörleri şeklinde belirmelerinden ötür¼ bütün ilgi bu iki devlete yönlenmiş ve onların Musul konusunda izlediği siyaset hakkında çok fazla çalışma yapılmıştır. Burada ayrıca şunun da altı çizilmesi gerekir ki Türkiye'nin geçmişten günümüze -kuzey- Irak'tan kaynaklanan birtakım güvenlik sıkıntularıyla karşılaşması ve yine buradan doğan bazı sosyo-kültürel ve etnik sancılara maruz kalması Musul konusunun Türkiye'de her daim gündemde kalmasına buna paralel bir şekilde çok sayıda çalışmanın üretilmesine neden olmuştur. Bu konu hakkında -çok fazla çalışma olması nedeniyle hepsinin burada zikredilmesine ihtiyaç duyulmamıştır- kaleme alınan nitelikli bazı çalışmalar için bkz: Bilâl N. şimşir, "Musul Sorunu ve Türkiye-İngiltere-Irak İlişkileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 21, S. 63, (2005), s. 859-916; Vladimir F. Minorsky, *Musul Sorunu*, Avesta Yayınları, (Çev., Salim şahin), İstanbul 2015; Haluk Selvi, "İngiltere'nin Musul Politikası Karşısında Osmanlı Devleti ve Bölge Aşiretleri (1918-1920)", *Belleten*, C. 74, S. 271, (2010), s. 789-832; Cemal Kemal, "Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Musul Meselesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 40, (Kasım 2007), s. 643-691; Emine Kısıklı, "Yeni Gelişmelerin Işığında Geçmişten Günümüze Musul Meselesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 24, (Kasım 1999-2003), s. 487-526; Aryo Makko, "Arbitrator in a World of Wars: The League of Nations and The Mosul Dispute, 1924-1925", *Diplomacy & Statecraft*, 21:4, (2010), s. 631-649; Nevin Coşar-Sevtap Demirci, "The Mosul Question and the Turkish Republic: Before and After the Frontier Treaty, 1926", *Middle Eastern Studies*, Vol., 42, No., 1, (January 2006), s. 123-132;

buraya yönelik geliştirdiği stratejilerin ve faaliyetlerin geçmişten günümüze ıskalanmasına neden olmuştur. Bundan ötürü bu çalışmada Birinci Dünya Savaşı'nın son yılını temsil eden 1918 yılından İngiltere ile Türkiye Cumhuriyeti arasında yapılan 1926 Ankara Antlaşması'na kadar geçen süre içerisinde İran'ın Musul konusunda hangi davranış kodlarını benimsediği açığa çıkartılarak ilgili meselenin farklı bir boyut kazanması hedeflenmiştir. Bu çerçevede çalışma özel olarak Türk ve İngiliz tarafının askerî ve diplomatik açıdan Musul'a yoğunlaştığı süreçte İran'ın burada kalıcı olabilmek maksadıyla hangi enstrümanları kullandığını ve Türkiye ile İngiltere'nin bu enstrümanları devre dışı bırakabilmek için hangi kartları sahaya sürdüklerini ortaya çıkarmayı arzulamıştır. Musul konusunda İngiltere ve Türkiye'nin gölgesi altında kalan⁹ İran'ın burası için geliştirdiği davranış kodlarını açığa çıkarabilmek için çalışmada çok çeşitli kaynaklara müracaat edilmiştir. Şüphesiz bu kaynaklardan en temelini Osmanlı Arşivinde yer alan konuyla alakalı belgeler oluşturmuştur. Bu kaynakların haricinde çalışmada Türkçe, İngilizce ve kısmen Farsça kaleme alınan telif ve tetkik eserlerden olabildiğince istifade edilmiş ve ortaya bir bileşim çıkarılmak istenmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın Ardından İngiltere, Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Çapraşık Politikalarının Gölgesinde İran'ın Musul Siyasetini Anlamlandırmak: Gölge Güç¹⁰ İran'ın İzlerini Musul'da Aramak

1918 yılı, yalnızca Birinci Dünya Savaşı'nın sonlandığı yılı simgelemekle kalmayıp aynı zamanda -eski- Osmanlı coğrafyasını teşkil eden birçok alanda güç boşluklarının/çarşımlarının yaşanmasına ve buralarda bir dizi yeni aktörlerin farklı suretlerde ortaya çıkmalarına kapı aralamıştır. Bu alanlardan birisini oluşturması açısından -Kürt, Türkmen/Türk, Arap, Yezidi vs. etnik unsurların ve değişik inanca mensup grupların ikamet ettiği- kozmopolit yapısı ile dikkat çeken Musul¹¹, yeni süreçte İngiltere ve Osmanlı Devleti'nin haricinde gölge güç şeklinde

---

Sevtap Demirci, "Turco-British Diplomatic Manoeuvres on the Mosul Question in the Lausanne Conference, 1922-1923", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 37(1), (April 2010), s. 57-71. Son tablilde her ne kadar İngiltere ve Türkiye Musul konusunun ana aktörleri olmalarına karşın onlar bu çalışmada 'İran merkezli Musul anlatısının' yalnızca yan/yardımcı aktörleri şeklinde tanımlanmışlardır.

⁹ Burada bir konuya daha parantez açmak gerekir ise Türkiye, İngiltere ve İran'ın haricinde o dönemde Cemiyeti Akvam içerisinde oldukça etkin olan İsveç, Musul konusunun şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu durumu doğrulaması açısından Musul meselesini konu edinen bilhassa Türkçe dışı dillerde yapılan yayınlarda İsveç'in ilgili konu hakkındaki faaliyetlerinden sıklıkla dem vurulmuştur. Bu konuda bkz: John Rogers, "The Foreign Policy of Small States: Sweden and the Mosul Crisis, 1924-1925", *Contemporary European History*, 16, 3, (2007), s. 349-369; Makko, "Arbitrator in a World of Wars:", s. 631-632, 635, 637, 642.

¹⁰ Bu ifade ile İran'ın Musul konusunun öteki/görünmeyen yüzünü resmettiği anlatılmak istenmiştir.

¹¹ Emin Salihî, *Irak -Devletin Çöküşü ve Çatışma Süreci-*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2017, s. 126-127; Kemal Mazhar Ahmed, *Kerkük (Tarih, Politika ve Etnik Yapı)*, (Çev., Kadri Yıldırım), Avesta

tanımlanan İran'ın çeşitli stratejiler ve faaliyetlerden beslenen müdahaleleri ile karşı karşıya kalmıştır. Şöyle ki Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmasının ardından buradaki Türk varlığını tamamen ortadan kaldırmak amacıyla kullanışlı enstrüman şeklinde tanımlanan Arapları ön plana çıkartarak Kürtler ve Türkleri tecrit edip birbirinden ayırmaya çalışan İngilizlere karşı İstanbul'un Türkleri ve Kürtleri yekpare addedip Musul'da varlık gösterme çabası netice vermemiş¹² ilgili süreçte adı geçen noktada -iç siyaseti belirsiz- İran¹³ merkezli bazı gelişmeler yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamıştır. Nitekim bu dönemde, Osmanlı devlet otoritesini simgeleyen sınır merkezleri arasında yapılan yazışmalarda ve bu yazışmalara bir şekilde dahil olan başta İstanbul İran Sefarethanesi ile diğer dış unsurların birtakım talep veya şikâyet dilekçelerinde de bu durumu doğrular nitelikte bilgiler yer almıştır. Örneğin Musul Valisi Memduh tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen 20 Şubat 1334 (20 Şubat 1918) tarihli yazıda vilayette yer alan İran ve memalik-i müstevliye (işgal edilmiş topraklardan)¹⁴ mültecilerinden memleketine gitmek isteyen bazı kişilerin iaşelerini karşılayacak miktar kendilerine verilmediği takdirde onların hareketlerinin mümkün olmadığı belirtilmiş ve bu sebepten onlara hareketlerini sağlayacak seviyede paranın verilmesi

---

Yayınları, İstanbul 2005, s. 187; Minorsky, *Musul*, s. 21-23, 41; Şimşir, "Musul Sorunu", s. 861; Kaymaz, *Musul*, s. 29-34.

¹² Esasında -1908-1918 yılları arasında- Osmanlı devlet aklını oluşturan İttihat ve Terakki Cemiyeti - bu durum tartışmalı olmakla birlikte- benimsediği Türkçü damar doğrultusunda savaşın negatif neticesini hesaplayarak Bağdat ve Musul gibi bazı alanların ileride Osmanlı hakimiyetinden çıkıp farklı bir gücün himayesi altına girebileceğine inanarak buralarda yaşayan Türklerin varlığının kanıtlanması/hatırlanması noktasında Dahiliye Nezaretine bağlı Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesini etkin bir parametre olarak kullanmıştır. Bunun için savaşın ilk iki yılı içerisinde adı geçen noktalarda yaşayan Türkler ile ilgili bir araştırma yapan, onların ikamet sahalarına Türk muhaciri sevkıyatı gerçekleştiren ve onların geleceklerini böyle garanti altına almaya çalışan devlet aklı savaşın son seyirlerinde -İngilizlerin Şerif Hüseyin eksenli Arap politikası nedeniyle- Bağdat ve Musul'da meskûn olan Türklerin varlığının ancak Kürtler ile birlikte korunabileceğine inanmış ve bu doğrultuda birtakım teşebbüslerde bulunmuştur. Bu konuda hazırlanan bir çalışma için bkz: Ramazan Sonat, "Savaşın Gölgesinde Kayıp Türklerin İzinde: Osmanlı Irak'ında Demografik Satranç", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 40, S. 69, (2021), s. 402-418.

¹³ Birinci Dünya Savaşı'na -İttifak ve ittifak blokunun zorlamalarına karşın- dahil olmayan İran, yine de dört yıl boyunca bu savaşın bütün sıcaklığını hissetmiş ve neredeyse her açıdan istikrarsız hale gelmiştir. Bilhassa siyasi, iktisadi ve askerî açıdan hissedilen bu istikrarsızlık 1918 yılından sonra İran'ın bütün çehresinin değişmesine kapı araladığı gibi Kaçar Hanedanının yerini Pehlevi Hanedanına bırakmasına da zemin hazırlamıştır. Ramazan Sonat, *İşgal Kısıkaçı Altında Bağdat (1914-1918)*, Berikan Yayinevi, Ankara 2021, s. 56-60; Ö. Kürşad Karacagil, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devletinin İran'la İttifak Kurma Arayışları", *OTAM*, 36, (Güz 2014), s. 95-116; Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran*, s. 218-226. Ayrıca her ne kadar bu çalışma, İran'ın 1918-1926 yılları arasında geçirdiği yönetim değişikliğini konu edinmemekle birlikte bu idari değişimin onun Musul politikasını ne şekilde etkilediğine odaklanmıştır. Bu sebepten ötürü çalışmada İran'ın iç siyaseti çoğunlukla Musul meselesi ekseninde ele alınmıştır.

¹⁴ Çalışmada arşiv kaynaklarında yer alan eski Türkçe kelimelerin orijinallerinin bozulmadan kullanımına özen gösterilmiştir. Ancak bazı kavramların yanlarına parantez içerisinde açıklamalar yapılarak okuyucunun ifadeleri daha iyi anlayabilmesine olanak sağlanmıştır.

teklif edilmiştir. Şüphesiz bu yazı Musul'un¹⁵, savaş sırasında işgale uğramış ve işgal tehlikesi altında bulunan, iç siyaseti belirsiz İran ve Osmanlı coğrafyasının farklı kısımlarından çok fazla zorunlu göçe maruz kaldığını ve bu göç dalgasını bir şekilde bertaraf etmek istediğini ortaya koymuştur¹⁶.

Musul'da yerleşik İran vatandaşlarının ve bağıntılı kişilerin konum ve yönelimleri hakkında tartışmaların ayyuka çıktığı süreçte Birinci Dünya Savaşı'nın ardından dünyanın farklı noktalarında baş gösteren yeni düzenin akisleri Ortadoğu coğrafyasında hissedilmeye başlanmıştır. Nitekim bu yeni düzen anlayışı çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin tasfiyesi ile onun hüküm sürdüğü Ortadoğu merkezli alanlarda teşekkül ettirilmeye çalışılan -zayıf- ulus (laşamayan) devlet formasyonları¹⁷ ve onlarla bağlantılı dış yapılar bir yandan Musul'un geleceği ile yakından alakadar olurlarken diğer yandan kendi içlerinde de keskin değişimleri tecrübe etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Başta İran olmak üzere Osmanlı Devleti'nin tasfiyesinin akabinde onun ana omurgası üstünde vücut bulmaya çalışan Türkiye Cumhuriyeti Devleti¹⁸, Bağdat, Basra ve Musul'u kapsayan alanda yavaş yavaş inşa aşamasına getirilen Irak Devleti¹⁹ ve onun kurulması noktasında ciddi çaba sarf eden İngiltere, Musul'u elde etme noktasında iddialarını ortaya koyarlarken bünyelerinde siyasî, askerî, sosyal ve ekonomik çalkantıları yaşamaktan

¹⁵ Bu konu çerçevesinde bir parantez açmak gerekir ki jeopolitik ve jeostratejik konumundan ötürü burası Osmanlı coğrafyasının işgale maruz kalan son noktası olarak belirmiştir. Hakikaten Musul savaş boyunca, İkinci, Dördüncü ve Altıncı orduların harekât alanlarının kesişiminde yer alması ve Diyarbakır, Nusaybin ve Cizre gibi noktalarla birlikte Osmanlı Asya'sında yürütülen lojistik faaliyetlerin merkezinde bulunmasından ötürü ciddi bir önem taşımıştır. İşte bütün bu hususlar alt alta toplandığında Musul savaş boyunca güvenlik seviyesi en yüksek noktalardan birisi şeklindeecessüm etmiş ve farklı noktalardan çok sayıda nüfus grubunu bünyesinde ağırlayabilmiştir. Ramazan Sonat, "Nusaybin'in Birinci Dünya Savaşı'nda Lojistik Açından Önemi Üzerine Bazı Tespitler", *Nusaybin (Siyaset-Kültür-Ekonomi)*, (Edit., Ahmet Selçukoğlu-Ahmet Gemi), Mardin 2022, s. 115-121; Sonat, *İşgal Kışkacı Altında*, s. 167-172.

¹⁶ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemi, 578/48. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (*BO.A. DH. ŞFR.*) olarak kısaltılmıştır.

¹⁷ Salih, *Irak -Devletin Çöküşü*, s. 77-vd.

¹⁸ Her ne kadar Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşu resmi anlamda 29 Ekim 1923 şeklinde tanımlansa da onun kuruluşuna giden süreci tanımlama çerçevesinde bu kavram ile burada Mondros Ateşkes Antlaşması neticesinde Anadolu'daecessüm eden -onun öncülü- Türk Millî Mücadele Hareketi/Kemalizm Hareketi simgelenmek istenmiştir. Nitekim tarihsel süreci/gerçekliği yansıtmaya amacıyla bu çalışmada 29 Ekim 1923 tarihinden önce kullanılan Türkiye Cumhuriyeti Devleti ifadesi ile -onun eşdeğeri- Türk Millî Mücadele Hareketi/Kemalizm Hareketi vurgulanmak istenmiştir.

¹⁹ Irak Devleti'nin resmi olarak kuruluşu Faysal'ın 1921 tarihinde Irak Krallığına otur(tul)masıyla tezahür etmekle birlikte onun kuruluşuna giden süreçte bu alanda ortaya çıkan Sünni Arap merkezli hareket ve bu hareketin karşısında yer alan/bu hareketin gelişimine göre kendisini konumlandıran Şii toplumu ve Musul merkezli Türkmen/Türk ve Kürt eksenli hem Faysal hem de Şii bloku karşıtı anlayış yukarıda kullanılan ifadenin karşılığı şeklinde düşünülmüştür. Ayrıca bu konuda bkz: Sonat, "Kum Fırtınası Altında", s. 173-196.

kaçamamışlardır. Şüphesiz adı geçen eski/yeni oluşumların bünyelerinde karşılaştıkları çalkantılar dış politikada onların manevra kabiliyetlerini etkilediği gibi yine onların birbirlerine karşı politika geliştirmelerini zaman zaman kolaylaştırmış zaman zaman zorlaştırmıştır. Bu çalışmanın konusunu teşkil etmesi bakımından Musul meselesi ile yakından ilgilenen İran'ın 1918 yılı itibariyle kendi içinde yaşadığı kırılmalar da onun Türkiye Cumhuriyeti Devleti, -İngiliz güdümündeki- Irak Devleti, İngiltere ve hatta Rusya²⁰ ile ilişkilerini derin bir şekilde etkilemiştir. Hiç kuşku yok ki bu durum, adı geçen devletlerin birbirleriyle münasebetlerinin her daim farklı boyutlar kazanmasına sebebiyet vererek Birinci Dünya Savaşı'nın ardından ortaya çıkan geçiş döneminin²¹ çapraşık politikalarından ötürü sancılar üretmesine kapı aralamıştır.

Geçiş döneminin başlangıcını temsil eden 1918 yılıyla birlikte iç siyasette daha fazla çalkantılar yaşayan İran, dış politikada kendisine yeni bir sayfa açmak mecburiyetinde kalmıştır. Topraklarının neredeyse tamamında -savaştan kaynaklı-yabancı güçlerin bulunduğu İran, ilk etapta bu unsurları bünyesinden söküp atarak tam bağımsızlığını ilan etme ve bağımsız dış politika yürütme arayışı içerisinde bulunmuştur. Ancak onun bu arzusu ilgili süreçte bu ülkeye karşı farklı politikalar geliştiren Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya tarafından tam manasıyla karşılan(ama)mış ve bu durum sık sık İran'ın bu devletlerde görevli -dış- temsilcilerinin oralarda gündem oluşturmalarına dayanak sağlamıştır. Örneğin İstanbul İran Sefareti tarafından kaleme alınıp Osmanlı Devleti'nin Hariciye

²⁰ Onun İran coğrafyasındaki/hükümetleri nezdindeki etkisi XIX. yüzyılın ortalarına kadar gitmekle beraber esasında Rusya, İngiltere ile yaptığı 31 Ağustos 1907 tarihli andlaşma ile İran'ın önemli bir kısmına yayılmış ve bu pozisyon üstünlüğünü Birinci Dünya Savaşı sırasında da kendi lehine kullanmıştır. Gerçek şu ki Ekim 1917 tarihinde gerçekleşen devrim ile birlikte Rusya, Bolşevizm'i hinterlandı içerisinde bulunan birçok noktada olduğu gibi İran'da dahi dolaşıma sokmuş ve buradaki egemenliğini garanti altına almaya çalışmıştır. 1917 yılından sonra İran siyasetini Bolşevizm ideolojisi ekseninde şekillendirmeye başlayan Rusya doğal olarak bu ülkenin -içerisinde Musul meselenin de yer aldığı- dış politika yapım sürecine ister istemez tesir etmiştir. Nitekim çalışmanın ilerleyen kısımlarında bu çerçevede bazı değerlendirmeler yapılmıştır. Bu konuda bkz: Ramazan Sonat, "İngiliz Arşiv Belgelerine Göre XX. Yüzyılın Başında Rusya'nın İran'a Yönelik Stratejileri ve Faaliyetleri", *History Studies*, Vol., 10, Issue, 2, (March 2018), s. 141-158; Richard A. Stewart, "Soviet Military Intervention in Iran, 1920-1926", *Parameters*, Vol., 11, No., 1, (1981), s. 24-25; Pezhmann Dailami, "The Bolshevik Revolution and the Genesis of Communism in Iran, 1917-1920", *Central Asian Survey*, Vol., 11, No., 3, (1992), s. 51-82; Peter Sluglett, "The Waning of Empires: The British, the Ottomans and the Russians in the Caucasus and North Iran, 1917-1921", *Middle East Critique*, Vol., 23, No. 2, (2014), s. 189-208; Vahdet Keleşyılmaz, *Teşkilât-ı Mahsusâ'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999, s. 111-115, 150; Ü. Gülsüm Polat, *Türk-Arap İlişkileri (Eski Eyaletler Yeni komşulara Dönüşürken 1914-1923)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s. 199-214; Uğur Ovacıklı, "Ortadoğu'da Sol Hareketler: Baas, Nasırcılık ve Diğerleri", *Ortadoğu'yu Kuran İdeolojiler*, Vadi Yayınları, (Edit., Zekeriya Kurşun), İstanbul 2020, s. 233-241.

²¹ Ulus devletlerin kuruluşuna kadar geçen süreyi tanımlamak için kullanılmıştır. Şu bir gerçek ki ulus devletlerin Ortadoğu'da kurulma süreçleri değişkenlik gösterse de -Türkiye, Irak ve İran merkezli- bu çalışmada yukarıdaki ifade çoğunlukla 1920'li yılları tanımlamak için tercih edilmiştir.

vüzeratına takdim edilen -aslına mutabık namlı- 19 Mayıs 1334 (19 Mayıs 1918) tarihli telgrafta bu konu hakkında önemli olduğu kadar bir hayli ilginç bilgiler yer almıştır. İran Sefaretinin kaleme aldığı bu yazıda, Asakir-i Şahane'ye mensup iki yüz neferin bir zabıt idaresi altında Sulduz (Salduz)²² isimli noktaya ve yine bir yüzbaşı kumandasında elli neferin de Savuçbulak (Soğukbulak)²³ namlı alana dahil oldukları belirtildikten sonra bu durumun Devlet-i Aliyye'nin bitarafılığına aykırılık teşkil ettiği ve onun öteden beri İran'la geliştirdiği münasebeti baltaladığı üzerinde durulmuştur. Son olarak İran Sefaretince vücuda getirilen ilgili yazıda bütün bu sebeplerden ötürü Devlet-i Aliyye'nin ordu birliklerinin bir an evvel İran arazisinden ayrılmasının iki ülke ilişkileri açısından elzem olduğu açıklanmış aksi halde İran'ın diplomatik açıdan protesto eyleminde bulunacağı vurgulanmıştır²⁴.

İstanbul İran Sefaretinin, Osmanlı ordu birliklerinin İran arazisinde yasa dışı bir şekilde faaliyet gösterdiği şeklindeki yazısı başkentte hareketlenmelerin yaşanmasına yetmiştir. Filhakika devletin birimleri arasında gerçekleştirilen görüşmelerin ardından ilgili sefaretin 19 Mayıs 1918 tarihli yazısı için Hariciye Nezareti cevabi bir metin kaleme almış ve İran'daki Osmanlı merkezli son olayları aktarmıştır. Hariciye Nezareti ilk etapta -İran Sefaretinin bilgisi dahilinde- Devlet-i Aliyye'nin İran'ın tarafsızlığı ve istiklaline her daim riayet ettiğini açıklayıp bundan ötürü bu ülkedeki Osmanlı ordu birliklerinin daha önceden buradan ayrıldıklarını belirtmiştir. Ancak aynı nezaret cevabi metninin devamında, İran'da son dönemde meydana gelen ve Devlet-i Aliyye'nin aleyhine geliştiğini düşündüğü hadiseleri tek tek sıralamaya başlamıştır. Buna göre İngilizlerin, İran dahilinde iki seneden beri gerçekleştirdiği askerî faaliyetler kapsamında aksiyonlarını Güney İran'da yoğunlaştırıp bilhassa Şiraz'da *South Persian Rifles* (Güney İran Piyade Birliği) adında binlerce kişiden mürekkep bir askerî birlik kurmaları, onlar vasıtasıyla Güney İran'da nüfuz elde etmeye kalkışmaları, bölgede bulunan birtakım Rus anasının onlara katılmaları, İran'ın merkezi ve mahalli idarecilerinin yaşanan gelişmeleri

²² Burası, Güney Azerbaycan'ın idari birimlerinden biri olup Urmiye Gölü'nün batısında yer almıştır. Sulduz (Salduz), XIX yüzyıldan sonra büyük bir nüfus hareketliliğine şahit olmuş ve bilhassa Karapapak Türklerinin ikamet ettiği bir noktaya dönüşmüştür. Bu konuda bkz: Ali Kafkasyalı, "Karapapak Türkleri", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 48, (2012), s. 288-292. Ayrıca burası, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordu birliklerinin yerel unsurlar ve Rus birlikleri ile nüfuz mücadelesine girdiği noktalardan birisi olarak kayıtlara geçmiştir. Kamuran Karabalk, "Birinci Dünya Savaşı'nda İran'da Rusya Destekli Nasturi Olayları ve Osmanlı Devleti (1914-1917)", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, (Araık 2020), s. 451, 456. Nitekim bu çalışmanın konusunu teşkil etmesi açısından burada 1918 yılı itibarıyla müşahade edilen sıcak çatışmanın -yukarıdaki kaynağa binaen- kaynağını Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkması doğurmuştur.

²³ İran'ın batısında meskûn olan Kürtlerin yerel başşehri olarak tarihi kayıtlara geçmiştir. M. H. Donohoe, *İngiltere'nin İran/Azerbaycan Seferi (1918)*, (Çev., Cengiz İ. Çay), Tarih Kuram Yayınları, İstanbul 2016, s. 182.

²⁴ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti, Sofya Sefareti, 287/61. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. HR. SFR. 04) olarak kısaltılmıştır.

engellememeleri ve bütün bunların -doğal olarak- Devlet-i Aliyye için tehlike arz etmesi Osmanlıya mensup ordu birliklerinin bu ülkede birtakım askerî faaliyetler icra etmelerini zorunlu hale getirmiştir. Yine Hariciye Nezareti, her ne kadar Osmanlı ordu birliklerinin yukarıda dile getirilen gerekçelerden ötürü İran arazisinde faaliyet gösterdiklerini kabul etmekle birlikte bu ülkenin hak ve hukukuna azami derecede saygı gösterileceğini²⁵ vücuda getirdiği yazı ile İran Sefaretine tebliğ etmiştir²⁶.

İngiltere'nin bu süreçte -İstanbul'un iddiası doğrultusunda- İran'ı kuşatmak ve onun dış politikada elini zayıflatmak maksadıyla attığı adımlar yalnızca yukarıdaki örnekle sınırlı kalmamıştır. Nitekim bu ülkedeki menfaatlerini korumak isteyen ve Tahran'ın, bağımsız bir dış politika güdüp İran'ın nüfuz alanları arasında yer alan Musul gibi noktalarda etkin olup kendi güvenlik parametrelerini ortaya koymasına mâni olmak isteyen İngiltere ilk olarak daha önce Irak'ta görev alan Sir Percy Cox'u geniş yetkilerle Tahran'da görevlendirmekten geri durmamıştır. Böylece Londra, Tahran'ı Sir Percy Cox vasıtasıyla kontrol ederek onun etkinliğinin başta Musul olmak üzere genel anlamda Irak'ta hissedilmesine ket vurmaya amaçlamıştır. Ayrıca İngiltere, Birinci Dünya Savaşı'nın galiplerinin mağlup devletler için uygun gördüğü düzenlemelerin görüşüldüğü Versay Görüşmelerine bu süreçte İran'ın katılıp Musul ve Diyarbakır gibi noktaları kendisine istemesinin önünü alabilmek için Tahran'ı görüşmelerin dışında tutmuş lakin onun bir heyet vasıtasıyla yukarıda dile getirilen hususlardaki taleplerini dinlemiştir²⁷.

İran'ın kendi bünyesinde yer alan yabancı unsurları temizleyip tam bağımsızlığını elde etme ve stabil bir dış politika yürütme arzusu bu süreçte bir türlü hayata geçememiştir. Zira İran, gücü yetmediği için sınırları içerisinde farklı noktalarda konuşlanan Osmanlı, Rus ve İngiliz askerî birliklerini etkisiz hale getiremediği gibi gündün güne daha fazla onların ülke sathında dolaşmalarına engel olamamıştır. İran'ın mevcut durumdaki güçsüz profili ise başta Osmanlı Devleti olmak üzere adı geçen diğer devletlerin iştahlarını daha fazla kabartmış olacak ki onlar buraya yönelik faaliyetlerini hız kesmeden sürdürmüşlerdir. Ancak ifade edilen devletler içerisinde bilhassa Osmanlı Devleti, İran'ın mevcut durumundan

²⁵ İran Sefaretinin kaleme aldığı yazıda Osmanlı ordu birliklerinin Sulduz ve Savuçbulak gibi bu ülkenin batısında yer alan -ilgili alan arşiv kaynakları ve konuyla alakalı çalışmalarda Güney Azerbaycan, Kuzev İran vb. isimlerle anılmıştır- noktalarda yoğunlaştığı ifade edilmişken Hariciye Nezaretinin Güney İran'daki İngiliz ve Rus askerî faaliyetleri öne sürerek buralardaki aksiyonları savunması Devlet-i Aliyye'nin bu ülkedeki genel menfaatlerinin yansıması şeklinde okunabilir. Hariciye Nezaretinin yazısı başka bir şekilde değerlendirilecek olursa İngilizlerin İran'da bu ülkenin unsurlarından mürekkep bir ordu teşkil etmeleri ilerleyen süreçte bu alandan Anadolu'ya ve bilumum Osmanlı vatanına yönelik saldırı ihtimalini arttırmıştır.

²⁶ BOA. HR. SFR. 04., 287/61.

²⁷ James Barr, *Kırmızı Çizgi (Paylaşılmalıyan Toprakların Yakın Tarihi)*, (Çev., Ekin Can Göksoy), Pegasus Yayınları, İstanbul 2016, s. 114; Abdolvahid Soofizadeh, *Kaçar Döneminde İran-Osmanlı SİYASİ İLİŞKİLERİ*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2014, s. 199.

istifade ederken²⁸ bir taraftan İngiltere ve Rusya ile olabildiğince ters düşmemeye çalışmış diğer taraftan İran devlet ricalini gücendirmemeye gayret etmiştir. Bu konuya emsal teşkil etmesi bakımından Hariciye Nezaretince kaleme alınan 25 Mayıs 1335 (25 Mayıs 1919) tarihli yazıda Van'daki Cavid Bey ile Hoy Osmanlı Şehbenderi Feraceddin Bey'in Dersaadet ile Tebriz arasındaki posta muamelelerini tertip etmek arzusunda olduklarının haber alındığı belirtilerek iş bu muamelelerin sağlıklı bir şekilde gerçekleşebilmesi için Hoy'a kadar Osmanlı askerlerinin görevlendirilmesi üzerinde çalışıldığının duyulduğu anımsatılmıştır. Hariciye Nezareti, devletin diğer sınır merkezleri vasıtasıyla sahadan edindiği bilgiler çerçevesinde kaleme aldığı yazıda ek olarak dış ilişkilerin sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi çerçevesinde Osmanlı askerinin hiçbir vecihle İran hududunu geçmesine müsaade edilemeyeceğine dair daha önceden alınan kararın dikkate alınmasını ve bu eksende Van ile Hoy arasında görev yapan memurlara talimatlar verilmesini yazıya dökmüştür. Hariciye Nezareti başta Dahiliye Nezareti -ona da yerel yönetim birimlerinden yazılar gelmek koşuluyla- olmak üzere devletin sınır uçlarını oluşturan birimlerden derlediği bilgiler doğrultusunda kaleme aldığı ve - muhtemelen- yürütme makamının temsilcisi konumundaki hükümete hitap ettiği bu yazıyla yeni düzen çerçevesinde İran'la yürütülecek diplomasinin önünün kesilmemesini ve Devlet-i Aliyye'nin bu işten zarar görmemesini arzu etmiştir²⁹.

Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya'nın müdahaleleri ile bir türlü tam bağımsızlığını kazanamayan ve bağımsız bir dış politika yürütemeyen İran, gelinen süreçte artık bir yol ayrımına girmiştir. Uzun süredir Kaçar Hanedanının yönetimi altında -denge siyaseti ile- varlığını devam ettiren İran, toplumsal çatırdamalara maruz kalmasına³⁰ paralel olarak bu ülkedeki nüfuzunu -İngilizlere karşı-

²⁸ Bazı kaynaklarda aynı süreçte Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu vahim durum nedeniyle İran'ın Devlet-i Aliyye'ye ait bazı toprak parçalarını talep ettiği belirtilmiştir. Gökhan Çetinsaya, "Essential Friends and Natural Enemies: The Historic Roots of Turkish-Iranian Relations", *Middle East Review of International Affairs*, Vol., 7, No., 3, (September 2003), s. 122.

²⁹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti, Tercüme Odası, 608/91. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. HR. TO.) olarak kısaltılmıştır.

³⁰ Bu dönemde İran'ın farklı noktalarında Hıyabani, Gilan ve Hüdaverdi isimleri ile anılan bir dizi iç isyanlar ortaya çıkmıştır. Bunlar içerisinde Gilan isyanı, Rusya ve İngiltere'nin müdahil olmasıyla birlikte iyice keşmekeş bir hal almış ve Tahran'daki yönetimin yıpranmasına hatta yıkılmasına kapı aralamıştır. Pezhmann Dailami, "The Bolsheviks and the Jangali Revolutionary Movement, 1915-1920", *Cahiers du Monde russe et soviétique*, Vol., 31, No., 1, (Janvier-Mars 1990), s. 43-60; Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran*, s. 194-211; Stewart, "Soviet Military Intervention in Iran," s. 25-26; Dailami, "The Bolshevik Revolution and the Genesis of Communism in Iran," s. 52. Bu isyanların çoğunlukla günümüzde Güney Azerbaycan şeklinde ifade edilen alanda meydana gelmesi veya burası ile bir şekilde bağlantıya sahip olması ilgili bölgede Türk milliyetçiliği anlayışının yükselişe geçmesine katkı sunmuştur. Ancak ne var ki bu anlayışın yükselişe geçmesi çok fazla sürmemiş ve Pehlevi Hanedanının İran'da yönetimi devralmaya başlaması ile birlikte onun etkinliği yavaş yavaş kaybolmuştur. Hatta Farslaştırma politikası kapsamında İran'da çok uzun bir süredir yönetim kadrolarını oluşturan Türkler, konumlarını kaybederek İran'ın en baskın

kaybettiğini düşünen Rusların başkentine müdahalesi ile sarsılmıştır. Filhakika Kuzey İran'daki askerî gücünü harekete geçirerek Tahran üzerine harekete geçen Ruslar, yakın vakitte bu ülkede bir yönetim değişikliğinin oluşmasına zemin hazırlamışlardır. Nitekim Rusların Tahran'daki yönetimi değiştirmeye yönelik askerî hamlesi hem Osmanlı Devleti hem de İngiltere tarafından yakından takip edilmiş ve İran'da en etkin parametre olma arzusu farklı bir boyut kazanmıştır. Bu düzlemde Osmanlı Devleti'nin Tahran Sefareti Maslahatgüzarı Nüzhet Bey'in³¹, bu ülkede yaşanan son hadiselerle dair değerlendirmelerini içeren 20 Temmuz 1336 (20 Temmuz 1920) tarihli telgrafı İstanbul'da sıcak saatlerin yaşanmasına fazlasıyla yetmiştir. Nüzhet Bey telgrafının ilk kısmında, Şimali (Kuzey) İran'daki Bolşevik hareketinin İran Hükümetini iyiden iyiye tehdit ettiğini, İran Hükümetinin bir taraftan Bolşeviklerle müzakereye girişirken diğer yandan onlarla Mazenderan'da çatışmaya başladığını ve Bolşeviklerin Tahran'a yaklaşmaları ihtimaline karşı bütün sefarethanelerin İsfahan'a taşınmasının gündeme geldiğini açıklamıştır. Nüzhet Bey, telgrafının ikinci kısmında ise hem şahsının hem Devlet-i Aliyye'nin başta Tahran olmak üzere İran'daki genel konumuyla alakalı bir hayli ilginç bilgiler sunmuştur. Buna göre Nüzhet Bey, Bolşeviklerin Tahran'a ulaşmalarının beklendiği süreçte Tahran Osmanlı Sefaretini bir başka mahale taşımak söyle dursun hiçbir yaraya merhem olmayan kendi maaşını dahi beş aydır alamadığını ve bunun için başta İran devlet ricaline müracaat etmesinin yanı sıra başvurduğu hiçbir kapıdan müspet netice alamadığını vurgulamıştır. Nüzhet Bey telgrafının son kısmında da daha önceki ifadelerini desteklemesi çerçevesinde diğer sefarethanelerin vakit kaybetmeden şah hazretleri ile birlikte İsfahan'a azimet etmeyi düşündükleri bir süreçte kendisinin sırf parasızlık yüzünden Tahran'da kalmasının siyaseten uygun olmadığını belirterek Bolşevikler ile şah hazretleri arasında kalmanın büyük bir müşkülata sebebiyet verdiğini açıklayıp yine de şah hazretlerini gücendirmemek maksadıyla onunla beraber hareket etme arzusunun vücuda gelebilmesi için eylül

---

unsuru olma hüviyetlerini Farslara kaptırmışlardır. Bu konuda bkz: Selçuk Duman, *Güney Azerbaycan Türklerinin Demokratik Hak ve Özgürlük Mücadelesi*, Berikan Yayınları, Ankara 2017, s. 37-50.

³¹ Osmanlı Devleti'nin bu dönemde İran'da maslahatgüzar seviyesinde temsil edilmesi, kanaatimizce Birinci Dünya Savaşı'nın ilk iki yılı içerisinde Tahran'da -oldukça önemli işlere imza atıp- sefir olarak görev yapan Asım Bey'in 1916 yılında bu ülkedeki Rus kontrolü altındaki Kazak taburlarınca esir edilmesinden kaynaklanmıştır. Zira Asım Bey'in Tahran'ın yakınlarında yer alan Kerec nam adı verilen noktada kaçırılmasından sonra -sefir atanmasına gerek duyulmadan- Osmanlı Devleti'ni İran'da en üst düzey bir şekilde Ataşemiliter Fevzi Bey, Müsteşar Sefa Bey ve Maslahatgüzar Nüzhet Bey temsil etmiştir. Bu konuda bkz: Ramazan Sonat, "Tahran Sefiri Asım Bey'in Raporları Doğrultusunda Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran'daki Rus Askerî Varlığı Üzerine Bir İnceleme", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 13, (Kasım 2018), s. 179-191. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin İran'da maslahatgüzar seviyesinde temsil edilmesi yeni bir olgu olmayıp -İstanbul Tahran'ı denk bir muhatap şeklinde tanımlamadığı için- bu ülkede ilk defa 1848 yılında kurulan sefarete daha önce Tebriz'de görev alan Ali Namık Bey maslahatgüzar olarak atanmıştır. Ahmet Acar, *Osmanlı-İran Diplomasisi Tahran Büyükelçiliğinin Kuruluşu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021, s. 150-152.

ayı bitmeden önemli bir meblağın bir an evvel gönderilmesini ve sefaretî İsfahan'a taşıma düşüncesinin kabulünü talep etmiştir. Böylece Nüzhet Bey, Ahmet Şah'ın son günlerini geçirdiği Tahran'da Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya ekseninde ortaya çıkan gelişmeleri sıralayarak İran'da yönetim değişikliğinin başıra başıra geldiğini Dersaadet'e bildirmiştir³². Ancak şu bir gerçek ki Osmanlı Devleti'nin başka bir oluşuma yani Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne evrildiği bir dönemde başıra İran olmak üzere -yakın-uzak alanlara- karşı ilgisinin pek fazla ol(a)madığı Nüzhet Bey'in telgrafi neticesinde tezahür etmiştir³³.

İran'daki mevcut hükümetin bir taraftan Osmanlı Devleti, Rusya ve İngiltere tarafından iyiden iyiye köşeye sıkıştırılması diğer taraftan yine bu ülkenin -bilhassa Tebriz merkezli günümüzde Güney Azerbaycan şeklinde takdim edilen alanda- birçok sahasında kırılğan bir konumda bulunan hükümete karşı çeşitli başkaldırı hareketlerinin belirmesi -uzun bir süredir Rusya'nın desteği ile- Kazak Tugayının komutanlığını üstlenen Rıza Han'ın³⁴ Tahran'a hareket edip burada askerî bir darbe icra ederek yönetimi devralmasını beraberinde getirmiştir. Zira özellikle Gilan Bölgesi'ndeki Cengeli Hareketi'nin Bolşevikler tarafından desteklenmesini ve bu hareketin Kaçar Hanedanına alternatif bir yapıya dönüşmesini hesaplayan³⁵ İngiltere, İran'daki durumun daha fazla kendi aleyhine doğru seyretmesini engellemek amacıyla Tahran'daki jandarma birliklerini etkisiz hale getirdikten sonra Kazak Tugayı Komutanlığını üstlenen Rıza Han'ı Kazvin'den Tahran'a doğru harekete geçirmiş ve Fethullah Han başkanlığındaki hükümetin Şubat 1921

³² Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti, Siyasî Kısım, 2341/86. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BO.A. HR. SYS.) olarak kısaltılmıştır.

³³ Burada bir parantez açmak gerekir ki Anadolu'daki Millî Mücadele Hareketi'nin yavaş yavaş tekâmül etmeye başlaması ile birlikte Ankara Hükümeti dış ilişkilere mesai harcamış ve özellikle Doğu siyaseti çerçevesinde Sovyet Rusya, Afganistan, Ermenistan ve İran gibi devletlerle çeşitli ikili, üçlü ve dörtlü ilişkiler inşa etmeye başlamıştır. Ahmet Özgiray, "İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasî İlişkileri (1920-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XI, S. 33, (1995), s. 687. Nitekim Millî Mücadele Hareketi'nin '*kuşatma altındaki İran'la*' inşa etmeye çalıştığı ilişkiler hakkında ilerleyen sayfalarda detaylı bilgiler verilmiştir.

³⁴ Kendisi, İran'da yönetimi ele geçirene kadar Rusya ile İngiltere arasında mekik diplomasisi yürütmüştür. Her ne kadar Rıza Han, Rusların İran'daki vurucu güçlerinden birisini oluşturan Kazak Tugayının başında uzun süre kalsa da zamanla İran'daki gelişmeleri çok iyi bir şekilde okumuş ve Rusların Gilan'daki Cengeli Hareketiyle kurduğu sıcak temaslar ile İngilizlerin kendisine sunduğu vaatleri zihninde birleştirerek tercihini İngiltere'den yana kullanmıştır. Buna ilaveten Rıza Han, darbe ile yönetimi devraldıktan sonra zaman zaman attığı adımlar ile -İngiliz politikaları haricinde- millî bir siyaset izlemekten geri durmamıştır. Rıza Han'ın İran'da iktidarı ele geçişi ve ordu, sivil toplum ve devlet üçgeninde izlediği siyaseti konu edinen önemli bir çalışma için bkz: Stephanie Cronin, "İran'da Ordu, Sivil Toplum ve Devlet: 1921-26", *Türkiye ve İran'da Otuzüç Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, (Der., Touraj Atabaki-Erik J. Zürcher; Çev., Özgür Bircan), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 115-145.

³⁵ Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran*, s. 204-210, 216; Stewart, "Soviet Military Intervention in Iran", s. 25-26; Dailami, "The Bolshevik Revolution and the Genesis of Communism in Iran.", s. 52; Dailami, "The Bolsheviks and the Jangali Revolutionary", s. 51-55.

tarihinde devrilmesini sağlamıştır. Darbenin askerî ayağını Rıza Han önderliğinde icra eden İngiltere, -1919 yılında İran'la imzaladığı ve onun bağımsızlığını elinden alan andlaşmanın devamı niteliğinde³⁶- başbakanlığa ise Rad Gazetesi Müdürü Seyyid Ziyaeddin Tabatabai'yi³⁷ getirerek İran'da politik gelişmelerin kendi lehine gelişmeye başlaması için çalışmalara başlamıştır. Böylece Rıza Han ve Seyyid Ziyaeddin Tabatabai önderliğindeki yeni idari mekanizma -Ahmet Şah'ın mevcut statüsüne o an için dokunulmaksızın- İran'ın çehresini değiştirme arzusunun tatbik işine girişmiştir³⁸.

Rıza Han'ın Şubat 1921 yılında İran'da askerî bir darbe icra edip yönetimi ele geçirmesi, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Anadolu'da emperyal güçlere karşı İstiklal Mücadelesi gerçekleştiren Türk Millî Mücadele Hareketi ile İran arasındaki ilişkilerin resmi boyutta ısınmasına yetmiştir. Öncelikle çok uzun bir süredir İran ile Osmanlı sınırlarının kesişiminde yer alan tartışmalı bölgelerde her iki devlete zorluklar çıkaran Kürt Aşiret Lideri Simko'nun³⁹ Rıza Han'ın baskısı neticesinde yönünü -Batıya- Anadolu'ya çevirmesi, bir anlamda buraya sığınması ikili ilişkilerin gerilmesine neden olmuştur. Ne var ki gerginlik hem Ankara Hükümetinin hem de Rıza Han önderliğindeki yeni İran yönetiminin karşılıklı menfaat çerçevesinde birbirleriyle diplomatik temas kurma arzuları ile yavaş yavaş dinmiş ve 1921 yılının yaz aylarından itibaren her iki yönetimde meşruiyetlerini birbirlerine kabul ettirmek ve dünyaya duyurmak maksadıyla karşılıklı büyükelçi atamaları işine koyulmuşlardır. Ancak şunun altı çizilmesi gerekir ki her iki yönetimin karşılıklı büyükelçi atamaları gerçekleştirdiği süreçte hem Tahran hem de İstanbul'da eski anlayışları simgeleyen diplomatik misyonların varlığı kısa sürede olsa bir karışıklığın ortaya çıkmasını

³⁶ Çeşitli kaynaklarda Osmanlı Devleti'nin 10 Ağustos 1920 tarihinde İtilaf devletlerinin baskısı ile imzaladığı (Sevr) andlaşmasının bir benzerinin bir yıl önce İngiltere tarafından İran'a imzalatıldığı -yürürlüğe girip girmemesi ayrı bir tartışma konusu olmakla birlikte- ve bu andlaşma ile onun tamamen istiklalini kaybedip İngiliz manda yönetimi altına girdiği belirtilmiştir. Bu konuda bkz: Gökhan Çetinsaya, "Millî Mücadele'den Cumhuriyet'e Türk-İran İlişkileri, 1919-1925", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 16, S. 48, (2000), s. 770; Homa Katouzian, "Rıza Şah Döneminde Devlet ve Toplum", *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, (Der., Touraj Atabaki-Erik J. Zürcher; Çev., Özgür Bircan), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 15-17; Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran*, s. 206, 220, 222.

³⁷ Dönemin İran'ında önemli bir figür şeklinde tecessüm eden Seyyid Ziyaeddin, darbenin hemen akabinde arkasındaki desteği kaybederek savaş bakanı olarak atadığı Rıza Han tarafından sürgüne gönderilmiştir. Katouzian, "Rıza Şah Döneminde", s. 17-18.

³⁸ Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran*, s. 218-222; Stewart, "Soviet Military Intervention in Iran," s. 25.

³⁹ Mehmet Kaya, "Simko Ağa İsyanının Türk-İran İlişkileri Üzerindeki Etkileri (1905-1930)", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 7, S. 7, C. 14, (Güz 2017), s. 201-210; Seçil Özdemir, "Türkiye-İran Sınır Meseleleri: 1913-1939", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl 18, S. 28, (Bahar 2020), s. 165-179; Çetinsaya, "Millî Mücadele'den Cumhuriyet'e Türk-İran", s. 771-774; Martin van Bruinessen, "20. Yüzyılın Başında Türk-İran Sınırlarında Bir Kürt Müttegallibe: Simko İsmail Ağa", *İran ve I. Dünya Savaşı*, (Edit., Touraj Atabaki; Çev., Gül Çağalı Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 71-97.

beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede Osmanlı imgelemine temsilen başında maslahatgüzar olarak bulunan Nüzhet Bey'in bulunduğu Tahran Sefareti ile Kaçar yönetimini sembolize eden İstanbul İran Sefareti faaliyetlerini devam ettirmişler lakin bu birimler zaman içerisinde ülkelerindeki yeni yönetimlerin iradeleri neticesinde ya lağvedilmiş ya da Türk Millî Mücadele Hareketi'nin ve Pehlevi Hanedanının arzuları doğrultusunda şekil değiştirmiştir. Ancak bu iki başlık yeni yönetimlerin eski idari anlayışlarla iltisaklı yapıları bertaraf edememelerinden ötürü bir süre daha tarafların başlarını ağrıtmaya yetmiştir⁴⁰.

Ankara ve Tahran hükümetlerinin 1921 yılının bahar aylarından itibaren geliştirdiği samimi ilişkiler neticesinde İran'ın Ankara Büyükelçiliğine -eski Maarif Nazırı- Mümtazüddeve Ağustos 1921 tarihinde atanmıştır⁴¹. Lakin Mümtazüddeve'nin Ankara'ya varışı biraz gecikmeli bir şekilde olmuş ve yeni sefir ülkesinin birtakım önemli diplomatik işlerini gerçekleştirdikten sonra ancak görev yerine ulaşabilmiştir. Nitekim Şark Cephesi Kumandanlığından edinilen bilgi doğrultusunda Hariciye Vekaleti tarafından İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti Celilesine gönderilen 3 Teşrin-i Evvel 1337 (3 Ekim 1921) tarihli yazıda İran Hükümetinin Ankara Mümessilğine (temsilci) tayin ettiği Mümtazüddeve'nin o an için Bakü'de bulunduğu ve Tiflis'te hükümeti namına birtakım siyasî görüşmeler gerçekleştirdikten sonra Ankara'ya azimet edeceği vurgulanmıştır⁴². Hemen hemen aynı dönemde yani 30 Ağustos 1337 (30 Ağustos 1921) tarihinde ise bu kez Sadaret Makamı Hariciye Nezaretine bir telgraf çekerek -sabık- Asım Bey'den boşalan Tahran sefirliğine kıdemli hariciye personellerinden Ahmed Reşid Bey'in⁴³ tayin

⁴⁰ Çetinsaya, "Millî Mücadele'den Cumhuriyet'e Türk-İran", s. 772-781; Kaya, "Simko Ağa İsyanının Türk-İran İlişkileri", s. 206-207; Özdemir, "Türkiye-İran Sınır", s. 175-176.

⁴¹ Gökhan Çetinsaya, İngiliz arşiv belgelerine dayanarak hazırladığı çalışmada Mümtazüddeve'nin *'ferkalade sefir'* sıfatıyla yukarıda dile getirilen tarihte Ankara'ya atandığını belirtmiştir. Çetinsaya, "Millî Mücadele'den Cumhuriyet'e Türk-İran", s. 772. Arşivde yaptığımız araştırma neticesinde Çetinsaya'nın İngiliz arşiv kaynaklarına dayandırıarak belirttiği atama tarihini içeren bir evrak bulamamamızla birlikte Mümtazüddeve'nin Ankara'ya ilk defa hangi maksatlarla ne zaman hareket ettiği ile ilgili bir kayıta rastlanmıştır. Nitekim bu evrakin içerisindeki bilgiler yukarıda metin içerisinde işlenmiş ve evrak numarası bir sonraki dipnotta yazılmıştır.

⁴² Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü, Fon Kodu: 30-10-0-0, Kutu No: 131, Dosya No: 936, Gömlek No: 3. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BCA.) olarak kısaltılmıştır.

⁴³ Burada bir parantez açmak gerekir ki arşivde yaptığımız araştırma neticesinde her ne kadar Ahmed Reşid Bey'in Tahran'a sefir olarak atanma tarihi Ağustos 1921 tarihini gösterse de onun göreve başlama tarihi Türkiye'nin Tahran Büyükelçiliğinin resmî sitesinde 1.1.1921 şeklinde gösterilmiştir. Bu durum iki şekilde açıklanabilir. Birincisi, Ahmed Reşid Bey daha önceden göreve başlamasına karşın görev yazısı kurumlar arasında yapılan yazışmalar neticesinde yukarıda dile getirilen/ona paralel tarihte ortaya çıkmıştır. İkincisi, bilgi yetersizliğinden ötürü Türkiye'nin Tahran Büyükelçiliğinin resmî sitesinde Ahmed Reşid Bey'in göreve başlama tarihi -sehven- yanlış yazılmıştır. <http://tabran.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChief/History> Erişim Tarihi: 30. 07. 2022.

edildiğini aıklamıřtır⁴⁴. Ankara Hükümetinin, İstanbul’un Tahran’a böylesine olağanüstü bir dönemde atama gerçekleştirmesine ne şekilde yaklaştığı tam manasıyla bilinmemekle birlikte bu durumdan duyduğu rahatsızlığı Rıza Han önderliğindeki yeni İran yönetimine hissettirdiği birtakım kaynaklar doğrultusunda tezahür etmiřtir⁴⁵.

Öte taraftan Tahran Hükümeti ile Ankara Hükümeti arasında her iki tarafın meşruiyetine dayalı ilişkiler 1921 yılının yaz aylarından sonra hızlanmakla birlikte tarafların Musul gibi kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri alanlara dair arzuları yavaş yavaş şekillenmeye başlamıştır. şöyle ki Kemalist Hareketin, -İnönü ve bilhassa Sakarya Meydan Muharebesiyle- Anadolu’da başını Yunanlıların ektiği İtilaf kuvvetlerine karşı st üste başarılar elde etmesi ve konumunu güçlendirmesi ile beraber içerisinde Musul’un da yer aldığı Misak-i Milli anlayışını tatbik etme arzusu karşısında Rıza Han önderliğindeki yeni İran devlet ricali, eski siyasi, idari, askerî vb. anlayışları bir kenara bırakarak ülkenin her anlamda nüfuz alanını genişletmek istemiştir. Bir anlamda tartışmanın temelinde, Osmanlı Devleti’nin ana omurgası üzerinde inşa edilecek yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin sınırlarının ne şekilde oluşacağı ve bu sınırlar çizilirken Musul gibi İran’ı jeopolitik, jeostratejik, jeoekonomik ve jeokltr açıdan etkileyecek bir noktanın Türkiye’de bulunmasının veya İngiliz güdümünde -kurulan- Irak Devleti’ne bırakılmasının İran tarafından nasıl karşılanacağı yer almıştır. Bir başka tabirle ifade etmek gerekir ise İran için Musul ne anlam ifade ediyordu ve ona bir şekilde sahip olmak veya onu her daim etki altına almak için kendisi ne tür girişimler sergileyebilirdi soruları bu süreçte zihinleri meşgul eder hale gelmiştir. Nitekim İran’ın 1922 yılının sonbaharından itibaren -Ankara’dakini pasif- İstanbul’daki elçiliğini aktif hale getirmek istemesi buna karşılık Ankara’nın İran’la sıcak ilişkileri koruma çerçevesinde Rıza Han yönetimini adı geçen konuda uyarıp⁴⁶ bir taraftan Sefir Mümtazüddeve’yi iyi bir şekilde ağırlayıp onun üzerinden İran’a birtakım mesajlar gndermesi⁴⁷ diğer

⁴⁴ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Bab-ı Ali Evrak Odası, 4691/351780. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BO.A. BEO.) olarak kısaltılmıştır.

⁴⁵ rneğin Gökhan etinsaya hazırladığı çalışmada, Milli Mücadele Hareketini temsilen Mustafa Kemal Paşa’nın hem Ankara’ya bir İran sefiri atanmışken İstanbul’daki İran Sefaretinin varlığından ciddi anlamda rahatsızlık duyduğunu hem de İstanbul Hükümetinin Tahran’daki sefaret aracılığıyla bu devletle ilişki kurmasından yakındığını belirtmiştir. etinsaya, “Milli Mücadele’den Cumhuriyet’e Türk-İran”, s. 779-781.

⁴⁶ etinsaya, “Milli Mücadele’den Cumhuriyet’e Türk-İran”, s. 781.

⁴⁷ Daha önce ifade edildiği üzere İran’ın Ankara sefirliği görevini üstlenmesine karşı devletin Bak ve Tiflis’teki birtakım siyasi işlerini gerçekleştirmekle görevlendirilen Mümtazüddeve ancak 1922 yılı içerisinde makamına gelebilmiştir. Onun görev yerine varması ve çalışmalarına başlaması, Kemalist Hareketin İtilaf devletlerine karşı kullandığı temel propagandalardan birisi olmuş ve kendisiyle T. B. M. M arasında sıcak görüşmeler gerçekleşmiştir. Nitekim bu sıcaklıktan Rıza Han önderliğindeki yeni İran yönetimi de fazlasıyla memnun olmuş olacak ki -o dönem varlığını devam ettirdiği- İstanbul’daki sefaret aracılığıyla T. B. M. M’ye teşekkürlerini sunmaktan ve onun nezdine birtakım atamalar yapmaktan geri durmamıştır. Bu konuya emsal teşkil etmesi

taraftan Tahran'a Muhittin Paşa'yı sefir olarak ataması⁴⁸ yani ikili ilişkilerin gelgitli bir seyir izlemesi dahi tarafları Musul konusunda karşı karşıya getirmekten alıkoymamıştır. Çünkü Kemalist Hareket, nihayetinde Başkumandanlık Meydan Muharebesi ile Anadolu'daki düşman kuvvetlerini artık tam manasıyla ortadan kaldırdıktan sonra yönünü Doğu siyaseti çerçevesinde Türkiye'nin güney sınırlarının şekilleneceği alana çevirmiştir. Bu ekseninde işgal teşebbüsünden kurtulmasının akabinde Anadolu coğrafyasının haricinde kalan ona coğrafi, siyasi, kültürel, askerî vb. açılardan yakın noktalarda hakimiyet kurma siyaseti çerçevesinde Halep⁴⁹, İskenderun (Hatay)⁵⁰ ve bilhassa Musul⁵¹ gibi yerler, Ankara'nın

---

bakımından İstanbul İran Sefareti tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisi İstanbul Mümessiliğine gönderilen 26 Kanun-i Evvel 1338 (26 Aralık 1922) tarihli yazıda öncelikle Mümtazüdevle hazretlerinin tahtı riyaseti altında Ankara'ya azimet etmiş olan sefariye fevkalade heyetine gösterilen dostane kabulden ötürü İran Devleti'nin Başbakanı ve Hariciye Nazırı olarak görev yapan Kavamüssaltana'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya teşekkürlerini sunduğu belirtilmiştir. Aynı telgrafın devamında, Mümtazüdevle heyetinin vazifesinin bittiği ve onun Tahran'a geri dönmesinin talep edildiği açıklandıktan sonra Başbakan ve Hariciye Nazırı Kavamüssaltana'nın Türkiye Millet Meclisi Hükümeti nezdine Prens İshak Han'ı sefir olarak atadığı vurgulanmıştır. İstanbul İran Sefaretinin bu yazısının bir kopyası ise 28 Kanun-i Evvel 1338 (28 Aralık 1922) tarihinde İcra Vekilleri Reisi Rauf Bey'e sunulmuştur. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti, İstanbul Murahhaslığı, 64/30. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. HR. İM.) olarak kısaltılmıştır. BOA. HR. İM., 13/141.

⁴⁸ Mustafa Kemal Paşa'nın Başkanlığında toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi İcra Vekilleri Heyetinin 7 Teşrin-i Sani 1338 (7 Kasım 1922) tarihli kararnameinde Adana ve Havalisi Kumandanı Tuğgeneral Muhiddin Paşa'nın Tahran'a sefir olarak atandığı belirtilmiştir. B.C.A., Kararlar Daire Başkanlığı, Fon Kodu: 30-18-1-1, Kutu No: 6, Dosya No: 34, Gömlek No: 19. Ancak şunun da altı çizilmesi gerekir ki Muhiddin Paşa'nın Tahran'a varması ve görevine resmen başlaması 1923 yılının ilk ayları içerisinde mümkün olabilmiştir. Her ne kadar bu konuyla ilgili metnin ilerleyen sayfalarında bilgi verilecek olsa bile Türkiye Cumhuriyeti'nin Tahran Büyükelçiliğinin resmi internet sayfasında Muhiddin Paşa'nın göreve başlama tarihi 7.2.1923 şeklinde tanımlanmıştır. <http://tahran.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> Erişim Tarihi: 30. 07. 2022.

⁴⁹ Birinci Dünya Savaşı'nın bitimini müteakip -her ne kadar Türk tarih yazımı içerisinde kendisine yeterince yer verilirse de- tartışmalı noktalardan birisi olarak ortaya çıkan Halep, bünyesinde çok fazla Türk nüfusu barındırmasından ötürü yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları içerisinde dahil edilmeye çalışılmıştır. Ancak her ne kadar Halep'in Türk sakinleri Türkiye Cumhuriyeti'nin çatısı altında yaşamak için büyük bir direniş örneği gösterecekler de 1918-1923 yılları arasında Türkiye'nin diploması arenasında gücü oranında var olabilmesi bu durumu sekteye uğratmıştır. Bu konuda bkz: Ahmet Emin Dağ, *Emeviler'den Arap Baharı'na Halep Türkmenleri*, Taşmekeç Yayınları, İstanbul 2015, s. 57-69.

⁵⁰ Musul konusunda yeni Türkiye Cumhuriyeti nasıl İngiltere ile karşı karşıya kaldıysa İskenderun (Hatay) konusunda da Fransa ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Nitekim 1920-1930 yılları arasında yeni Türk devletinin elitleri Musul konusunda olduğu gibi İskenderun'un (Hatay'ın) statüsü konusunda da bu kez Fransızlarla mekik diploması yürütmek mecburiyetinde kalmışlardır. Bu konuda alışlagelmişlerin haricinde Rusça kaynaklara dayanarak hazırlanan bir çalışma için bkz: Andrey Boldyrev, "The Ottoman Near East in the Republican History of Turkey: The Problem of Mosul and Hatay in the 1920s-1930s", XVIII. *Türk Tarih Kongresi 1-5*

gündemini iyiden iyiye meşgul etmeye başlamış ve buraları anavatana katma arzusunun yerine getirilebilmesi için askerî seçenekler ortaya çıkmıştır. Ancak ifade edilen yerler -özellikle Musul ekseninde bir değerlendirme yapıldığında- Ankara'nın gündemini meşgul etmesinin yanı sıra aynı süreçte Rıza Han önderliğindeki Tahran yönetiminin de toprak bütünlüğünün/sınır güvenliğinin mihenk taşı şeklinde tanımlanmıştır. Zira İran sınırları içerisinde ciddi derecede Kürt nüfusun bulunması⁵² ve burada yaşayan demografik yapının bir şekilde Musul ve çevresinde meskûn olan akraba unsurlarla -ilerleyen süreçte ayrı bir devlet mekanizması ekseninde- birleşebilme ihtimali/Tahran'ın siyaseti çerçevesinde onların Türkiye ve -İngiliz güdümündeki- Irak'a karşı kullanılabilme durumu yeni İran'ın Musul'a yoğunlaşması için yetmiştir. Bundan ötürü Tahran, bir yandan Atebât-ı Aliye'yi⁵³ oluşturan Kerbela, Necef, Kazımiye ve Samarra'daki Şii dinsel figürler/ müçtehitler aracılığıyla 1923 yılının başından itibaren Musul'a yoğunlaşmaya çalışırken⁵⁴ diğer yandan kendisi esasında, Başkumandanlık Meydan Muharebesini diplomasiyle taçlandırmak isteyen Türkiye'nin Lozan Konferansı'ndaki görüşmelerine Türkiye-Irak sınırının tespiti/Musul meselesinin çözümü adına katılmak istemiştir. Bu çerçevede İstanbul İran Sefaretinden Ankara Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin İstanbul Mümessiliğine gönderilen 9 Kanun-i Sani 1339 (9 Ocak 1923) tarihli belgede Kürdistan meselesinin⁵⁵ Lozan Konferansı'nda müzakere edildiği sırada hususi görüşmede her iki hükümetin ilgi ve menfaatlerinin müşterek olması ve ileride hem Türkiye hem de İran'ın huzur ve güvenliğinin şimdiden temini maksadıyla İran'ın bu konferansa iştirak emelinde olduğu ve bunun için Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden müsaade talep ettiği belirtilmiştir⁵⁶. Bu süreçte Tahran

---

Ekim 2018, (Yay. Hz., Semiha Nurdan-Muhammed Özler), C. 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s. 189-192.

⁵¹ Ali Şefik Özdemir (Bey), bu süreçte Ankara'nın Musul konusundaki kararlığının sahadaki yansımaları şeklinde ortaya çıkıp bölgesel liderler ile etkileşim içerisinde yer alarak Musul'u askerî yöntemlerle Türkiye'ye katmaya çalışmıştır. Murat Göztozkulu, *Musul Özdemir Harekâtı*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2008, s. 178-180, 201-215, 240-vd.

⁵² Kürtler, bilhassa Batı İran'ı kapsayan Savuçbulak (Soğukbulak), Sakız ve Revandiz gibi noktalarda yoğunlaşmışlardır. Donohoe, *İngiltere'nin İran/Azərbaycan*, s. 182.

⁵³ Bu kavramın manası ile ilgili yukarıda birtakım bilgiler verilmesine karşın kendisi, Irak'taki kutsal Şii şehirlerine verilen genel ismi oluşturmuştur. Bu konuda bkz: Avni İlhan, "Atebât", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 4, (1991), s. 49-50.

⁵⁴ Mazlum Uyar, *Arap-Fars Şiîliği Bağlamında Irak Şiîliği (Tarihî, Sosyo-Politik Analiz)*, İyidüşün Yayınları, İstanbul 2022, s. 104-105.

⁵⁵ Adı geçen kavramın coğrafi olarak kapsadığı alana dair herhangi bir bilgi incelenen arşiv malzemesinde geçmemekle birlikte İstanbul İran Sefaretinin bu kavram ile Türkiye ve İngiltere'nin kıyasıya rekabet ettiği Musul ve çevresini ima ettiği tarafımızca düşünülmektedir. Bundan ötürü Musul ve çevresinde yerleşik Kürtlerin bilhassa İran'daki akraba unsurlarla bundan sonra nasıl bir ilişki geliştirebileceği Tahran tarafından bu dönemde yakından takip edilmiş ve bunun tayini için Lozan Görüşmelerine müdahil olunmak istenmiştir. İncelenen belgenin künyesi bir sonraki dipnotta yer almıştır.

⁵⁶ *BO.A. HR. İM.*, 234/87.

Hükümeti, Ankara Hükümetine samimi olduğunu göstermek istese de bir diğer taraftan Musul'u elde etme amacıyla İran'a geçen Özdemir Bey'in birliğinin silahsızlanmasını İngilizlerin baskısı neticesinde gerçekleştirmek zorunda kalmıştır⁵⁷.

İran'ın Musul meselesi çerçevesinde Türkiye ile birlikte Lozan Konferansı'na katılma arzusu Ankara'da birtakım hareketlenmelerin yaşanmasını beraberinde getirmiştir. Türk dışişleri aracılığıyla bu süreçte Mustafa Kemal Paşa'ya bir yandan kazandığı başarılarından ötürü tebrik telgrafları gönderen Tahran yönetimi buna ilaveten kendisinin Lozan Konferansı'na katılması halinde yalnızca Musul konusunda birtakım teşebbüslerde bulunacağına dair itimatnameler sunmaktan geri durmamıştır. Nitekim Tahran'ın bu konudaki ısrarını simgelemesi bakımından zata mahsus nam adı altında Hariciye Vekaletine gönderilen 15 Kanun-i Evvel 1339 (15 Ocak 1923) tarihli şifreli yazıda da İran'ın, sefiri aracılığıyla Lozan Konferansı'na yalnızca Kürt meselesinin çözümü adına katılmak istediği ve Türkiye ile arasında hiçbir ihtilaf çıkmasının mümkün olmadığını beyan ettiği vurgulanmıştır⁵⁸.

İran'ın Kürt meselesi çerçevesinde Lozan Görüşmelerine katılma isteği, Türkiye'nin yanı sıra İngiltere'nin bile hoşuna gitmemiş olacak ki Londra onun bu teklifini düşünmeden reddetmiştir. Teklifin reddedilmesinde; İran'ın savaşan taraflardan birisi olmayışı, Karadeniz'e kıyısı bulunmayışı ve Lozan'da İran ile Irak arasındaki mevcut sınırın değiştirilmesine yönelik bir görüşmenin yer almaması gibi gerekçeler ön plana çıkmıştır. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekir ise ne Türkiye ne de İngiltere, Musul meselesinde üçüncü bir tarafın hak iddia etmesini uygun görmemiş ve bundan ötürü İran'ı meseleye hiçbir şekilde karıştırmamıştır⁵⁹.

İran'ın, Musul meselesinin çözümü adı altında Lozan Konferansı'na dahil olma isteği vücut bul(a)mamakla birlikte Musul konusu İngiltere ve Türkiye'nin karşılıklı salvoları neticesinde konferansta tam manasıyla çözüme kavuşturulamamıştır. Bu doğrultuda 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile Türkiye resmen varlığını tüm dünyaya ilan etmekle birlikte Musul'un statüsünü oluşturabilmek amacıyla İngiltere ile farklı platformlarda görüşmeler gerçekleştirmeyi kabul etmiştir. Böylece Musul konusu, farklı bir boyuta evrilererek bundan sonra yalnızca Türkiye ve İngiltere'nin değil aynı zamanda İran'ın dahi fazla söz sahibi olmaya başladığı bir konu şeklinde ortaya çıkmıştır⁶⁰.

Lozan'dan Geriye Kalan Büyük Bir Sorun ve Bu Sorunun Çözümünde Görmezden Geline Güçlerin Rollerine Dair: 1926 Ankara Antlaşmasına

⁵⁷ Göztoklus, *Musul Özdemir*, s. 293.

⁵⁸ BOA. HR. İM., 234/87; BOA. HR. İM., 235/27.

⁵⁹ Çetinsaya, "Milli Mücadele'den Cumhuriyet'e Türk-İran", s. 794.

⁶⁰ İran bu süreçten sonra -metnin devamında bahsedileceği üzere- Musul konusunda daha faal bir anlayışla hareket etmiştir.

Gidilen Süreçte İran'ın Musul Konusundaki Tutum ve Davranışlarının Tahlihi

Lozan Görüşmelerinde Türkiye ve İngiltere arasında çözüme kavuşturulamayan bir konu şeklinde ortaya çıkan Musul'un statüsü artık yeni dönemde İran tarafından yakından takip edilmeye başlanmıştır. Musul'u kendi egemenlik alanının bir parçası olarak gören ve onun üzerinde hak talep eden Rıza Han önderliğindeki İran, daha görüşmeler bitmeden Türkiye'yi sınır meseleleri ve kendisinin veya komşusunun bünyesinde bulunan Türkler ile İranlıların tabiiyet sorunları⁶¹ gibi konularla meşgul ederek Musul meselesinde öne çıkmaya çalışmış ve Ankara ile Londra arasındaki görüşmelere bir şekilde müdahil olmayı arzulamıştır. Bütün bunlar için İstanbul'daki -zaman zaman aktif zaman zaman pasif durumda tuttuğu- sefaretini etkin bir şekilde kullanan Tahran yönetimi, böylece Batıyla ince diplomasi yürüten Ankara'yı kısıp baskı altında tutmayı hedeflemiştir. Bu konuya örnek teşkil etmesi açısından Türkiye'deki İranlıların tabiiyet meselesi hakkında birtakım düzenlemeler gerçekleştiren ve Tahran'ın onlar vasıtasıyla kendisini sıkıştırmasını engelleyemeye çalışan Ankara Hükümeti kısa süre içerisinde İran tarafından tepkiye maruz kalmıştır. İran'ın sefaretini aracılığıyla Türkiye'deki İranlıların haklarının zedelendiği şeklinde kendisini protesto etmesi karşısında harekete geçen Ankara Hükümeti, Hariciye Vekaleti aracılığıyla sefere verdiği 14 Mart 1339 (14 Mart 1923) tarihli cevapta ülkede bulunan İranlılar ile ilgili alınan kararın yeni -tarihsel birikimin devamı niteliğinde- olmadığını ve kendisinin bu durumu idrak edemeyip bir protesto metni hazırlamasının hiçbir şekilde mazur görülemeyeceğini açıklamıştır⁶².

Musul konusunda Türkiye'nin elini zayıflatmaya çalışan İran'ın bu süreçte devreye soktuğu en önemli kart şüphesiz sınır meselesi olmuştur. Bu çerçevede bir taraftan Türkiye sınırına yakın olan yerlere -komşusunun zayıf karnı olarak gördüğü- Ermenileri yerleştirmeye başlayan Tahran, diğer yandan İran tebaası olduğunu iddia ettiği bazı Ermenilerin Türkiye dahilinde serbestçe dolaşımını için her türlü gayreti sergilemiştir. Nitekim İran Sefareti 20 Mart 1339 (20 Mart 1923) tarihli tahririnde Batum'daki Türk Konsolosluğundan vize almaksızın vapurla İstanbul'a gelen İran tebaası Ermenilerin ülkedeki dolaşımına müsaade edilmesini muhatabından talep etmiştir. Yine Hariciye Nezareti -kendisine ulaşan 10 Mart 1923 tarihli şifreye cevap niteliğinde- İran Sefaretine hitaben kaleme aldığı 31 Mart 1339 (31 Mart 1923) tarihli yazıda, İran tarafından Türkiye hududu civarında iskân edilen Taşnak Ermenilerinin ehli ziraat olanlarıyla olmayanlarının arasında⁶³ bir fark

⁶¹ İlerleyen kısımlarda bu konuda detaylı bilgi verilmiştir.

⁶² BOA. HR. İM., 68/91.

⁶³ İncelenen belgede geçen bu ifadeden anlaşılmaktadır ki İran, Ermenileri Türkiye hududu civarına ziraat işiyle meşgul olma adı altında iskân etmiştir. Ancak Ankara Hükümeti, Tahran'ın bu tutumunu iyi niyetli bulmamış ve dostane ilişkiler geliştirmeye başladığı muhatabına Türkiye'nin güvenliğe dayalı endişelerini dikkate almasını önermiştir.

bulunmadığını belirttiikten sonra öteden beri hasım addedilen bir anasının hudud boyunca yerleştirilmesinin Türkiye'nin uzun vadedeki güvenliğine hanel getireceğini belirterek bu davranıştan bir an evvel vazgeçilmesini talep etmiştir⁶⁴.

Mustafa Kemal önderliğindeki Ankara Hükümeti ile Rıza Han liderliğindeki Tahran Hükümetinin meşruiyetlerini birbirlerine kabul ettirip dostane ilişkiler geliştirme gayreti çerçevesinde karşılıklı büyükelçiler tayin etmeleri onların 1923 yılının bahar aylarından itibaren bazı önemli konularda anlaşmazlık yaşamalarını bir türlü engelleyememiştir. Şöyle ki tarafların birbirlerini sınır güvenliğinin ihlali ve vatandaşlarının haklarının çiğnendiği şeklinde suçlamaları uzun bir süre devam etmiştir. Bu çerçevede Selahattin Adil Bey⁶⁵, Hariciye Nezaretine yazdığı 14 Nisan 1339 (14 Nisan 1923) tarihli telgrafta İran sefaret müsteşarının kendisini ziyaret ederek İran tabiiyetine mensup bazı şahısların Türk tebaası olmaya zorlandıkları iddiasıyla şikâyetinde bulunduğunu açıklamıştır. Yine sık sık Tahran ile Ankara arasında tartışmaların yaşanmasına sebep olan Bulakbaşı⁶⁶ isimli noktanın Türkler tarafından tahliyesinin sebebiyet vereceği güvenlik açısından ötürü tahliyenin kontrollü bir şekilde yapılmasının İran Sefareti tarafından talep edildiği 13 Ağustos 1339 (13 Ağustos 1923) tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin İstanbul Murahhaslığı tarafından Hariciye Nezaretine bildirilmiştir. Son olarak T.B.M.M. Dersaadet İstanbul Murahhaslığı, Hariciye Nezaretine 24 Teşrin-i Sani 1339 (24 Kasım 1923) tarihinde bir kez daha yazı yazarak bu kez İran'daki Türk tebaasının geçmişten gelen imtiyazlarını simgeleyen '1292 İran Mukavelenamesini' ona anımsatarak konu hakkında ilgili birimi uyarılmış ve Ankara'nın Tahran üzerinde baskı kurabilmesinin sac ayaklarından birisini oluşturmayı hedeflemiştir⁶⁷.

1923 yılının bahar aylarından itibaren sınır sorunları ve tabiiyet sorunları ekseninde gerilmeye başlayan İran-Türkiye ilişkileri -her ne kadar ağırlıklı olarak İngiltere-Türkiye eksenli olmasına karşın- Musul meselesinin uluslararası kamuoyunu iyiden iyiye meşgul eder seviye gelmesi neticesinde farklı bir boyut kazanmıştır. İngiltere'nin, Lozan Konferansı'nda bir şekilde çözümsüzlüğe iterek Ankara'nın elini zayıflattığı Musul konusunda artık kartlarını açık açık oynamaya başlaması ve uzun süredir Amerika ile var olan petrol bağımlılığını ortadan kaldırmak maksadıyla mevcudiyeti bilinen Musul petroleri için öne çıkmaya

⁶⁴ BOA. HR. İM., 69/48; BOA. HR. İM., 70/51.

⁶⁵ Kendisi bu süreçte -Ankara'nın emriyle- Millî Savunma Bakanlığı Müsteşarı ve İstanbul Komutanlığı görevlerini ifa etmiştir. İstanbul komutanlığı sırasında İtilaf devletlerinin temsilcileri çeşitli münasebetler kurmuştur. Bu konuda bkz: Murat Kütükçü, *Selahattin Adil Paşa (1882-1961, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Antalya 2012, s. 192-205.*

⁶⁶ Sınır geçişkenliği ekseninde Türkiye-İran hududunun keşiminde yer alan bu nokta uzun vadede sık sık Tahran ile Ankara arasında tartışmaların yaşanmasına neden olmuştur. L. Hilal Akgül, "Rıza Han'ın (Rıza Şah Pehlevi) Türkiye Ziyareti", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 7, (2005), s. 8; Özdemir, "Türkiye-İran Sınır", s. 180.

⁶⁷ BOA. HR. İM., 18/36; BOA. HR. İM., 20/221; BOA. HR. İM., 21/32; BOA. HR. İM., 89/60.

başlaması⁶⁸ yalnızca Türkiye'nin değil aynı zamanda İran'ın dahi ilgisini cezbetmiştir. Bu çerçevede Londra'nın, Birinci Dünya Savaşı sırasında Fransa ve Rusya ile imzaladığı Sykes-Picot Antlaşması ile önce Fransa'ya bıraktığı daha sonra birtakım imtiyazlar karşılığında yeniden uhdesine aldığı Musul konusunda Türkiye'nin 1922 yılından itibaren askerî seçenekleri devreye sokmasıyla 1923 sonbaharından itibaren petrol karşılığında Amerika Birleşik Devletlerini yanına çekmeyi hedeflemesi bölgede hareketliliğin belirmesine yetmiştir. Filhakika her ne kadar ilk olarak 1927 yılında faaliyete geçecek olsa da özellikle 1923 yılı ile birlikte Musul'da bulunan Baba Gurgur (Gürgür) petrol sahasına İngiltere tarafından ciddi derecede önem atfedilmesi İran ve Türkiye'nin Musul konusunda ön plana çıkmak için burayla alakalı sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik iddialar öne sürmelerini beraberinde getirmiştir. Şüphesiz bu tutum İran ile Türkiye'nin zaman zaman Musul konusunda yakınlaşmasına yarış halinden ötürü çoğunlukta ise ayrışmasına neden olmuştur. Ayrıca İran, Doğu ticaretinin kesişme noktalarından birisi olan Musul'un yeni dönemde ticari öneminin daha da artacağını fark ederek onun için Türkiye ile mücadele etmekten geri durmamıştır⁶⁹.

Öte yandan Musul meselesinin farklı bir boyuta evrildiği bir süreçte İran iç siyasetinde önemli değişimler yaşanmaya başlanmıştır. Şöyle ki 1921 yılından itibaren savunma bakanlığı görevinde bulunan buna karşın İran'ın istikametini kendi arzuları çerçevesinde belirleyen Rıza Han en yakın rakibi olarak beliren Kavamus-Saltana'yı bertaraf ederek Kasım 1923 tarihinde başbakanlık koltuğuna oturmayı başarmıştır. Hiç kuşku yok ki bu gelişme, İran'ın yalnızca iç politikada değil aynı zamanda dış politikada da daha net adımlar atmasının önünü açmıştır⁷⁰.

Rıza Han'ın başbakan olması, İran'ın bölgesel gelişmelere daha fazla ağırlık vermeye başladığı dönemi temsil etmiştir. Hakikaten kendisinin başbakanlığından kısa bir süre sonra Irak'taki Şii varlığı hesaba katılarak buradaki İran etkinliğinin üzerinde daha fazla durulması amacıyla birtakım adımlar atılmıştır. Bu çerçevede özellikle daha önce Atebât'tan kovulan ulemanın yeniden buraya dönmesine ve burada birtakım faaliyetler icra etmesine olanak sağlanmıştır. Ayrıca Türkiye'nin Cumhuriyeti ilan etmesi ve arkasından Halifeligi kaldırıp din ve devlet işlerini

⁶⁸ Burada şunun altı çizilmesi gerekir ki İngiltere bilhassa donanması için petrol ihtiyacını 1908 yılında -Ortadoğu'da petrolün ilk keşfedildiği yer olan- İran'ın Mescid-i Süleyman adı verilen bölgesi aracılığı ile karşılamakla birlikte uzun vadede Musul onun petrol ihtiyacının tam manasıyla karşılanması ve yine onun bir ihraç malzemesi şeklinde kullanılabilmesi için büyük bir ehemmiyet kesp etmiştir. Bu konuda bkz: Burcu Kurt, "Discovery of Oil and Oil Based Environmental Pollution in Ottoman Iraq: The Incident of Mohammarah (1913-1914)", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C. 4, S. 2, (2016), s. 162-177. Ayrıca Musul yalnızca petrol unsuru ile ön plana çıkmamış aynı zamanda burası Dicle Nehri ile bolca sulandığı için pamuk gibi tarımsal ürünlerin üretiminde önemli rol oynamıştır. Buna ilaveten Musul, Irak'taki taş ocaklarını bünyesinde bulundurması ile dikkat çekmiştir. Minorsky, *Musul*, s. 20-21, 24.

⁶⁹ Barr, *Kırmızı Çizgi*, s. 160-170; Minorsky, *Musul*, s. 25-26.

⁷⁰ Katouzian, "Rıza Şah Döneminde", s. 20-21.

birbirinden ayrı tutacağını tüm dünyaya duyurması da⁷¹ Rıza Han önderliğindeki İran tarafından yakından takip edilmiş lakin bu gelişme modernleşme açısından Mustafa Kemal Türkiye'sini örnek alan Rıza Han'ın ürkmesine ve Kum'daki din adamlarının etkisiyle ülkede monarşiyi devam ettirmesine kapı aralamıştır⁷².

Rıza Han, başbakan olduktan sonra başta Musul olmak üzere İran'ın Irak'taki menfaatlerini korumak için birtakım adımlar atmıştır. Ancak ne var ki İran'ın attığı bu adımlar hem Türkiye hem İngiltere hem de onun güdümü altındaki Irak Devleti'nin yeni elitleri tarafından pek hoş karşılanmamış ve bazı zıt aksiyonların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu bakımdan örnek vermek gerekir ise çok uzun süredir herhangi bir nedenden ötürü bilhassa Musul ve Bağdat'a kolay bir şekilde göç edebilen İranlılara yeni dönemde zorluklar çıkarılmaya başlanmış ve İngiltere'nin isteği ile Irak'taki İranlılara artık herhangi bir imtiyaz sağlanmaması noktasında bir karar alınmıştır. Bu durumun devamı niteliğinde 1924'te çıkarılan Irak Vatandaşlık Kanunu ile de Irak'taki İranlıların eskisinden farklı olarak yeni dönemde sadece Irak vatandaşı sayılacağı ilan edilmiştir⁷³.

Öte yandan İran'ın Irak'ta nüfuz elde etmek amacıyla çok uzun bir süredir kullandığı mezhep siyaseti, bu dönemde Rıza Han önderliğindeki hükümetin çabalarına rağmen yavaş yavaş çökmeye başlamıştır. Şöyle ki İngilizler, Tahran'ın kutsal Şii şehirleri vasıtasıyla uzun yıllardır Irak'ta etkin olduğunun farkında olduğu için yeni dönemde buna son verebilmek amacıyla onların Irak'taki imajını zedelemeye başlamış, Bağdat ve çevresinde rahat bir şekilde hareket etmelerini engellemeye gayret etmiş ve hatta onları İran'a göç ettirmeye çalışarak yalnızca Şiiilerin yoğun yaşadığı Orta ve Güney Irak'a değil aynı zamanda etki alanı çerçevesinde Sünni nüfusun ağırlıkta olduğu Musul merkezli Kuzey Irak'a Tahran'ın herhangi bir strateji ve faaliyet geliştirmesini önlemeyi hedeflemişlerdir⁷⁴.

İran'ın Irak'taki nüfuzunu ortadan kaldırmaya ve onu kendisine bağımlı hale getirmeye çalışan İngiltere'nin bu süreçte devreye soktuğu önemli adımlardan bir diğerini İran sınırları içerisindeki petrolün ihraç edilmesi meselesi oluşturmuştur. Şöyle ki İngiltere, uzun yıllardır Güney İran'da petrol faaliyetlerinde bulunup buradan ciddi kazançlar elde edip bunu Tahran Hükümeti ile paylaşmakla birlikte

⁷¹ Aynı dönemde İran'da olduğu gibi Hindistan'da da halifelik kaldırılması yoğun bir tepkiyle karşılanmış ve hatta Mustafa Kemal Paşa'nın yeni halife olarak seçilmesi noktasında buradan bazı istekler ön plana çıkmıştır. Bu konuda bkz: Azmi Özcan, *Panislamiizm (Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924))*, İsam Yayınları, İstanbul 2020, s. 309-312.

⁷² Touraj Atabaki, "Türkiye ve İran'da Hilafet, Ulema ve Cumhuriyetçilik -Karşılaştırmalı Bazı Tespitler-", *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, (Der., Touraj Atabaki-Erik J. Zürcher; Çev., Özgür Bircan), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 50-56; Katouzian, "Rıza Şah Döneminde", s. 21-22.

⁷³ Yitzhak Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu Şiiiler*, (Çev., Metin Saltoğlu), Elips Kitap, Ankara 2005, s. 100-101.

⁷⁴ Uyar, *Arap-Fars Şiiliği Bağlamında*, s. 106-109.

1920'li yıllardan itibaren Rusya'nın Kuzey İnan'daki petrol araştırmalarına kendisini bir Şekilde dahil etmeyi başarmış ve bu yolla İnan'ı iyice iktisadi aĉıdan kuşatır hale gelmiştir. Kendi sınırları iĉerisindeki petrolü Rusya, İngiltere ve hatta Amerika Birleşik Devletleri olmadan ĉıkarıp dış dđnyaya ihraĉ edemeyeceğinin farkına varan İnan bundan ötđrü dış politikada daha hassas davranıp bu devletleri ürkütmemek iĉin başta Musul olmak üzere Irak'taki menfaatlerini olabildiğince törpülemek zorunda kalmıştır. Böylece bu süreçte İnan'ın Irak'a yönelik geliştirdiği strateji ve faaliyetlerin bilhassa İngiltere'nin gölgesi altında vücut bulabildiği su götürmez bir gerĉeklik olarak belirmiřtir⁷⁵.

Rıza Han önderliğindeki İnan'ın Irak'a yönelik stratejiler ve faaliyetler geliştirdiği bir süreçte Musul konusunda Türkiye ve İngiltere 1924 yılının bahar aylarında kozlarını Haliĉ Konferansı'nda paylaşmaya başlamıştır. Öte yandan Türkiye ve İngiltere Lozan'dan arta kalan sorun olarak tanımlanan Musul hakkında görüşmeler gerĉekleřtirirlerken İnan bir taraftan bu görüşmeleri takip etmiş diğer yandan ilgili mesele karşısında sırasıyla kozmopolitik yapısı ile öne ĉıkan Musul'daki demografik yapının yönelimini, Türkiye'nin Doğu'sundaki nüfus grubunun tepkisini ve kendi batı bölgesindeki Kürtlerin yaklaşımlarını anlamlandırmak istemiştir. Bu cümleyi biraz aĉmak gerekir ise üç ÷lkede yani -özellikle- Irak, Türkiye ve İnan'da yaşayan Kürtlerin, Türkiye ve İngiltere arasında kangren haline gelen Musul meselesine ne Şekilde baktıkları ve kendilerini hangi durumlara hazırladıkları bu süreçte Tahran tarafından ilgi ile izlenmiştir. şüphesiz bu duruma örnek teşkil etmesi bakımından Tahran ilgili süreçte bir yandan Irak'ı resmi olarak tanımayarak burada yaşayan İnanlıların yerel yasalara göre hareket etmelerini sağlayıp Irak'taki İnan varlığını koruma altına almaya gayret ederken⁷⁶ diğer yandan Türkiye'nin Doğu'sunda başlayan İslam menşeili Kürt hareketinin (şeyh Said İsyanı) gelişimini anlamlandırmaya hatta ona müdahil olmayı arzulamıştır. şüphesiz Tahran bu Şekilde Türkiye'nin Doğu'sunda ortaya ĉıkan rejim karşıtı bir ayaklanmayı kullanarak Ankara'nın Musul konusundaki elini zayıflatıp konuya dahil olma hesapları yapmıştır. Nitekim Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin İstanbul Murahhaslığı tarafından Hariciye Vekaletine gönderilen acil kodlu 29 Ağustos 1341 (29 Ağustos 1925) tarihli yazıda İnan Sefareti Ataşemiliterinin bizzat gelerek hükümetinin Türkiye'ye karşı hasmane bir tutum sergileyen şeyh Said'in oğlu şeyh Abdullah ile Halid'in yakalanmaları noktasında her türlü gayreti göstereceğini ve Ankara ile dostane ilişkileri korumayı sürdüreceğini garanti ettiğini aĉıklamıřtır. şüphesiz bu ifadeler İnan'ın Musul konusunda ön plana ĉıkmaya ĉalıřan Türkiye'nin

⁷⁵ بابك روشن, روابط ایران و آمریکا در دوره قاجار s. ۲-۳۶. Erişim Tarihi: 28.08.2022. http://www.iichs.ir/Upload/Image/139310/Orginal/08472247_3dd7_4f08_ae28_f8d9dd16e67.pdf.

Eduard M. Mark, "Allied Relations in Iran, 1941-1947: The Origins of a Cold War Crises", *The Wisconsin Magazine of History*, Vol., 59, No. 1, (Autumn 1975), s. 53, 56.

⁷⁶ Nakash, *Irak'ta Pandora'nun*, s. 103-104.

zayıf karnını tespit edip onu yönlendirme arzusu içerisinde olduğunu gözler önüne sermiştir⁷⁷.

Tahran'ın Şeyh Said üzerinden Türkiye'nin demografik yapısını etkileme ve Ankara'nın Musul konusunda elini zayıflatma girişimini Türk tarafı Millî Mücadele döneminde iyi ilişkiler geliştirdiği Moskova ile kurduğu önemli diplomatik temaslar ile kırmayı arzulamıştır. Şu bir gerçek ki Şeyh Said İsyanının Türkiye'de patlak verdiği süreçte İran'da ona benzer bir ayaklanmanın İran'ın Doğusu'nda - Türkmen⁷⁸ isyanı adı altında- meydana gelmesi ve Rusların bu isyan hareketini ülkede kendi otoritesini inşa etmek isteyen Rıza Han'a karşı kullanmak istemesi gibi nedenler bir taraftan aynı dönemde Tahran'ı köşeye sıkıştırmak isteyen Ankara ile Moskova'nın ilişkilerini geliştirmesine vesile olurken diğer yandan İran'ı başta Musul olmak üzere genel anlamda Irak'tan uzaklaştırmayı amaçlayan İngiltere'nin Rıza Han ile sıcak ilişkiler kurmasına imkan vermiştir. Hakikaten bu çapraşık ilişkilerin gölgesi altında ülkedeki bütün irili ufaklı güç yapıları ile mücadele veren Rıza Han, Doğu İran'da patlak veren Türkmen ayaklanmasını da bastırarak Moskova ve Ankara'yı kısa süre içerisinde masaya oturtup onlarla dostluk ve saldırmazlık antlaşması imzalamış ve yönünü Irak'a doğru çevirmiştir⁷⁹.

İran'ın Irak'ta varlık gösterme arzusu doğrultusunda Musul'a yönelik geliştirdiği stratejiler ve faaliyetler, 1925 yılının ilk aylarından itibaren daha da artmaya ve boyut kazanmaya başlamıştır. Hakikaten bu yıl itibariyle İran'da Kaçar Hanedanının son bulup Rıza Han'ın tek otorite şeklinde belirmesi⁸⁰, Musul meselesini Halic Konferansı'nda çözüme kavuşturamayan İngiltere ve Türkiye'nin konuyu Cemiyet-i Akvam çatısı altında çözme çabalarının gölgesinde Tahran'ın Musul konusunda izlediği siyasetin şaşkıncu bir hal almasına neden olmuştur. Bu zamana kadar Musul meselesinde geri planda duran ve İngiltere ile Türkiye'nin anlaşmazlığından doğan hava boşluğundan istifade ederek onun üzerinde hakimiyet kurmaya çalışan Tahran, bu süreçten sonra artık yüksek bir sesle burasının kendi nüfuz alanı içerisinde yer aldığını dillendirmeye başlamıştır. Hatta bu çerçevede Tahran, Ankara Hükümeti ile geliştirdiği dostane ilişkileri dahi bir kenara bırakarak Musul konusunda kendisinin sözünün dinlenmesini ve burasının İran sınırları içerisinde bulunması gerektiğini propaganda eder hale gelmiştir. Ancak ne var ki onun Musul konusunda izlediği radikal politika değişikliği Ankara Hükümetinin İran'daki haber alma kanalları tarafından yakından izlenerek bu mesele özelinde

⁷⁷ BOA. HR. İM., 250/51.

⁷⁸ Azerbaycan Türklerinin haricinde İran'ın Doğusu'nda meskün olan ve ülkenin demografik yapısının oluşumunda önemli bir rol oynayan Türkmenlerin tarihsel süreç içerisindeki gelişimini konu edinen önemli bir çalışma için bkz: Türel Yılmaz, "İran'da Unutulmuş Bir Toplum: Türkmen Sahra Türkmenleri", *Akademik Orta Doğu*, C. 1, S. 2, (2007), s. 201-211.

⁷⁹ Robert Olson, "Foreign Policy of the Soviet Union toward the Turkoman Rebellion in Eastern Iran in 1924-1925 and the Kurdish Rebellion of Shaykh Said in Eastern Turkey in 1925: A Comparison", *Central Asian Survey*, 9:4, (1990), s. 75-83.

⁸⁰ Katouzian, "Rıza Şah Döneminde", s. 19, 23; Atabaki, "Türkiye ve İran'da Hilafet", s. 58.

İran'ın önu kesilmek istenmiştir. Örneğin İran'da Tahran'ın haricinde Rumiye'de bulunan Türkşehbenderliği⁸¹ bu dönemde oldukça aktif bir şekilde hareket ederek Musul meselesinin İran'daki akislerini Ankara'ya çoktan raporlamaya başlamıştır. Bu düzlemde Rumiye Başşehbenderliğinin 1 Şubat 1341 (1 Şubat 1925) tarihli telgrafına atfen Hariciye Vekilini temsilen müsteşar sıfatıyla Hariciye Murahhaslığına⁸² gönderilen 9 Şubat 1341 (9 Şubat 1925) tarihli yazıda ilk olarak İran Hükümetinin Musul vilayeti ahalisini Musul meselesinin çözümüne kadar ne Türk ne de İngiliz tebaası addedemeyeceğini, kendilerine İrani gibi muamele edeceğini ve hatta Türkiye'nin Musul ahalisi hakkında vuku bulacak müracaatlarını tanımayacağını resmen bildirdiği vurgulanmıştır. İlgili yazının ikinci kısmında İran Hükümetinin bu hareketinin tamamen uluslararası hukuka aykırı olduğu belirtildikten sonra Musul'un minelkadim (eskiden beri) Türk toprağı olmasından mütevellit Türkiye'den ayrı düşünölemeyeceğine, şu anda onun başka bir devlet idaresine geçtiğine dair herhangi bir vesika bulunmadığına ve her ne kadar Musul meselesi İngiltere ile Türkiye arasında ihtilaf meselesi olmakla birlikte onun hakkında alınacak karara her devlet gibi İran Devleti'nin dahi riayet etmesinin önemine dikkat çekilmiştir. İfade edilen telgrafın son kısmında ise uzun bir süredir Türkiye ile İran arasında soğuk rüzgarların esmesine sebebiyet veren tabiiyet meselesi çerçevesinde İran'ın sınırları içerisindeki Türklere kendi tebaası gibi muamele etmesinin⁸³ kabul edilemez olduğu belirtilerek son gelişmeler ışığında İran Hükümetinin takındığı tavırlardan ötürü protesto edilip neticenin bir an evvel bildirilmesi Hariciye Vekaleti tarafından talep edilmiştir. Filhakika Ankara Hükümeti, Rumiye Başşehbenderliğinin yazısı ile Tahran'ın Musul meselesinde daha fazla kendisini ön plana çıkarma arzusunu fark ederek ona burası hakkında bir karar alınacaksa ancak bunun Türkiye ve İngiltere uhdesinde gerçekleşeceğini muhatabına iletmiştir. Nitekim onun bu arzusunu simgelemesi bakımından

⁸¹ Bu süreçte İran'da yer alan yeğâne şehbenderhane olarak ön plana çıkmıştır. Her ne kadar Ankara'nın İran sınırları içerisinde farklı haber kanalları olmakla birlikte birlikte Rumiye'de bulunan şehbenderhane bilhassa istihbari bilgileri Ankara'ya taşınması ile dikkat çekmiştir. Ayrıca zaman zaman Rumiye'nin yakında yer alan Selmas Şehri'nde bir Türk şehbenderhanesi açılıp açılmadığı yazışmalara konu olmuş ve bu çerçevede Hariciye Vekaletinin İstanbul Murahhaslığı tarafından kaleme alınan 5 Nisan 1341 (5 Nisan 1925) tarihli yazıda Selmas'da değil sadece onun yakınında bulunan Rumiye'de bir Türk şehbenderhanesinin bulunduğu açıklanmıştır. *BOA. HR. İM., 138/9.*

⁸² Bu ifade ile daha önce metinde belirtildiği üzere T. B. M. M'nin İstanbul'daki temsilciliği kastedilmiştir. Metnin devamında yine bu ifadenin incelenen belgeler doğrultusunda kullanımına özen gösterilmiştir.

⁸³ Hem İran hem de Türkiye bu süreçte tabiiyet konusunu birbirlerine karşı kullanmaktan asla geri durmamışlardır. Bilhassa İran, dış politikada etki alanını daha fazla genişletmek ve Türkiye'nin elini zayıflatabilmek amacıyla bünyesindeki Türklere hakkında farklı uygulamalar geliştirerek ön planda kalma eğilimi göstermiştir. Bu konuya örnek teşkil etmesi bakımından İstanbul Murahhaslığı tarafından Hariciye Vekaletine gönderilen 16 Teşrin-i Evvel 1340 (16 Ekim 1924) tarihli yazıda İran sefirinin kendi ülkesindeki Türklere değil tam tersine Türkiye'deki İranlılara kötü muamelede bulunduğu yönünde birtakım şikayetleri dile getirdiği üzerinde durulmuştur. *BOA. HR. İM., 244/148.*

Hariciye Vekaleti Murahhaslığı 15 Şubat 1341 (15 Şubat 1925) tarihinde İran Sefaretine müracaat ederek hükümetinin hassasiyetlerini belirtmiştir⁸⁴.

Ankara Hükümetinin Musul meselesindeki hassasiyetlerini Tahran Hükümetine iletip bu meselede muhatabından geri planda durmasını istemesi ne kısa ne de uzun vadede bir netice vermemiştir. Hatta Tahran Hükümetinin daha da ileri giderek Musul'un İran'ın hinterlandı içerisinde yer aldığı konusunda daha güçlü bir propagandaya başlamasının ardından Ankara güçlü diplomasi seçeneğini masaya yatırmıştır. Bu kapsamda Hariciye Vekili Tefvik Rüştü (Aras) bizzat mesele ile ilgilenerek öncelikle 9 Mart 1341 (9 Mart 1925) tarihinde İstanbul Murahhaslığına başvurarak İran Hükümetinin Musul vilayeti ahalisini ikazlara rağmen Türkiye tebaası olarak tanımamağa devam ettiğinin Rumiye Başşehbenderliğince bildirilmesinden ötürü İran Sefaretinin yeniden uyarılmasını istemiştir. Bunun üzerine İstanbul Murahhaslığı çok geçmeden 11 Mart 1341 (11 Mart 1925) tarihinde İran Sefaretine bir yazı yazarak Tahran'ın Musul konusunda takındığı tutumun Türkiye tarafından protesto edildiğini yinelemiştir⁸⁵.

İran'ın Musul konusunda ön plana çıkma isteği farklı şekillerde değerlendirilebilmekle beraber şunun altı çizilmesi gerekir ki Türkiye'nin yanı sıra İngiltere de bu süreçte Tahran'ın Musul üzerine hak iddia etmesini hiçbir şekilde kabul etmemiştir. Böyle bir anlayışın belirmesinde birden fazla faktör etkili olmuştur. Birincisi, İngiltere Irak'taki Musul merkezli Kürt ulusal merkezinin uzun vadede yalnızca Türkiye'yi değil bünyesinde barındırdığı Kürt nüfustan ötürü İran'ı dahi etkileyeceğini düşünmüştür. İkincisi İngiltere, Doğu ticaretinin kesişim alanlarından birisini oluşturan Musul'un Irak'ta kalmasının yine uzun vadede İran'ın Irak'a ticari olarak bağımlı kalmasına sebebiyet vereceğini hesaplamıştır. Üçüncüsü, İngiltere Musul'dan Hazar Denizi'ne kadar uzanan yol hatlarını elinde tutarak uzun süredir devam eden Rusların Kuzey İran'daki varlığını⁸⁶ ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Son olarak İngilizler, Musul'u kendi güdümündeki Irak'a bırakarak İran'da onunla bağlantılı olduğunu düşündüğü Revanduz gibi noktaların Irak'a bağlanmasını amaçlamıştır. Böylece Londra, Musul ekseninde Kürt kartını, ticaret seçeneğini ve yol hatları opsiyonunu İran'a karşı kullanarak Ortadoğu'daki egemenliğin aşınmasını engellemeye çalışmıştır⁸⁷.

İngiltere ve Türkiye'nin püskürtme politikasına karşın İran bu süreçte ticari hacmini genişletmek ve sınırları içerisindeki Rus ve İngiliz iktisadi teşebbüslerine alternatif oluşturabilmek amacıyla Musul'un bitişğinde yer alan Revanduz'a ciddi derecede önem atfetmiştir. Ancak İran'ın, birtakım yol yapım çalışmaları vasıtasıyla Tebriz ve Revanduz üzerinden Suriye ve Akdeniz ticaretine erişme arzusunun tatbik edilebilmesi için Musul konusunda ön plana çıkması gerekiyordu ki kendisi bunun

⁸⁴ BOA. HR. İM., 131/88.

⁸⁵ BOA. HR. İM., 135/57.

⁸⁶ Sonat, "İngiliz Arşiv Belgelerine Göre", s. 150-151.

⁸⁷ Minorsky, *Musul*, s. 88-89.

için bu süreçte olabildiğince siyasi ve askerî enstrümanları kullanmaya gayret etmiştir⁸⁸.

Tahran'ın önce Lozan Görüşmeleri vasıtasıyla daha sonra Haliç Konferansı ile Cemiyet-i Akvam süreçleri sırasında Musul meselesine dahil olma arzusu hiçbir zaman gerçekleşmemiştir. Hakikaten bütün bu süreçlerde ne Türkiye ne de İngiltere onun Musul üzerinde hak iddia etmesini kabul etmemiş ve taraflar uzun görüşmelerin ardından Haziran 1926 tarihinde imzaladıkları Ankara Antlaşması ile meseleyi üçüncü bir güce gerek duymaksızın kendileri – o dönemden bugüne tartışılmakla birlikte- çözüme kavuşturmışlardır⁸⁹. Rıza Şah önderliğindeki İran ise Musul konusunda istediğini alamadığı gibi bu gelişmeye paralel olarak uzun vadede Irak Devleti'nin güç kazanması çerçevesinde onun yeni demiryollarının inşasına başlaması, ordu birliklerini tanzim etmesi ve geleneksel kuzey ticaret yolunu kapatması ile bölgede büyük bir yara almıştır. Netice itibariyle Musul konusunda öne çıkamayan İran, 1926 yılı itibariyle artık Irak'ta ne şekilde varlık gösterebileceği sorunu ile yüzleşmek zorunda kalmıştır. Buna ilaveten İran, bundan sonra Ankara'nın ikili ilişkilerin daha sağlıklı zeminde yürütülebilmesi adına Muhiddin Paşa'dan sonra Tahran'a atadığı yeni sefir Memduh Şevket Bey hamlesine karşın⁹⁰-Türkiye ile bilhassa sınır meseleleri ve Kürt meselesi özelinde daha girift münasebetler kurma yolunu tercih etmiştir⁹¹.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı, kendi döneminin en kudretli oluşumlarından birisini teşkil eden Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına neden olduğu gibi onun yüzyıldır hükmettiği alanlarda bir otorite boşluğunun doğmasına kapı aralamıştır. Osmanlı coğrafyasının farklı noktalarında farklı şekillerde ortaya çıkan bu güç boşluklarının namzetleri ise çok geçmeden belli olmuş ve 1918 yılından sonra birçok güç odağı - eski- Osmanlı coğrafyası için kıyasıya birbirleri ile rekabete girmişlerdir. Bu çalışmanın konusunu teşkil etmesi bakımından, Osmanlı Ortadoğu'sunun en önemli merkezlerinden birisi olan Musul için başta Osmanlı'nın devamı niteliğinde beliren Türkiye ve -İngiliz güdümündeki- Irak Devleti'nin yanı sıra İran büyük bir mücadele vermiş ve onu kendi sınırları içerisine katabilmek için Türkiye-İngiltere

⁸⁸ Shahram Gholami, "The Impact of Soviet Economic Pressure on Road Construction Policies in Reza Shah's Period: Case Study of Tabriz-Rawandiz Road to Iskenderun (تأثير فشار اقتصادي شوروي تأثير فشار اقتصادي شوروي) بررسی موردی راه تبریز- رواندوز به اسکندرون (بر سیاستهای راه سازی ایران دوره رضاشاه: بررسی موردی راه تبریز- رواندوز به اسکندرون)", *Historical Sciences Studies*, Vol., 13, Issue 4, (Winter 2022), s. 99-120.

⁸⁹ Şimşir, "Musul Sorunu ve Türkiye-İngiltere-İrak", s. 872-876.

⁹⁰ Memduh Şevket Bey'in Tahran Büyükelçiliği dönemini konu edinen bir çalışma için bkz: Cevdet Teke-Erdal Aydoğan, "Memduh Şevket Bey'in Tahran Büyükelçiliği Dönemi Türkiye-İran İlişkileri (1925-1930)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 72, (Eylül 2021), s. 347-370.

⁹¹ Uyar, *Arap-Fars Şiiliği Bağlamında*, s. 110-113; Nakash, *Irak'ta Pandora'nın*, s. 102-104; Teke-Aydoğan, "Memduh Şevket Bey'in", s. 362-vd.

arasında icra edilen Lozan ve Haliç görüşmelerine hatta Cemiyet-i Akvam münasebetlerine dahil olmaya çalışmıştır. Buna mukabil Türkiye ve İngiltere, İran'ın etki alanı çerçevesinde Musul üzerinden elde etmek istediği birtakım siyasî, askerî, sosyal ve iktisadî kazanımları görerek onun Musul konusunda öne çıkma eğilimini her daim boşa çıkarmışlardır. Netice itibarıyla Musul'un statüsünün tespit edildiği 1918-1926 yılları arasında İran'ın Musul için hangi stratejileri ve faaliyetleri hangi maksatlarla geliştirdiği bu çalışmada irdelenmiş ve aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

1- İran'ın Musul'a yoğunlaşmak istemesinin en önemli nedenini kendi bünyesinde, burada ve Türkiye'de meskûn olan Kürtlerin gelecekte -dış destek vasıtasıyla- tek bir çatı altında toplanma arzusuna gireceği şeklinde bir inancı benimsemesi ve bunun kendi toprak bütünlüğünü ortadan kaldıracağını hesaplaması oluşturmuştur. Nitekim aynı inancı Türkiye de benimsemiş olacak ki Musul konusunda zaman zaman İran ile aynı çizgide hareket etmiş lakin yine de onu fiili anlamda Musul meselesine dahil etmemiştir.

2- İran'ın Musul'a yoğunlaşmasında bir diğer tabirle burayı kendi hinterlandı içerisinde görmesinde onun Doğu ticaretinin kesişim noktalarından birisi olması büyük bir rol oynamıştır. Bu düzlemden hareketle Musul'a hâkim olmak isteyen Tahran, ticari anlamda önemli bir merkezi elde ederek ne Türkiye ne İngiltere ve bilhassa Irak'a bağımlı olmamayı arzulamıştır.

3- İngiltere, Musul için görüşmeler gerçekleştirdiği Türkiye haricinde İran'ın bu meseleye dahil olmasını hiçbir şekilde kabul etmemiştir. Her ne kadar İran'da -özellikle petrol merkezli- ciddi bir nüfuz alanına sahip olmakla birlikte kendisi, Rıza Han önderliğindeki yeni İran'ın güçlenip önce kendisini bu ülkeden atmasını ardından Irak'tan çıkarmasını istemediği için onun Musul konusunda söz söylemesini istememiştir. Böylece İngiltere Musul'u, güdümündeki Irak'a bırakıp onu Kürt kartı ve Doğu ticareti ekseninde kendisine bağımlı kılarak İran'daki nüfuz alanının kaybolmaması için uğraşmıştır.

4- Mustafa Kemal önderliğindeki Türkiye, kendisi gibi yeni bir anlayışla hareket eden Rıza Han önderliğindeki İran'ı zaman zaman Musul konusunda ortak paydalara sahip olduğu anlayışı ile yanına çekerek konunun bir diğer muhatabı İngiltere'yi masada sıkıştırmayı hedeflemiştir. Lakin şu bir gerçek ki İngiltere, Musul konusunda her daim Bağdat merkezli bir anlayışla hareket ettiği için yeni Irak'ın elitlerinin arzularını öne çıkararak Türkiye ve İran'ın burada herhangi bir hakkının olmadığını iddia etmiş ve Musul konusunda istikrarlı bir politika yürütmüştür.

Son olarak 1918 yılından günümüze değin Musul; Türkiye, İran ve Irak arasında tartışmaların yaşanmasına sebebiyet vererek güncelliğini koruduğunu bütün dünyaya ilan etmiştir. Şüphesiz bu durum, üzerinden yüzyıldan fazla bir zaman geçmesine karşın Birinci Dünya Savaşı'nın '*Bilmeyen Savaş*' anlayışından hareketle -dünyanın farklı noktalarında olduğu gibi- Musul'da dahi akislerinin devam ettiğini gözler önüne sermiştir.

Kaynaklar

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) 4691/351780.

Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemî (DH. ŞFR.) 578/48.

Hariciye Nezareti, İstanbul Murahhaslığı (HR. İM.) 13/141, 18/36, 20/221, 21/32, 89/60, 64/30, 68/91, 69/48, 70/51, 131/88, 135/57, 138/9, 234/87, 235/27, 244/148, 250/51.

Hariciye Nezareti, Siyasî Kısım (HR. SYS.) 2341/86.

Hariciye Nezareti, Sofya Sefareti (HR. SFR. 04.) 287/61.

Hariciye Nezareti, Tercüme Odası (HR. TO.) 608/91.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü (30-10-0-0) 131-936-3.

Kararlar Daire Başkanlığı (30-18-1-1) 6-34-19.

Kaynak Eserler, Araştırma ve İncelemeler

Acar, Ahmet, *Osmanlı-İran Diplomasisi Tabran Büyükelçiliğinin Kuruluşu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021.

Ahmed, Kemal Mazhar, *Kerkük (Tarih, Politika ve Etnik Yapı)*, (Çev., Kadri Yıldırım), Avesta Yayınları, İstanbul 2005.

Akgül, L. Hilal, "Rıza Han'ın (Rıza Şah Pehlevî) Türkiye Ziyareti", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 7, (2005), s. 1-42.

Atabaki, Touraj, "Türkiye ve İran'da Hilafet, Ulema ve Cumhuriyetçilik -Karşılaştırmalı Bazı Tespitler-", *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, (Der., Touraj Atabaki-Erik J. Zürcher; Çev., Özgür Bircan), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 41-59.

Barr, James, *Kırmızı Çizgi (Paylaşılmayan Toprakların Yakın Tarihi)*, (Çev., Ekin Can Göksoy), Pegasus Yayınları, İstanbul 2016.

Boldyrev, Andrey, "The Ottoman Near East in the Republican History of Turkey: The Problem of Mosul and Hatay in the 1920s-1930s", *XVIII. Türk Tarih Kongresi 1-5 Ekim 2018*, (Yay. Hz., Semiha Nurdan-Muhammed Özler), C. 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s. 189-193.

Bruinessen, Martin van, "20. Yüzyılın Başında Türk-İran Sınırında Bir Kürt Müttegallibe: Simko İsmail Ağa", *İran ve I. Dünya Savaşı*, (Edit., Touraj Atabaki; Çev., Gül Çağal Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 71-97.

Coşar, Nevin-Demirci, Sevtap, "The Mosul Question and the Turkish Republic: Before and After the Frontier Treaty, 1926", *Middle Eastern Studies*, Vol. 42, No. 1, (January 2006), s. 123-132.

Cronin, Stephanie, "İran'da Ordu, Sivil Toplum ve Devlet: 1921-26", *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, (Der., Touraj Atabaki-Erik J. Zürcher; Çev., Özgür Bircan), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 115-145.

Birinci Dünya Savaşı'nın Ardından Osmanlı Ortadoğusu'nda Yeni Düzen Arayışlarından Bir Kesit: İran'ın Musul Siyaseti (1918-1926)

- Çetinsaya, Gökhan, "Milli Mücadele'den Cumhuriyet'e Türk-İran İlişkileri, 1919-1925", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 16, S. 48, (2000), s. 769-796.
- _____, "Essential Friends and Natural Enemies: The Historic Roots of Turkish-Iranian Relations", *Middle East Review of International Affairs*, Vol., 7, No., 3, (September 2003), s. 116-132.
- Dağ, Ahmet Emin, *Emeviler'den Arap Baharı'na Halep Türkmenleri*, Taşmekeç Yayınları, İstanbul 2015.
- Dailami, Pezhmann, "The Bolshevik Revolution and the Genesis of Communism in Iran, 1917-1920", *Central Asian Survey*, Vol., 11, No., 3, (1992), s. 51-82.
- _____, "The Bolsheviks and the Jangali Revolutionary Movement, 1915-1920", *Cahiers du Monde russe et soviétique*, Vol., 31, No., 1, (Janvier-Mars 1990), s. 43-60.
- Demirci, Sevtap, "Turco-British Diplomatic Manoeuvres on the Mosul Question in the Lausanne Conference, 1922-1923", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 37(1), (April 2010), s. 57-71.
- Donohoe, M. H.; *İngiltere'nin İran/Azərbaycan Seferi (1918)*, (Çev., Cengiz İ. Çay), Tarih Kuram Yayınları, İstanbul 2016.
- Duman, Selçuk, *Güney Azerbaycan Türklerinin Demokratik Hak ve Özgürlük Mücadelesi*, Berikan Yayınları, Ankara 2017.
- Gholami, Shahram; "The Impact of Soviet Economic Pressure on Road Construction Policies in Reza Shah's Period: Case Study of Tabriz-Rawandiz Road to Iskenderun (تأثیر فشار اقتصادی شوروی بر سیاستهای راه سازی ایران دوره رضاشاه: بررسی موردی راه تبریز - رواندوز به اسکندرون)", *Historical Sciences Studies*, Vol., 13, Issue 4, (Winter 2022), s. 99-120.
- Göztoklusu, Murat, *Musul Özdemir Harekâtı*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2008.
- İlhan, Avni, "Atebât", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 4, (1991), s. 49-50.
- Kafkasyalı, Ali, "Karapapak Türkleri", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 48, (2012), s. 269-304.
- Karabalık, Kamuran, "Birinci Dünya Savaşı'nda İran'da Rusya Destekli Nasturi Olayları ve Osmanlı Devleti (1914-1917)", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, (Aralık 2020), s. 450-463.
- Karacagil, Ö. Kürşad, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devletinin İran'la İttifak Kurma Arayışları", *OTAM*, 36, (Güz 2014), s. 95-116.
- Karadeniz, Yılmaz, *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- Katouzian, Homa, "Rıza Şah Döneminde Devlet ve Toplum", *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, (Der., Touraj Atabaki-Erik J. Zürcher; Çev., Özgür Bircan), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 13-40.
- Kaya, Mehmet, "Simko Ağa İsyanının Türk-İran İlişkileri Üzerindeki Etkileri (1905-1930)", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 7, S. 7, C. 14, (Güz 2017), s. 201-210.
- Kaymaz, İhsan Şerif, *Musul Sorunu*, Otopsi Yayınları, İstanbul 2003.
- Kütükçü, Murat, *Selabattin Adil Paşa (1882-1961)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Antalya 2012.
- Keleşyılmaz, Vahdet, *Teşkilât-ı Mahsusâ'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999.

- Kemal, Cemal, "Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Musul Meselesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 40, (Kasım 2007), s. 643-691.
- Kısıklı, Emine, "Yeni Gelişmelerin Işığında Geçmişten Günümüze Musul Meselesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 24, (Kasım 1999-2003), s. 487-526.
- Kurt, Burcu, "Discovery of Oil and Oil Based Environmental Pollution in Ottoman Iraq: The Incident of Mohammarah (1913-1914)", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C. 4, S. 2, (2016), s. 162-177.
- Makko, Aryo, "Arbitrator in a World of Wars: The League of Nations and The Mosul Dispute, 1924-1925", *Diplomacy & Statecraft*, 21:4, (2010), s. 631-649.
- Minorsky, Vladimir F.; *Musul Sorunu*, Avesta Yayınları, (Çev., Salim Şahin), İstanbul 2015.
- Mark, Eduard M.; "Allied Relations in Iran, 1941-1947: The Origins of a Cold War Crises", *The Wisconsin Magazine of History*, Vol., 59, No. 1, (Autumn 1975), s. 51-63.
- Nakash, Yitzhak, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu Şüher*, (Çev., Metin Saltoğlu), Elips Kitap, Ankara 2005.
- Olson, Robert, "Foreign Policy of the Soviet Union toward the Turkoman Rebellion in Eastern Iran in 1924-1925 and the Kurdish Rebellion of Shaykh Said in Eastern Turkey in 1925: A Comparison", *Central Asian Survey*, 9:4, (1990), s. 75-83.
- Ovacıklı, Uğur, "Ortadoğu'da Sol Hareketler: Baas, Nasırcılık ve Diğerleri", *Ortadoğu'yu Kuran İdeolojiler*, Vadi Yayınları, (Edit., Zekeriya Kurşun), İstanbul 2020, s. 233-289.
- Özcan, Azmi, *Panislamizm (Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924))*, İsam Yayınları, İstanbul 2020.
- Özdemir, Seçil, "Türkiye-İran Sınır Meseleleri: 1913-1939", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl 18, S. 28, (Bahar 2020), s. 163-188.
- Özgiray, Ahmet, "İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasî İlişkileri (1920-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XI, S. 33, (1995), s. 687-698.
- Polat, Ü. Gülsüm, *Türk-Arap İlişkileri (Eski Eyaletler Yeni komşulara Dönüşürken 1914-1923)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2019.
- Rogers, John, "The Foreign Policy of Small States: Sweden and the Mosul Crisis, 1924-1925", *Contemporary European History*, 16, 3, (2007), s. 349-369.
- Salihi, Emin, *Irak -Devletin Çöküşü ve Çatışma Süreci-*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2017.
- Selvi, Haluk, "İngiltere'nin Musul Politikası Karşısında Osmanlı Devleti ve Bölge Aşiretleri (1918-1920)", *Belleken*, C. 74, S. 271, (2010), s. 789-832.
- Sluglett, Peter, "The Waning of Empires: The British, the Ottomans and the Russians in the Caucasus and North Iran, 1917-1921", *Middle East Critique*, Vol., 23, No. 2, (2014), s. 189-208.
- Sonat, Ramazan, *İşgal Kışkacı Altında Bağdat (1914-1918)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2021.
- , "İngiliz Arşiv Belgelerine Göre XX. Yüzyılın Başında Rusya'nın İran'a Yönelik Stratejileri ve Faaliyetleri", *History Studies*, Vol., 10, Issue, 2, (March 2018), s. 141-158.
- , "Tahran Sefiri Asım Bey'in Raporları Doğrultusunda Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran'daki Rus Askerî Varlığı Üzerine Bir İnceleme", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 13, (Kasım 2018), s. 179-191.

- _____, “El Aneze Aşireti Ekseninde Birinci Dünya Savaşı'nın Gölgesinde Devlet-Aşiret İlişkisi ve Yansımaları Üzerine Bir Tarih Kritiği”, *History Studies*, Vol., 10, Issue 4, (June 2018), s. 167-187.
- _____, “Bir Arap Aşiretinin XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Irak, Suriye ve Anadolu Üçgeninde İcra Ettiği Faaliyetler ve Osmanlı Devletinin Bu Faaliyetler Karşısındaki Tutumu: Şammar Aşireti Bağlamında Devletin Aşiretlerle İmtihanı Üzerine Bir Çalışma”, *Geçmişten Günümüze Tarih Araştırmaları*, (Edit., Mutlu Adak), Gazi Kitabevi, Ankara 2020, s. 351-378.
- _____, “Savaşın Gölgesinde Kayıp Türklerin İzinde: Osmanlı Irak'ında Demografik Satranç”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 40, S. 69, (2021), s. 402-418.
- _____, “Nusaybin'in Birinci Dünya Savaşı'nda Lojistik Açından Önemi Üzerine Bazı Tespitler”, *Nusaybin (Siyaset-Kültür-Ekonomi)*, (Edit., Ahmet Selçukoğlu-Ahmet Gemi), Mardin 2022, s. 115-121.
- _____, “Kum Fırtınası Altında Siyaset: İngiliz Mandası Altındaki Irak Devleti'nin Kuruluşuna Giden Süreçte Şiilerin Konum ve Yönelimlerini Anlamlandırmak (1918-1921)”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S. 16, (Mart 2023), s. 173-196.
- Soofızadeh, Abdolvahid, *Kaçar Döneminde İran-Osmanlı Siyasi İlişkileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2014.
- Stewart, Richard A.; “Soviet Military Intervention in Iran, 1920-1926”, *Parameters*, Vol., 11, No., 1, (1981), s. 24-33.
- Şimşir, Bilâl N.; “Musul Sorunu ve Türkiye-İngiltere-İrak İlişkileri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 21, S. 63, (2005), s. 859-916.
- Teke, Cevdet-Aydoğan, Erdal, “Memduh Şevket Bey'in Tahran Büyükelçiliği Dönemi Türkiye-İran İlişkileri (1925-1930)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 72, (Eylül 2021), s. 347-370.
- Uyar, Mazlum, *Arap-Fars Şiiliği Bağlamında Irak Şiiliği (Tarihî, Sosyo-Politik Analiz)*, İyidüşün Yayınları, İstanbul 2022.
- Visser, Reidar, “Proto-Political Conceptions of 'Iraq' in Late Ottoman 'Times'”, *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*, 3(2), (2009), s. 143-154.
- _____, “Osmanlı Eyalet Sınırları, Şii Federalizmi ve Irak'taki Enerji Anlaşmazlığı”, *Stratejik Analiz*, (Çev., Gül Aral), 6(79), (Kasım 2006), s. 83-90.
- Yılmaz, Türel, “İran'da Unutulmuş Bir Toplum: Türkmen Sahra Türkmenleri”, *Akademik Orta Doğu*, C. 1, S. 2, (2007), s. 201-211.

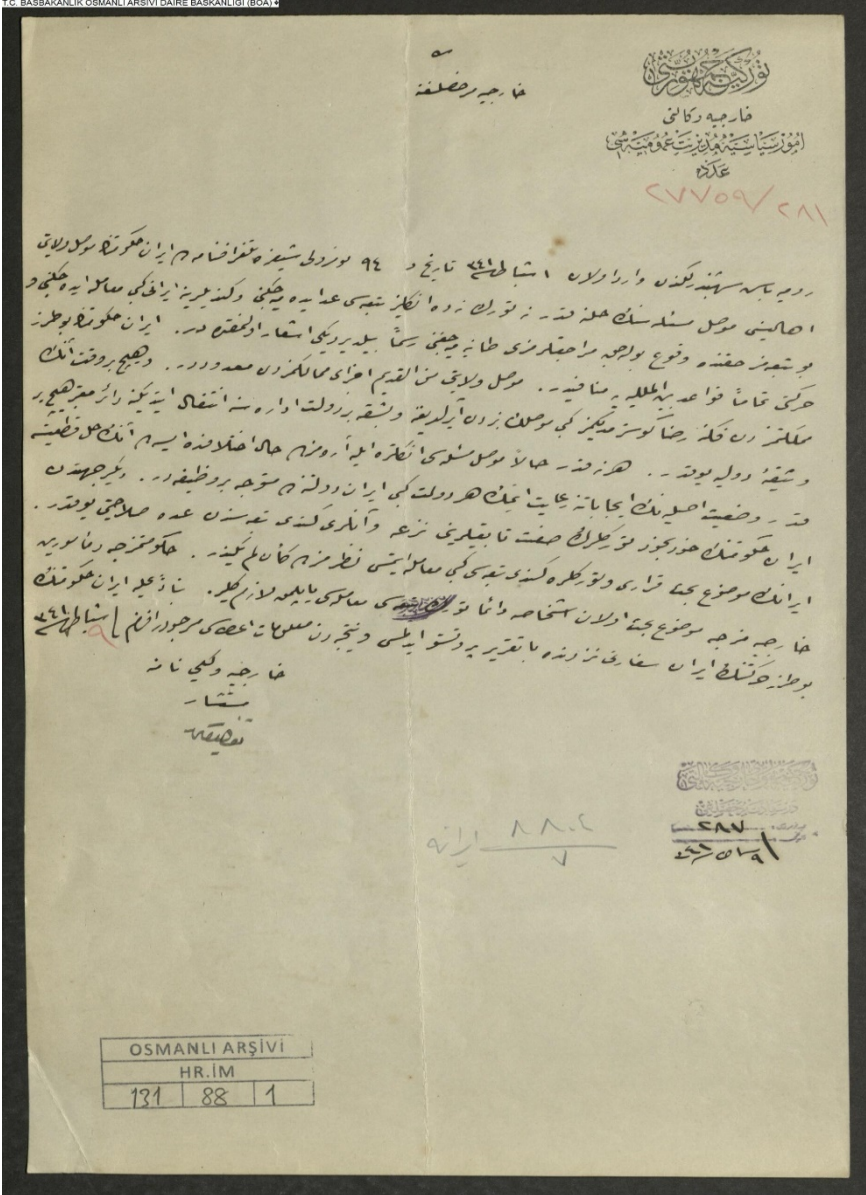
İnteraktif Kaynaklar

<http://tabran.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> Erişim Tarihi: 30. 07. 2022.

http://www.iichs.ir/Upload/Image/139310/Orginal/08472247_3dd7_4f08_ae28_f8df9dd16e67.pdf Erişim Tarihi: 28.08.2022.

T.C. BASSAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIĞI (BOA)

HR.İM.00131.00088.001

Ek 1: İran Hükümetinin Musul Meselesinin Çözümüne Kadar Musul Ahalisini Türk veya İngiliz Tebaası Saymayacağı ve Ahaliye İranlı Gibi Muamele Edeceğine Dair Yazı (HR. İM., 131/88.)

Birinci Dünya Savaşı'nın Ardından Osmanlı Ortadoğusu'nda Yeni Düzen Arayışlarından Bir Kesit: İran'ın Musul Siyaseti (1918-1926)

1

RÉPUBLIQUE TURQUE
MINISTÈRE DES AFFAIRES ÉTRANGÈRES
DÉLÉGATION A CONSTANTINOPLE

۱۸۸۰۶
۷

Le Chef du Bureau	Le Rédacteur
C	<i>[Handwritten Signature]</i>

S. E. ایزده دولت عظیمه استغابریه ایران

۲۳
۱۹۱۸
۲۶
۱۹۱۸
۲۶
۱۹۱۸

N° G: Acvo

N° S: ۱۲

Le ۲۳ 192 ۱۲

Objet : ایزده دولت عظیمه استغابریه ایران

ایزده دولت عظیمه استغابریه ایران
توجه به تفسیر اعلامیه
در باره مرزهای
ایرانه و تفرقه
ایرانه و تفرقه
ایرانه و تفرقه
ایرانه و تفرقه
ایرانه و تفرقه

۲۳
۱۹۱۸
۲۶
۱۹۱۸
۲۶
۱۹۱۸

OSMANLI ARŞIVI		
HR.İM		
135	57	1

2urb
(3urf 6aq)

Ek 2: İran Hükümetinin Musul'u Türkiye Tebaası Olarak Saymamayı Sürdürmesi Üzerine Kendisinin Protesto Edilmesi Gerektiğine Dair Yazı (HR. İM., 135/57.)

Summary

The First World War not only caused the disintegration of the Ottoman Empire, which was one of the most powerful formations of its time, but also opened the door to the emergence of an authority vacuum in the areas/points that it had ruled for a century. The prospects of these power gaps, which emerged in different ways at different points in the Ottoman geography, soon became clear, and after 1918, many power centers competed with each other for the -former-Ottoman geography. In terms of constituting the subject of this study, for Mosul, one of the most important centers of the Ottoman Middle East, Turkey and the British-led Iraqi State, which appeared as a continuation of the Ottoman Empire, as well as Iran, fought a great struggle and executed between Turkey and England in order to include it within its borders. He tried to be included in the Lausanne and Golden Horn negotiations and even in the relations with the League of Nations. On the other hand, Turkey and England, seeing some of the political, military, social and economic gains that Iran wanted to achieve through Mosul within the framework of its sphere of influence, always nullified Iran's tendency to come to the fore in Mosul. As a result, what strategies and activities Iran developed for Mosul between 1918-1926, when the status of Mosul was determined, were examined in this study and the following conclusions were reached:

142

The most important reason why Iran wanted to concentrate on Mosul was that it adopted the belief that the Kurds residing here and in Turkey would wish to gather under a single roof in the future -through external support- and it calculated that this would destroy its territorial integrity. As a matter of fact, Turkey will have adopted the same belief that from time to time it has acted in line with Iran on the issue of Mosul, but still has not included it in the Mosul issue in a de facto sense.

Iran's concentration on Mosul, in other words, seeing this place within its own hinterland, played a big role in Iran's being one of the intersection points of Eastern trade. From this point of view, Tehran, who wanted to dominate Mosul, wanted not to be dependent on Turkey, England and especially Iraq by obtaining an important commercial center.

Britain has in no way accepted the involvement of Iran in this issue, except for Turkey, with which it held talks for Mosul. Although he has a serious sphere of influence in Iran, especially oil-centered, he did not want him to have a say in Mosul because he did not want the new Iran led by Reza Khan to get stronger and expel him from this country and then out of Iraq. Thus, England left Mosul to Iraq under its control and made it dependent on itself on the axis of Kurdish card and Eastern trade, and tried to prevent the loss of its sphere of influence in Iran.

Turkey, under the leadership of Mustafa Kemal, aimed to push the other interlocutor of the subject, England, at the table, by pulling Iran under the leadership of Rıza Han, who acted with a new understanding like himself, with the understanding that they had common denominators on the Mosul

issue from time to time. However, it is a fact that Britain has always acted with a Baghdad-centered understanding regarding Mosul, highlighting the wishes of the elites of the new Iraq, claiming that Turkey and Iran have no right here, and has pursued a stable policy on Mosul.

Finally, from 1918 to the present, Mosul has declared to the whole world that it maintains its currency by causing debates between Turkey, Iran and Iraq. Undoubtedly, this situation has revealed that, despite the passage of more than a century, the reflections of the First World War continue even in Mosul, as in different parts of the world, based on the "Endless War" understanding.

Considering the Mosul issue, the fact that the Ottoman Middle East was exposed to some disproportionate shares by imperial states such as England at the end of the First World War has caused the region to draw an unstable image from past to present. Namely, as a result of England's designing the Middle East region in line with its own political, military and economic demands, without taking into account the historical realities, the region could not find the stability it was looking for and turned into a spiral of violence.

SİYASAL KİMLİKLİ AYDINLARIN DİL DEVRİMİ'NE ETKİSİ (1932-1952)

Murat Turan*

Öz

Siyasal kimlikli aydınlar, Türkiye'nin modernleşme sürecinde öncü rol oynamışlardır. Toplumun dönüştürülmesinde ve hareketin sürekli hale getirilmesinde bu gruplar etkili olmuştur. Cumhuriyet döneminin en önemli faaliyetlerinden biri olan dil çalışmaları da aydınlar grubunun çabası ile başarıya ulaşmış bir girişimdir. Dil çalışmalarının içerisinde görev alan aydınlar, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin son döneminden itibaren eğitim, dil ve edebiyat alanında uzmanlaşmış kişilerdi. Tecrübelerinden ve gözlemlerinden elde ettikleri bilgileri, Dil Devrimi'nin başarıyla neticelenmesi amacıyla kullanmışlardı. Cumhuriyet döneminde, devletin yönetim kademelerinde ve kurumlarında görev yapan aydınların, dil çalışmalarına dahil edilmesi konusunda, meslekî liyakat esasına göre hareket edildiği anlaşılmaktadır. Dil çalışmalarında görev alan aydınların büyük çoğunluğu Maarif Vekâleti'ne bağlı kuruluşlarda çalışmış, gazete ve dergilerde yazarlık ve çevirmenlik yapmış, Türkçe dilbilgisi ve Türk Edebiyatı konusunda eserleri yayımlanmış kişilerdi. Bu kişilerin, bilgi, deneyim ve yetenek özelliklerine bakılarak, dil çalışmalarında yer almaları için çeşitli yetkiler verilmişti. Aydınlar verilen ilk yetki, 1928'de Dil Encümeni'nin kurulması iken, ikinci yetki ise Latin harflerine geçme kararının Meclis tarafından kabul edilmesiydi. 1932'de Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kuruluşuyla birlikte, dil faaliyetleri siyasetin bütün alanlarını kapsayacak şekilde genişletilmişti. Dil çalışmaları, devlet eliyle yürütülen ve başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere diğer siyasi kimlikli aydınların öncülüğünde kurumsallaşan bir hareketti. Dilin yapısı ve kültürel gelişimi konusunda bilgi birikimine sahip yazarların başlatmış olduğu bu girişimler, doğal olarak Meclis'teki tartışmaların niteliğini de belirlemişti. Bu çalışmada, ağırlıklı olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi zabıtlarından ve Dil Kurultaylarına ait kaynaklardan elde edilen bulgular neticesinde, siyasi kimlikli aydınların Dil Devrimi'ne etkisi incelenmeye çalışılmıştır.

---

* Dr., İzmir, Türkiye, muratturan1923@hotmail.com., ORCID ID: 0000-0002-8908- 5199.

Anahtar Kelimeler: Dil Devrimi, Türk Modernleşmesi, Cumhuriyet Halk Partisi, Demokrat Parti, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türkiye Cumhuriyeti.

The Influence of the Intellectuals with Political Identity on the Language Revolution (1932-1952)

Abstract

Intellectuals with political identity played a leading role in the modernization process of Turkey. Such groups have been influential in terms of transforming the society and ensuring that the movement is permanent. Language studies, one of the most significant activities of the Republican period, is an initiative that has been accomplished through the efforts of the aforementioned group of intellectuals. Intellectuals who participated actively in the language studies were also experts in the fields of education, language and literature since the last period of the Ottoman Empire. They utilized the knowledge which they acquired through their experiences and observations for the completing Language Revolution successfully. It has been figured out that in the Republican era, the inclusion of intellectuals holding positions in the administrative levels and institutions of the state in language studies was based on professional merit. The majority of the intellectuals who took part in language studies were people who worked in institutions affiliated to the Board of Education, worked as an author and translator in newspapers and magazines, and had their works published on Turkish grammar and Turkish literature. Said people were authorized in various manners to participate in language studies, by considering their knowledge, experience and abilities. While the intellectuals were authorized initially for the establishment of the Language Council in 1928 initially, they were authorized for the adoption of the decision to switch to Latin letters by the Assembly subsequently. With the establishment of the Türk Dili Tetkik Cemiyeti (Society for Examination of Turkish Language) in 1932, language activities were expanded to cover all areas of politics. Language studies was a movement executed by the state and institutionalized particularly under the leadership of Mustafa Kemal Atatürk and other intellectuals with political identity. Such initiatives, initiated by the authors having knowledge on the structure of language and its cultural development, naturally determined the nature of the debates in the Assembly. As a result of the findings obtained mainly from the minutes of the Turkish Grand National Assembly and the sources of the Language Conventions, the influence of the intellectuals with political identity on the Language Revolution has been examined in this study.

Keywords: Language Revolution, Turkish Modernization, Republican People's Party, Democrat Party, Turkish Grand National Assembly, Republic of Turkey.

Giriş

Cumhuriyet ile birlikte siyasal ve toplumsal devrimlerin yoğun şekilde yaşandığı yeni bir dönem açılmış ve kültürel öğeler konusunda önemli kararlar alınmıştır. Kültürel çalışmaların en önemlisi, Latin harflerinin kabulü ve sonrasında başlatılan Dil Devrimi süreciydi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında bu sürecin başlatılabilmesi mümkün değildi; çünkü 1925'te başlayan Takrir-i Sükûn Dönemi, 1927'ye kadar sürmüş ve bu arada 1926'da İzmir Suikastı gerçekleşmiş, 1927'ye gelindiğinde ise Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ikinci kongresi düzenlenerek, Mustafa Kemal uzun süre üzerinde çalışmış olduğu *Nutuk* adlı eserini bu kongrede sunmuştu. Dolayısıyla hem Cumhuriyet yönetimi hem de Mustafa Kemal açısından, 1928'e kadar yoğun bir dönem yaşanması sebebiyle dil çalışmalarının başlatılabilmesi mümkün olamamıştı.

Modern devletin dönüşümünü sağlayacak çalışmalardan en önemlisi millî kimliğin yaratılması, millî kimliğin sembolü ise ortak konuşulan dildir. Dilde sadeleşmeye gidilmesi halinde, ulus-devlete ait dilin yapısal gelişimi de kolaylaşacaktı. Latin harflerine geçilmesi kararı bir taraftan geçmişten kopuş manasına gelirken diğer taraftan Cumhuriyet kadrosunun amaçladığı kültürel değişimlerin önünü açan bir girişimdi. Latin harflerine geçilmesiyle birlikte, Osmanlı geçmişine ait kültürel unsurlar etkisini yitirecek ve Cumhuriyet kimliğine özgü yeni unsurlar oluşabilecekti.¹

Yazı ve dil meselesine ilişkin ilk ciddi hamle, Dil Encümeni'nin [Dil Heyeti] kurulmasıydı. 20 Mayıs 1928'de, Başvekâletin talimatı ile Maarif Vekilliği tarafından 27 Mayıs 1928'de Dil Encümeni kurulmuş ve ilk toplantıya Mustafa Kemal (Atatürk) başkanlık etmişti.² Dil Encümeni üyelerinin kimliğine bakıldığında, siyasal kimlikli aydınların ağırlık taşıdığı görülmektedir: İzmir mebusu ve Maarif Vekili Mustafa Necati, Talim Terbiye Dairesi Reisi Mehmet Emin (Erişirgil), Talim Terbiye Dairesi üyesi Mehmet İhsan (Sungu), Bolu mebusu Falih Rıfki (Atay), Afyonkarahisar mebusu Ruşen Eşref (Ünaydın), Mardin mebusu Yakup Kadri

¹ Zafer Toprak, *Atatürk, Kurucu Felsefenin Evrimi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s.295-297; Zafer Toprak, "Cumhuriyet'in Kilit Taşı: Harf Devrimi," *Toplumsal Tarih*, Sayı:118, Ekim 2003, s.68-73; Zafer Toprak, "Gazi Mustafa Kemal ve Kültür Devrimi'nin Başlangıcı: Harf Devrimi 1928", *Cumhuriyet'in Kazanımları*, (ed. Bülent Çukurova, Fevzi Çakmak), Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 2017, s.75-86.

² Cahit Kavcar, "Yazı Devrimi, Dil ve Eğitime Getirdiği Kolaylıklar", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt:14, Sayı:1, 1981, s.45.

(Karaosmanoğlu), Darülfünun müderrisi Ragıp Hulûsi (Özdem), Darülfünun eski muallimlerinden ve IV. dönemde Çanakkale mebusu olarak görev yapacak olan Ahmet Cevat (Emre), Elâziz mebusu Fazıl Ahmet (Aykaç) ve Hariciye Vekâletinden İbrahim Osman (Karantay), V. dönemde Burdur mebusu olarak görev yapacak olan İbrahim Necmi (Dilmen), Zonguldak mebusu Celâl Sahir (Erozan), edebiyat tarihi araştırmacısı İsmail Hikmet (Ertaylan) ve Demokrat Parti döneminde Millî Eğitim Bakanlığı görevi yapacak bir isim olan Hüseyin Avni (Başman) de encümenine dahil olan isimler arasındaydı.³

Mustafa Kemal'in başkanlığında Dolmabahçe Sarayı'nda gerçekleşen dil çalışmaları, 25 ile 29 Ağustos 1928 tarihleri arasında düzenlenmişti. Bu çalışmalara, siyasi kimliğe sahip aydınlar da katılmıştı: Büyük Millet Meclisi Başkanı Kâzım (Özalp), Başvekil İsmet (İnönü), Dahiliye Vekili Şükrü (Kaya), Hariciye Vekili Tevfik Rüştü (Aras), Kolordu Komutanı Şükrü Naili Paşa, İstanbul Vali Vekili ve Belediye Başkanı Muhittin (Üstündağ), Dil Encümeni üyelerinden Falih Rıfkı (Atay), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Ruşen Eşref (Ünaydın), Ahmet Cevat (Emre) ve İbrahim Necmi (Dilmen) katılan isimlerdi. Dolmabahçe toplantısındaki son oturum, 29 Ağustos 1928 tarihinde düzenlenmiş ve bu toplantıya şu isimler katılmıştı: *Akşam* gazetesi sahibi ve Sivas mebusu Necmettin (Sadak), *Son Saat* gazetesi sahibi ve Giresun mebusu Hakkı Tarık (Uş), *Milliyet* gazetesinden ve VI. dönemde Kars mebusu olarak görev yapacak olan İbrahim Ethem İzzet (Benice), VI. dönemde İstanbul mebusu olarak görev yapacak olan Ahmet Şükrü (Esmer) ve VI. dönemde Çanakkale mebusu olarak görev yapacak olan Reşat Nuri (Güntekin), *Cumhuriyet* gazetesi yazarı ve VI. dönemde İstanbul mebusu olarak görev yapacak olan Abidin Daver, Çanakkale mebusu ve *Vakit* gazetesi yazarı Sâmih Rifat (Yalnızgil), Ordu mebusu ve *Servet-i Fünun* dergisi yazarı Ahmet İhsan'ın (Tokgöz) yanı sıra İstanbul mebusu Ahmet Rasim (Arık), Tekirdağ mebusu Celâl Nuri (İleri), Kastamonu mebusu Velet Çelebi (İzbudak), yazar Halit Ziya (Uşaklıgil), Zonguldak mebusu Celâl Sahir (Erozan), yazar Halit Fahri (Ozansoy), IV. dönemde Ankara mebusu olarak görev yapacak olan Aka Gündüz, yazar Ahmet Haşim, VIII. dönemde Ordu mebusu olarak görev yapacak olan yazar Yusuf Ziya (Ortaç), VIII. dönemde Zonguldak mebusu olarak görev yapacak olan Orhan Seyfi (Orhon), yazar Peyami Safa, IV. dönemde Ordu mebusu olarak görev yapacak olan Ali Canip (Yöntem), İstanbul mebusu Yusuf Akçura ve Kars mebusu Ahmet Ağaoğlu gibi tanınmış isimler yer almıştı. Dil Encümeni üyeleri bir taraftan yeni alfabeyi hazırlama görevini yürütürken, diğer taraftan da toplumun Latin harflerine hazırlanması konusunda çaba göstermekteydi. Örneğin Ahmet Cevat (Emre) *Vakit*

³ Mete Kaan Kaynar-Nurettin Kalkan, "Cumhuriyet'in Dil Reformunu Okumak: Köprü mü, Paravan mı?", *Mukaddime- Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (2), 2019, s.455; Cengiz Dönmez, "Atatürk ve Harf İnkılabı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt:27, Sayı.79, 2011, s.48.

gazetesinde, İbrahim Necmi (Dilmen) *Milliyet* gazetesinde, Falih Rıfki (Atay) ise hem *Milliyet* hem de *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde bu konuda yazılar yayımlıyordu.⁴

Dil Encümeni'nin görevi, Latin harflerinin Türkçeye uyarlanması amacıyla raporlar hazırlamaktı. Latin harflerine geçilmesinin gerekçesi olarak, toplumun okur-yazarlık oranının yükseleceği, Türk Dili'nin zengin yapısının ortaya çıkacağı öne sürülmekteydi. Dil Encümeni'nin hazırladığı son rapor, 1 Ağustos 1928 tarihinde Falih Rıfki (Atay) tarafından Mustafa Kemal'e sunulmuştu.⁵ Mustafa Kemal dil konusundaki çalışmalarda hızlı kararlar alınması gerektiğine inanmaktaydı. 9/10 Ağustos 1928 gecesi Sarayburnu'nda yapmış olduğu konuşmada, Latin harflerine geçilmesi kararından söz etmişti. 1 Kasım 1928 tarihinde, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni açarken yaptığı konuşmada ise bu kararın kabul edilmesi halinde, Meclis'in önemli bir görevi yerine getireceğini vurgulamıştı.⁶ Dil çalışmalarına özellikle de siyasal kimlikli aydınları dahil ederek, bu konunun devlet politikası olarak yürütülmesini sağlamaya çalışmaktaydı. Mustafa Kemal bir taraftan dil çalışmalarının gerekçesini topluma açıklayabilmek için yurtiçi gezilerine çıkıyor diğer taraftan da aydınların bu gezilerde yer almasını sağlıyordu. 1 Ocak 1929 tarihinde açılan Millet Mektepleri'ne (Ulus Okulları) ait talimatnamede, kendisi için yer verilen "*Başmuallimlik*" unvanını kullanarak, Dolmabahçe Sarayı'nda düzenlenen dil derslerine mebusların katılmalarını istiyor ve başarılı olan mebuslara devlet matbaasında basılan alfabelerden takdim ediyordu.⁷

Siyasal kimlikli aydınların çalışmaları ile başlatılan dil çalışmalarının süreklilik kazanması ancak sistematik bir plan çerçevesinde mümkün olabilirdi; çünkü bir dilin yapısal değişikliğe uğraması ancak iki şekilde gerçekleşebilirdi: Bunlardan birincisi evrimsel olarak gerçekleşen değişim, ikinci ise insan müdahalesi ile yapılan devrimsel değişimdir. Cumhuriyet dönemi dil çalışmalarında ikinci yöntem tercih edilmişti. Türk Dili'nin kelime yapısını düzenlerken üç yöntem kullanılmıştı: Halk dilinden alınan kelimeler, Anadolu Türkçesi'nin eski yazılı kaynaklarından alınan kelimeler ve üretilen yeni kelimeler.⁸ Bütün bu çalışmaların devlet programıyla yürütülmesini sağlayacak daha kapsamlı gelişme ise 1932'de Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin faaliyete geçmesiydi.

1928'de çalışmalara başlayan Dil Encümeni, Türk Dili'nin yapısı hakkında geniş çaplı kararlar alacak bir kurul değildi. Bu sebeple tüzüğü ve programı ile daha donanımlı bir yapının inşa edilmesi gerekmektedir. Mustafa Kemal tüm bu sürecin başında bulunan bir isim olarak, I. Türk Tarih Kurultayı'nın son gününün

⁴ Bilâl N. Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s.94-95, 179-180.

⁵ Falih Rıfki Atay, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2020, s.509.

⁶ *Mustafa Kemal Atatürk'ün Meclis Konuşmaları (1920-1938)*, (haz. Kurtuluş Güran), İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2020, s.833.

⁷ Dönmez, *a.g.m.*, s.45-47.

⁸ Zeynep Korkmaz, "Dilde Doğal Gelişme ve Devrim Açısından Türk Dil Devrimi", *Türkoloji Dergisi*, Cilt:4, Sayı:1, 1972, s.97, 110.

aşamında, Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kuruluşunu gerçekleştirmek istiyordu. 11 Temmuz 1932 tarihinde, Afyon mebusu Ruşen Eşref'i (Ünaydın) Çankaya Köşkü'ne davet etmişti. Çankaya Köşkü'ndeki masada Afet Hanım (İnan), Yusuf Akçura, Sâmih Rifat (Yalnızgil), Riyaseticumhur Kâtibi Umumisi Yusuf Hikmet (Bayur), IV. dönemde Eskişehir mebusu olarak görev yapacak olan Yusuf Ziya (Özer), Bolu mebusu Hasan Cemil (Çambel), IV. dönemde Şebinkarahisar mebusu olarak görev yapacak olan Sadri Maksudi (Arsal), Maarif Vekâleti Talim Terbiye Dairesi Reisi Mehmet İhsan (Sungu), Ankara Etnografya Müzesi müdürü Hâmit Zübeyr (Koşay), dilbilimci Hüseyin Namık (Orkun) ve Macar Profesör Zayti Ferenc bulunuyordu. Tarih konuşmaları bitmek üzere iken Mustafa Kemal, "*Dil işlerini düşünenecek zaman da gelmiştir. Ne dersiniz?*" diyerek, dil konusunun tıpkı tarih çalışmaları gibi devlet desteği ile yürütülmesi gerektiğini vurguluyordu. Zaten Maarif Vekâleti bütçesinden tahsilatın kesildiği 1931 Temmuz ayından itibaren Dil Encümeni artık çalışmıyordu. Mustafa Kemal sözlerini şöyle tamamlamıştı: "*Öyle ise, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti gibi bir de ona kardeş bir dil cemiyeti kuralım. Adı Türk Dili Tetkik Cemiyeti olsun*". Cemiyetin çalışma konuları bu toplantıda oluşturulmuştu. Dil Cemiyeti iki alanda faaliyet gösterecekti: Birincisi Filoloji ve Lengüistik, ikincisi ise Türk Dili kolu idi. Türk Dili kolunun üç alt birimi bulunacaktı: Lûgat ve İstilah, Gramer ve Sentaks, Etimoloji. Mustafa Kemal bu toplantıda, Afyon mebusu Ruşen Eşref'i (Ünaydın), Manisa mebusu Yakup Kadri'yi (Karaosmanoğlu), Zonguldak mebusu Celâl Sahir'i (Erozan) ve Çanakkale mebusu Sâmih Rifat'ı (Yalnızgil) Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kuruluşuyla ilgili çalışmalarını yürütmeleri için görevlendirmişti. 12 Temmuz 1932'de Dâhiliye Vekâleti'ne verilen kuruluş dilekçesinin altında, Türk Dili Tetkik Cemiyeti Reisi Çanakkale mebusu Sâmih Rifat (Yalnızgil), Umumî Kâtip Afyon Karahisar mebusu Ruşen Eşref (Ünaydın), âza ve veznedar Zonguldak mebusu Celâl Sahir (Erozan) ve yine âza olarak Manisa mebusu Yakup Kadri'nin (Karaosmanoğlu) imzaları yer almaktaydı.⁹

Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin kuruluş dilekçesinde, "*Türk dili bakımında tetkikat ve neşriyatta bulunmak maksadıyla ve merkezi Ankara'da Halkevi binasındaki dairede bulunmak üzere Türk Dili Tetkik Cemiyeti adıyla ilmî bir cemiyet teşkil edilerek nizamnamesi merbutan takdim kılınmıştır*" ifadesine yer verilmekteydi. Cemiyet merkezinin Ankara Halkevi olduğunun belirtilmesi, Dil Devrimi sürecinin önderleri olan siyasal kimlikli aydın rolünün yoğunlaşacağını göstermekteydi. Cemiyet ayrı bir teşkilat ağı kurmamış, CHF/CHP teşkilatından ve Halkevleri'nin kültür şubelerinden faydalanma yoluna gitmişti.¹⁰ Cemiyetin hem devlet bürokrasisi hem de hükümet teşkilatı ile kurduğu bu yakınlık, daha sonraki süreçlerde artarak devam etmiştir.

⁹ Ruşen Eşref Ünaydın, *Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin Kuruluşundan İlk Kurultaya Kadar Hâtıralar*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1943, s.9-13.

¹⁰ Ünaydın, *a.g.e.*, s.12-41.

Dil Çalışmalarının Kültürel ve Siyasal Olarak Kurumsallaşması

Dil çalışmalarının kapsamlı ve programlı biçimde yürütülmesini sağlayacak olan Türk Dili Tetkik Cemiyeti, 12 Temmuz 1932 tarihinde faaliyete başlamıştı. Cemiyetin kuruluş amacı, “*Türk Dili'nin öz güzelliğini meydana çıkarmak, onu dünya dilleri arasında değerine yarasır yükseklığe erdirtmek*” şeklinde ifade edilmişti. Cemiyet, kuruluşundan itibaren devlet teşkilatı ve siyasal kimlikli aydın kadrolar ile yakın temas içerisindeydi. Cemiyet'in ilk nizamnamesinde “*Reisicumhur Gazî Mustafa Kemal Hazretlerinin yüksek hamî reisliği altında, Türk Dili Tetkik Cemiyeti adlı bir cemiyet kurulmuştur*” denilerek, Mustafa Kemal'in kurucu başkan olduğu vurgulanmıştı. Diğer maddede ise “*Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekili, Cemiyetin fahri reisidir*” ifadesi yer almış, Maarif Vekili'nin fahri reis olduğu belirtilmişti. Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin ilk reisi Sâmih Rifat (Yalnızgil) iken fahri reisi ise dönemin Maarif Vekili Esat Sagay idi. Cemiyetin ismi, 1934'teki kurultayda Türk Dili Araştırmaları Kurumu olarak değiştirilecek; ancak 1936'daki kurultayda yeni bir değişiklik yapılarak, kalıcı şekilde kullanılacak olan Türk Dil Kurumu şeklinde değiştirilecekti. Cemiyet'in kurucu heyetinde görev yapan kişilerin büyük çoğunluğu siyasette yer alan isimlerdi: Reis Çanakkale mebusu Sâmih Rifat (Yalnızgil), Umumî Kâtip Afyonkarahisar mebusu Ruşen Eşref (Ünaydın), Veznedar Zonguldak mebusu Celâl Sahir (Erozan). Cemiyet'in kurucu heyetindeki âza ise şunlardı: Ordu mebusu Ahmet İhsan (Tokgöz), Çanakkale mebusu Ahmet Cevat (Emre), Ordu mebusu Ali Canip (Yöntem), Mardin mebusu Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Samsun mebusu Hasan Ruşeni (Barkın), Maarif Vekâleti Müfettişi Hasan-Âli (Yücel), Maarif Vekâleti Talim ve Terbiye Reisi Mehmet İhsan (Sungu), Eski Dil Encümeni Kolbaşılarından Ragıp Hulûsi (Özdem), Maarif Vekâleti Müfettişi ve VI. dönemde Çanakkale mebusu olarak görev yapacak olan Reşat Nuri (Güntekin) ve V. dönemde Erzurum mebusu olarak görev yapacak olan Saim Ali (Dilemre).¹¹

Devlet teşkilatı ve siyasal kimlikli aydın kadroların hâkim olduğu bürokratik ağırlık, kendini ilk kurultaydan itibaren göstermekteydi. 26 Eylül 1932 yılında düzenlenen I. Türk Dil Kurultayı'nda, Riyaset Divanı Reisi TBMM Başkanı Kâzım (Özalp) iken ikinci reis Maarif Vekili Reşit Galip Bey idi.¹² 1934 yılında düzenlenen II. Türk Dil Kurultayı'nın başkanlığına yine TBMM Reisi Kâzım Özalp getirilmişti.¹³ Encümen başkanlığına Maarif Vekili Saffet Arıkan, muhasebeciliğine Aksaray mebusu Besim Atalay, âzalıklara ise Çanakkale mebusu Ahmet Cevat Emre, Ordu mebusu Ali Canip Yöntem, Muş mebusu Hasan Reşit Tankut, Konya mebusu Naim Hazım Onat ve Mardin mebusu Yakup Kadri Karaosmanoğlu seçilmişti.¹⁴

¹¹ *Birinci Türk Dili Kurultayı, Tezler, Müzakere Zabıtları*, Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti, Devlet Matbaası, İstanbul 1933, s.5.

¹² *Birinci Türk Dili Kurultayı*, s.7.

¹³ “Kurultay Toplandı, Tezlerin Okunmasına Başlandı”, *Akşam*, 19 Ağustos 1934.

¹⁴ “Kurultay Dün Müzakeresini Bitirdi, İntihap Yapıldı”, *Akşam*, 24 Ağustos 1934.

1936 yılında düzenlenen III. Türk Dil Kurultayı ilk iki kurultaydan farklıydı. Önceki iki kurultayı düzenleyen kuruluş Türk Dili Tetkik Cemiyeti iken 1936 yılındaki kurultayı Türk Dil Kurumu düzenlemişti. Bu ikisinin arasındaki fark, isim değişikliğinden ibaret değildi. 1932 yılında cemiyet olarak kurulan bu teşkilat, 1936 yılına gelindiğinde, her yönü ile resmî devlet kurumu haline gelmişti. Bu durum, Türk Dil Kurumu'nun 1936 yılına ait nizamnamesinin girişinden itibaren kendini göstermekteydi:

“Ulu önder Atatürk'ün katli eliyle ve onun yüce kurucu ve koruyucu Genel Başkanlığı altında 12 Temmuz 1932'de kurulmuş olan Türk Dili Tetkik Cemiyeti, Türk Dil Kurumu adını almıştır. Türkiye Kamutayı'nın [TBMM]Başkanı ile Türk Cumhuriyeti Başbakanı ve Genel Kurmay Başkanı, Türk Dil Kurumunun Onursal Başkanlarıdır. Türkiye Kültür Bakanı, Türk Dil Kurumu'nun Başkanıdır.”¹⁵

1936 yılındaki kurultayın açılış konuşmasını bir önceki kurultaydan farklı olarak, Türk Dil Kurumu Genel Sekreteri İbrahim Necmi Dilmen'in yerine, Kültür Bakanı [Maarif Vekili] ve Kurultay Başkanı Saffet Arıkan yapmıştı. Yönetim kurulu üyelerine bakıldığında bütün kişilerin siyasette görev yapan isimler olduğu görülmektedir: Başkan Erzincan mebusu Saffet Arıkan, Genel Sekreter Burdur mebusu İbrahim Necmi Dilmen, Sayman Kütahya mebusu Besim Atalay, Üyeler Maraş mebusu Hasan Reşit Tankut, Çanakkale mebusu Ahmet Cevat Emre, Ordu mebusu Ali Canip Yöntem, Urfa mebusu Mehmet Refet Ülgen, Konya mebusu Naim Hazım Onat ve Siirt mebusu İsmail Müştak Mayakon. Bu kurultayda kabul edilen tüzük neticesinde, Kültür Bakanı'nın [Maarif Vekili] Türk Dil Kurumu'nun fahri değil asıl reisi olduğu belirtilirken, TBMM Reisinin, Başvekilin ve Genel Kurmay Başkanının ise fahri reis olduğu ifade edilmişti.¹⁶

1936 yılında düzenlenen III. Türk Dil Kurultayı'na devlet erkânının ve siyasi kadroların katılımı, önceki kurultaylardan fazla idi. Kurultaya katılan isimler ve taşıdıkları görevler şöyleydi: Reiscumhur Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Başvekil İsmet İnönü, Dahiliye Vekili ve CHP Genel Sekreteri Mehmet Şükrü Kaya, Hariciye Vekili Ahmet Tevfik Rüştü Aras, TBMM Başkanı Abdülhalik Renda, Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, Adliye Vekili Şükrü Saraçoğlu, Finans Vekili Fuat Ağralı, Millî Müdafaa Vekili Kâzım Özalp, Bayındırlık Vekili Ali Çetinkaya, Gümrük ve İnhisarlar Vekili Ali Rana Tarhan, Ekonomi Vekili Celal Bayar, Tarım Vekili Muhlis Erkmen, Sağlık ve Sosyal Yardım Vekili Refik Saydam, İstanbul Emniyet Müdürü Salih Kılıç, Emniyet Genel Müdürü Şükrü Bey, Birinci Ordu Genel Müfettişi Fahrettin Altay, Trakya Umumi Müfettişi Kazım Dirik, Harp Akademisi Komutanı Ali Fuat, Merkez Komutanı General Fehmi, Selimiye Tüm

¹⁵ *Üçüncü Türk Dil Kurultayınca Kabul Edilen Türk Dil Kurumu Ana Tüzüğü ve Çalışma Programı*, Devlet Basımevi, İstanbul 1936, s.3.

¹⁶ *Üçüncü Türk Dil Kurultayınca Kabul Edilen Türk Dil Kurumu Ana Tüzüğü ve Çalışma Programı*, s.17.

Komutanı General İbrahim, İstanbul Tüm Komutanı General Tufan, İstanbul Valisi Muhiddin Üstündağ, Londra Büyükelçisi Fethi Okyar, Moskova Büyükelçisi Aziz Zekâî Apaydın, Prag Elçisi Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Varşova Elçisi Ferid Bey, Atina Elçisi Ruşen Eşref Bey, Türk Tarih Kurumu Asbaşkanı Afet İnan, CHP Grup Asbaşkanı Hasan Saka, CHP Grup Asbaşkanı Cemal Tunca...¹⁷

Türk Dil Kurumu'na siyasetin ve bürokrasinin desteği yüksekti. Kurum bu destekler neticesinde gelişimini sağlarken, asıl amaçlarından biri olan dilde sadeleşme çalışmalarını erken tarihlerde başlatmıştı. 1935 yılında yayımlanan *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu* adlı eser, aslında bu konunun ilk yayını olan *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu* adlı eserin indeksi idi. Cep kılavuzları, 1933 yılından beri devam eden yoğun çalışmaların ürünüydü.¹⁸ Bu dönemde başlatılan sözlük çalışmaları ise ancak 1943 yılında bitirilmiş ve aynı yıl içerisinde *Türkçe Sözlük* yayımlanabilmişti. Sözlüğün hazırlanmasında ve yayımlanmasında, siyasî kadroların katkısı fazlaydı. Maraş mebusu Hasan Reşit Tankut, Ordu mebusu Ali Canip Yöntem, Gaziantep mebusu Mehmet Ali Ağakay gibi isimler sözlüğün hazırlanmasında katkısı olan kişilerdi. Her ne kadar bu işleri düzenleyen isim Türk Dil Kurumu Genel Sekreteri İbrahim Necmi Dilmen olsa da asıl olarak çalışmaların alt yapısını belirleyen isim ise Türk Dil Kurumu Başkanı ve Maarif Vekili Hasan-Âli Yücel idi.¹⁹

Görüldüğü üzere dil konusundaki geniş boyutlu çalışmalar, Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kurulmasıyla başlamıştı. Bu çalışmaları yürüten isimlerin büyük çoğunluğu, Meclis'te görev yapan siyasal kimlikli aydın kadrolardı. 1930'larda başlayan çalışmalar daha sonraki süreci etkileyecek ve dilde sadeleşme çalışmaları 1945 yılına gelindiğinde, hukuk [anayasa] dilinin değiştirilmesine kadar uzanacak ve bu yaklaşım 1952'de tekrar bir değişikliğe neden olacaktı.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Yapılan Dil Tartışmaları

Dil Devrimi konusunda yürütülen çalışmalar, doğal olarak Meclis'teki tartışmalara da yansımıştı. 1924 tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanunu bu süreçten kaçınılmaz olarak etkilenmiş ve 1945'te Meclis'in aldığı bir karar neticesinde bu kanunun dili siyasal kimlikli aydınlar tarafından sadeleştirilmişti. 1945'ten 1952'ye kadar dil konusunda daha durağan bir döneme geçilmişti; ancak 1952'den itibaren 1920'lere referans veren eğilimler ortaya çıkmış ve bunun neticesinde, 1945'te yapılan düzenleme kaldırılıp, yeniden 1924 tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanunu'na dönülmüştü.

¹⁷ “Üçüncü Dil Kurultayı, Davetli Üyelerin İlk Listesi”, *Ulus*, 20 Ağustos 1936; “Üçüncü Türk Dili Kurultayı Merasimle Açıldı”, *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1936.

¹⁸ *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Devlet Basımevi, İstanbul 1935.

¹⁹ *Türkçe Sözlük*, (*Türk Dil Kurumu Lügat Kolu çalışmalarıyla hazırlanmıştır*), Cumhuriyet Basımevi, İstanbul 1944, s.8-9.

Cumhuriyet döneminde dil konusunda yaşanan tartışmalardan en erkeni 1924 yılına aitti.²⁰ Bu tartışmaların ilki, 1924 tarihli Teşkilât-ı Esâsiye Kanûnu'nun dili hakkındaki tartışmaydı. Gelibolu mebusu ve aynı zamanda Kanunu Esasî Encümeni Mazbata Muharriri olan Celâl Nuri (İleri) Bey ile diğer mebuslar arasında geçen tartışmanın konusu ise kanunun maddelerinde kullanılan Arapça ve Farsça yapılar hakkındaydı. Bu tartışmalara katılan isimlerden biri de Hilmi (Tunalı) Bey idi. Teşkilât-ı Esâsiye Kanûnu'nun maddeleri yazılırken, Farsça ve Arapça dil yapısına göre düzenlemelerin yapıldığını, örneğin “İslâm Dini” teriminin, “*Dini İslâm*” şeklinde yer almasından rahatsızlık duyduğunu ifade etmişti. Farsça ve Arapça yapılaraya yönelik tepkisini dile getiren diğer bir isim Kütahya mebusu Recep (Peker) Bey idi. Teşkilât-ı Esâsiye Kanûnu'nda yer verilen “*Şûrayı Devlet*” teriminin, “*Devlet Meclisi*” terimi ile yer değiştirmesi gerektiğini belirtmekteydi. Feridun Fikri (Düşünsel) Bey ise “*Şûrayı Devlet*” teriminin alışılmış bir kullanıma sahip olması sebebiyle, muhafaza edilmesinin daha uygun olacağını belirtmişti.²¹

Dil konusunda Meclis'te yaşanan tartışmalardan bir diğeri ise İzmir mebusu Şükrü (Saraçoğlu) Bey'in, 25 Şubat 1924'de Bütçe Kanunu Tasarısı görüşülürken yaptığı bir konuşma üzerine başlamıştı. Şükrü (Saraçoğlu) Bey'e göre ülkedeki okur-yazarlık oranındaki düşüklüğün temel sebebi, Arap alfabesinin kullanılmasıydı. Şükrü (Saraçoğlu) Bey'in bu konuşması, Meclis'te birçok mebus tarafından tepkiyle karşılanmış ve etkisi dönemin gazetelerinde yer alarak bir süre daha sürmüştü.²²

Anlaşıldığı üzere her ne kadar, II. Meşrutiyet döneminde, dilde sadeleşme yönünde bazı çalışmalar yapılmış ve Cumhuriyet'e bu konuda önemli birikimler geçmiş olsa da 1924 yılı itibarıyla Meclis'te dil konusunda köklü kararlar alacak mecra henüz oluşmamıştı. Aslında Latin harflerine geçilme kararı alındığı 1928'den 1939 yılına kadar Meclis'te geniş boyutlu tartışma zemininin oluşmadığı söylenebilir; çünkü bu konudaki kararlar ve uygulamalar ağırlıklı olarak Türk Dili Tetkik Cemiyeti tarafından ve kurultaylar aracılığıyla yürütülmekteydi. Hasan-Âli Yücel'in Maarif Vekilliği görevine başladığı 1938 yılından itibaren ise Meclis'teki siyasal kimlikli aydınların, dil çalışmaları konusunda daha fazla tartışma alanı oluşturduğu söylenebilir.

²⁰ Millî Mücadele yıllarında mebusların dil konusundaki görüşleri için bkz. Yaşar Yılmaz “İlk Meclis I. Dönem Milletvekillerinin Bağımsızlık Anlayışlarında Türkçenin Yeri”, *Türk Dili*, Sayı: 752, Ağustos 2014, s.94-100.

²¹ Tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hakan Özdemir, *Cumhuriyet Tarihi Boyunca Hukuk Dilindeki Değişmeler ve Gelişmeler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

²² TBMM Zabıt Ceridesi, II. Devre, Cilt:5/1, 25/2/1924, s.335-336.

Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserlerin Kullanımı Meselesi

Meclis'te 1939 yılındaki tartışmanın konusu, 1936'da Maarif Vekilliği'nin Başvekâlet'e sunmuş olduğu bir tezkere hakkındaydı. Söz konusu tezkerede, okullar ve kültür kurumlarındaki kütüphanelerde etüt kitabı olarak kullanılması amacıyla eski harflerle basılmış kitapların Maarif Vekilliği tarafından satın alınması istenmişti. Maarif Vekilliği, ilgili kurumlardan bu konudaki taleplerini hazırlayıp Vekâlete bildirmelerini istemiş; ancak bazı yöneticiler bu konuda tereddüt etmiş ve yanıt vermek konusunda çekingen davranmıştı. Bu yöneticiler, eski harflerle hazırlanmış eserleri talep etmeleri halinde, 1 Kasım 1928 tarihli Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun'a aykırı hareket edeceklerini düşünmüşlerdi. Bu kanunun 6. maddesinde, "*devletin bütün daire müesseselerinde kullanılan kitap, kanun, talimatname, defter, cetvel kayıt ve sicil gibi matbuaların 1930 Haziran'ı iptidasına kadar kullanılması caizdir*" denilmekte ve 9. maddede ise "*bütün mekteplerin Türkçe yapılan tedrisatında, Türk harfleri kullanılır, eski harflerle matbu kitaplarla tedrisat icrası memnurdur*" ifadesi yer almaktaydı. Maarif Vekilliği bu konuya açıklık getirebilmek amacıyla bir tezkere hazırlayıp, eski harflerle basılmış kitapların okul ve kültür kurumlarına ait kitabevlerinde kullanılmasının, sözü geçen kanunun hükümlerine aykırı olup olmadığının karara bağlanması için konuyu Meclis gündemine taşımıştı.²³

Başvekil İsmet İnönü kendisine sunulan bu konuyu, 26 Mart 1936 tarihinde TBMM Başkanlığı'na göndermiş; ancak konunun Meclis gündemine gelmesi, 5 Mayıs 1939 tarihinde TBMM Maarif Encümeni'nin hazırlamış olduğu mazbatanın Meclis Başkanlığı'na sunulmasıyla gerçekleşebilmişti. Maarif Encümeni söz konusu tezkereyi tetkik ve müzakere etmiş ve adı geçen kanunun 6. maddesinde, eski harflerle yazılmış ve basılmış cetvel, defter, kitap vesairenin bütün resmî kurumlarda kullanılmasının yasaklandığını; ancak kurum ve kütüphanelerde bulunan bu tür eserlerin müracaat için bulunmasının sakıncalı olduğu konusunda herhangi bir ibarenin bulunmadığını belirtmişti. Kanunun 9. maddesinde ise sadece tedrisatı kapsadığı ve dolayısıyla bu eserlerin etüt amaçlı kullanımında herhangi bir engelin yer almadığını savunmuştu.²⁴

10 Mayıs 1939 tarihinde Meclis'te yapılan görüşmede, Başvekâlet tezkeresi ve Maarif Encümeni mazbatasını tartışmaya açılmıştı.²⁵ Şemsettin Günaltay'ın başkanlığında yürütülen görüşmeye, Çanakkale mebusu Ziya Gevher Etili, Rize mebusu Kemalettin Kamû, İzmir mebusu ve Maarif Vekili Hasan-Âli Yücel, İstanbul mebusu ve Maarif Encümeni Mazbata Muharriri İbrahim Alâeddin Gövsa ve Diyarbakır mebusu İbrahim Tali Öngören söz alarak katkıda bulunmuştu. Ziya Gevher Etili mazbatada sözü edilen kütüphanelerden maksadın, halkın gireceği kütüphaneler mi, yoksa ihtisas kütüphaneleri mi olduğunu sormakta ve mazbatada

²³ TBMM Zabıt Ceridesi, VI. Devre, Cilt:2, 10/5/1939, ekler kısmı.

²⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, VI. Devre, Cilt:2, 10/5/1939, ekler kısmı.

²⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, VI. Devre, Cilt:2, 10/5/1939, s.38-41.

ifade edilen taleplerde bir “*rücu şekil ve kokusu*” olduğunu ileri sürmekteydi. Kemalettîn Kâmî ise eski harflerle basılmış eserlerin etüt kitabı olarak okul ve kültür kütüphaneleri için satın alınabilmesinin uygun olmadığını; ancak ilim ve sanat değeri yüksek olan eserlerin yok olmaması amacıyla satın alınma konusunun tercih edilmesinin daha uygun olacağını ifade etmişti. Bunun üzerine söz alan Maarif Vekili Hasan-Âli Yücel, asıl olarak yapılmak istenilenin, bir “*irtica*” veya “*rücu*” meselesi olmadığını, araştırmalar yapılırken yeni harflerle basılmamış ve basılması kolay olmayan eski kitapların incelenebilmesi için kütüphanelerde bulunmasının sağlanmaya çalışıldığını ve zaten bu eserleri inceleyen kişilerin küçük çocukların olmayacağını belirtmişti.²⁶

1939’da Meclis’te yaşanan dil konusundaki tartışmalardan biri de “*okul*” kelimesinin manası konusundaydı. Aslında bu kelimenin 1933-1935 yıllarında gerçekleşen kabul süreci de aynı şekilde zorlu bir süreçti. 1934’de *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*’nu hazırlayacak olan Kılavuz Kolu’nun çalışmaları başlamış ve “*mektep*” için “*okula*” karşılığı önerilmişti. 9 Mayıs 1935’te ise kılavuz sözlerine ilişkin düzeltme listesi yayımlanmış ve “*mektep*” kelimesi için “*okul*” karşılığı kabul edilmişti; ancak zaman içerisinde hem “*mektep*” hem de “*okul*” kelimesinin bir arada kullanıldığını söylemek mümkündür.²⁷ 1939’da Meclis’teki tartışmalara bakıldığında bu konu daha açık biçimde görülebilmektedir. Çanakkale mebusu Ziya Gevher Etili söz alıp, mazbatada üniversitelerden söz edilmediğini, tam tersine “*okul ve kültür kurumları*” ifadesinin kullanıldığını ve “*okulun*” kelime manasının “*ilk mektep*”, “*orta mektep*” olduğunu ileri sürmüştü. Ziya Gevher Etili’ye göre, “*okul*” kelimesi üniversiteyi karşılamıyordu. Diyarbakır mebusu İbrahim Tali Öngören de aynı görüşteydi; kanunda “*okul*” tabiri vardı, “*ilk mektep*” de, “*orta mektep*” de, lise de “*okul*” idi. Tartışmalar sırasında ilgili mazbatanın tashih edilmesinin istenmesi üzerine, Maarif Encümeni Mazbata Muharriri ve İstanbul mebusu İbrahim Alâeddin Gövsa söz alarak, “*okul*” kelimesinin bütün eğitim kuruluşları için kullanıldığını ve en bariz misalin, eski Mülkiye Mektebi’nin, Siyasal Bilgiler Okulu olarak çevrilmesini göstermişti. Bunun üzerine Hasan-Âli Yücel konu hakkında tekrar söz alıp, “*okul, ilk mektepten, en yüksek derecelere kadar bütün tahsil müesseselerini içine alan yerdir*” şeklinde bir tanımlama yapmıştı.²⁸

Meclis’teki görüşmeler sona erdikten sonra İbrahim Tali Öngören, Meclis Başkanlığı’na bir takrir sunarak, ilgili mazbatadan “*okul*” kelimesinin çıkarılmasını teklif etmişti; ancak yapılan oylamada değişiklik teklifi kabul edilmemiş ve eski harflerle basılmış kitapların etüt kitabı olarak kullanılmasının, 1 Kasım 1928 tarihli kanuna aykırı olmadığı kararı kabul edilmişti.

²⁶ TBMM Zabut Ceridesi, VI. Devre, Cilt:2, 10/5/1939, s.39.

²⁷ Sedat Balyemez, “Okul Kelimesi, Eski’den mi Geliyor?”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:40, Mayıs 2017, s.115-147.

²⁸ TBMM Zabut Ceridesi, VI. Devre, Cilt:2, 10/5/1939, s.40.

Millî Mücadele'nin Tanımlanma Biçimi (1942)

3 Nisan 1942 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin gündeminde, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne bağlı Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nün kurulması hakkındaki kanun tasarısının görüşmeleri vardı. Enstitünün kurulma amacı, “*Türk İstiklâl Savaşı, Türk İnkılâbı ve Türkiye Cumhuriyeti rejiminin dayandığı esaslar hakkında her türlü araştırmalarda bulunmak*” şeklinde ifade edilmişti. Tasarı hakkında konuşmak için söz alan İstanbul mebusu Kâzım Karabekir, bu tasarıda kullanılan “*İstiklâl Savaşı*” tanımı yerine “*İstiklâl Harbi*” tanımının tercih edilmesinin daha uygun olacağını ifade etmişti. Maarif Vekili Hasan-Âli Yücel söz alarak, savaş kelimesinin daha geniş bir mana taşınması ve kelimenin Türkçe olması sebebiyle tercih edildiğini açıklamıştı;²⁹ ancak ilginç olan nokta, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nün kurulması hakkındaki kanun henüz daha Meclis'e gelmeden önce, 13 Ocak 1942 tarihinde Başvekil Refik Saydam tarafından Meclis Başkanlığı'na sunulan kanun tasarısının gerekçesinde, “*İstiklâl Savaşı*” yerine “*Kurtuluş Savaşı*” tanımı kullanılmıştı 28 Mart 1942 tarihli TBMM Maarif Encümeni mazbatasında ise “*İstiklâl Savaşı*” tanımı tercih edilmişti.³⁰

Millî Mücadele'nin tanımlanma biçimleri hakkındaki belirsizliği çözebilmek için aslında Cumhuriyet'in ilk yıllarında resmî bir karar alınmıştı. 30 Aralık 1925 tarihinde Erkânı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi (Çakmak) Paşa, Başvekil İsmet (İnönü) Paşa'ya gönderdiği bir yazıda, bu konunun nasıl tanımlanması gerektiğini sormuş ve “*Türkiye Kurtuluş Harbi*” veya “*Türkiye İstiklâl Mücadelesi veya Muharebeleri*” önerilerinde bulunmuş, İsmet (İnönü) Paşa ise 12 Ocak 1926 tarihinde Fevzi (Çakmak) Paşa'ya verdiği yanıtta, “*Anadolu istiklâl mücadelesinin, İstiklâl Harbi*” olarak tanımlanmasının uygun olacağını belirtmişti.³¹ Bu dönemden itibaren gerek devlet dilinde, gerekse tarih yazımında “*İstiklâl Harbi*” tanımı kullanılmaya başlanmıştı; ancak 1930'larda başlayan dilde sadeleştirme çalışmaları neticesinde, resmî yazışmalarda ve konuşma metinlerinde “*Kurtuluş Savaşı*” ve “*İstiklâl Savaşı*” terimlerinin de kullanıldığı görülmektedir.

1924 Tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun Türkçeleştirilmesi (1945)

Dil Devrimi sürecinde eski terimlerin bir bölümü yeni kelimeler ile yer değiştirip, kullanım özelliğini kaybederken, bir takım yeni kelimeler ise yaygın olarak tercih edilmeye başlanmıştı. Dilin dönüştürülmesi konusundaki gelişmeler, hukuk dili için de söz konusuydu. Özellikle de 1942 yılından itibaren, 1924 tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun Türkçeleştirilmesiyle ilgili çalışmaların hızlandığı anlaşılmaktadır. 1942'de dilde sadeleşme ve Türkçeleştirme konusunda Meclis'teki

²⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, VI. Devre, Cilt:24, 3/4/1942, s.69-82.

³⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, VI. Devre, Cilt:24, 3/4/1942, ekler kısmı.

³¹ *İstiklâl Harbi İle İlgili Telgraflar*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1994, s.609-611.

tartışmalarda dikkat çeken nokta, bu konunun ileri bir tarihte Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun Türkçeleştirilmesiyle birlikte köklü biçimde değişikliğe uğrayacağı yönünde bir fikrin öne sürülmesiydi.³² Bu konudaki en önemli aşama, 1945 yılında Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun yeni terimler ve kelimelerle yürürlüğe koyulmasıydı.

30 Aralık 1944 tarihinde, Başvekil Şükrü Saraçoğlu ve 222 mebus tarafından Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun Türkçeleştirilmesi amacıyla Meclis Başkanlığı'na bir mazbata verilmişti. Mazbatanın gerekçesinde, 1924 tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nda zaman içerisinde değiştirilen kelimelerin fazla olduğu; ancak bunların en büyük kısmının konuşma dilinde kullanılmaması sebebiyle yenileri ile değiştirilmesi gerektiği belirtilmişti. Teşkilâtı Esasiye Kanunu hükümlerinin esasında hiçbir değişikliğin yapılmadığı ve manasına bağlı kalındığı ifade edilmişti.³³

6 Ocak 1945 tarihinde, Teşkilâtı Esasiye Encümeni bir tasarı hazırlamış ve Teşrinievvel, Teşrinisani, Kânunuevvel ve Kânunusani kelimelerinin Ekim, Kasım, Aralık ve Ocak olarak değiştirilmesini Meclis'e teklif etmişti. Aynı tarihte daha kapsamlı bir teklif olan Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun Türkçeleştirilmesi tasarısı da Meclis Başkanlığı'na sunulmuştu. Bu tasarıda, 1928 tarihli Latin harflerine geçiş kararı ile birlikte ve edebiyat diliyle, halk dili arasındaki ikiliği gideren hareketin hız kazandığı; ancak bu gelişme hareketinde hukuk ve devlet dilinin geride kaldığı ifade edilmişti. Bunun sebebinin ise hukuk dilinin esaslarını belirlemek için dil konusundaki araştırmaların neticelenmesinin beklenmesi şeklinde gösterilmişti. Anayasa konusundaki ilk çalışmalar 1942 yılında başlamıştı. İki ayrı heyet tarafından Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun Türkçeleştirme tasarıları hazırlanmış ve Meclis üyelerine, Yargıtay, Danıştay, Sayıştay başkan ve reislerine, İstanbul ve Ankara Hukuk Fakültesi hocalarına ve dil konusunda çalışan uzmanlara dağıtılarak tasarıyı incelemeleri istenmişti. Bir taraftan da üçüncü bir tasarı hazırlanmış ve CHP grubu tarafından seçilen 30 kişilik komisyonda son haline getirilerek, Meclis Başkanlığı'na sunulmuştu.³⁴

10 Ocak 1945 tarihindeki görüşmede söz alan Teşkilâtı Esasiye Encümeni Reisi Ankara milletvekili Ömer Mümtaz Ökmen, Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun Türkçeleştirilirken, içeriğine dokunulmadığını özellikle vurgulamaktaydı:

*“Teşkilâtı Esasiye Encümeni, Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun Türkçeleştirilmesinde en çok dikkat ve itinasını, bu kanunun rubunda mânasında mefhumunda en ufak bir değişikliğe, en basit bir anlaşmazlığa sebebiyet vermemek noktasına teklif etti. Bütün Encümen âzalarının imzasını taşıyan mazbata ile ve şimdi bu kürsüden Büyük Millet Meclisi'ne ve bütün millete temin edebiliriz ki, Teşkilâtı Esasiye'nin hiçbir maddesinde, hiçbir mefhumunda ve medlûlunda en ufak bir değişiklik yapılmamıştır.”*³⁵

³² TBMM Zabıt Ceridesi, VI. Devre, Cilt:24, 3/4/1942, s.76.

³³ TBMM Zabıt Ceridesi, VII. Devre, Cilt:15, 10/1/1945, ekler kısmı.

³⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, VII. Devre, Cilt:15, 10/1/1945, ekler kısmı.

³⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, VII. Devre, Cilt:15, 10/1/1945, ekler kısmı.

Encümenin ilgili mazbatası, Meclis'te 10 Ocak 1945 tarihinde görüşülmeye başlandı ve 1924 tarihli Teşkilâtı Esasiye'nin Anayasa olarak tanımlanan yeni metni kabul edilmiş oldu.³⁶ 11 Nisan 1945'te Bingöl milletvekili Feridun Fikri Düşünsel'in TBMM Dahili Nizamnamesi'nin [çitüzük] Türkçeleştirilmesine dair verdiği tüzük teklifi de Meclis tarafından kabul edildi.³⁷ Bu değışiklikler Meclis'te tartışılırken, hiçbir aksi görüş dile getirilmediği gibi, Meclis'in dil işlerinde yetkili kılınmasının sakıncalı olabileceği manasına gelecek herhangi bir eleştiri de öne sürülmedi.

1945'teki Değişikliğin İptali ve Teşkilâtı Esasiye Kanunu'na Dönülmesi (1952)

1945 yılında kabul edilen yeni Anayasa metni konusunda, Meclis'te yapılan görüşmelerde herhangi bir tartışma zemini oluşmaz iken 1952'deki görüşmelerde oldukça yoğun tartışmalar yaşanmıştı. Dışişleri Bakanı Mehmet Fuad Köprülü ve 203 milletvekilinin, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na sunduğu Anayasa değışikliği teklifinde, *“dil işlerinin sırf ilmi bir istikamette yürümesi ve ele alınması için mevcut kanuni set ve baskuları kaldırmak”* amacıyla yeni bir tasarı önerilmişti. Anayasa teklifinin gerekçesinde, 1945 yılında dönemin hükümeti tarafından, 1924 tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun Türkçeleştirilmesi amacıyla dilde yaşayan birçok kelimenin yerlerine *“yeniden uydurulan”* kelimeler koyarak, *“tasfiyeci bir zihniyetle hareket edildiği”* ve dile yapılan bu müdahalenin, Türk Dili'ne verdiği zararı en aza indirmenin amaçlandığı ifade edilmekteydi.³⁸

1952'de kurulan Anayasa Komisyonu'nda teklifin tümü üzerinde müzakere yapılmış ve üç fikir ortaya atılmıştı. Komisyon âzalarının bir kısmı, 20 Nisan 1340 [1924] tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun ve yürürlükte olan tadilleriyle birlikte olduğu gibi *“Yeni Anayasa”* olarak kabul edilmesini istemiş; ancak bu metinde yer alan bazı terkip ve tabirlerin kullanılmaz hale gelmiş olması sebebiyle bu teklif reddedilmişti. İkinci teklif *“Yeni Anayasa”* oluşturuluncaya kadar, 1945 tarihli Anayasanın muhafaza edilmesi yönündeydi. Anayasanın ne zaman oluşturulacağı belli olmaması sebebiyle, bu fikir de kabul görmemişti. Üçüncü fikir ise 1945 tarihli ve 4695 sayılı kanunun derhal kaldırılarak, onun yerine 20 Nisan 1340 [1924] tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun ve yürürlükte olan tadilleri bâki kalmak üzere, manasında bir değışiklik yapılmaksızın sadece eskimiş terkip ve tabirleri değıştirmek suretiyle kabul edilmesiydi. Bu teklif, komisyon âzalarının büyük çoğunluğunun onayı ile kabul edilmiş ve tasarı bu şekilde Meclis Başkanlığı'na sunulmuştu.³⁹

³⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, VII. Devre, Cilt:15, 10/1/1945, ekler kısmı.

³⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, VII. Devre, Cilt:16, 11/4/1945, s.37.

³⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, IX. Devre, Cilt:18, 8/12/1952, ekler kısmı.

³⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, IX. Devre, Cilt:18, 8/12/1952, ekler kısmı.

Anayasa Komisyonu'nun hazırlamış olduğu rapor, 8 Aralık 1952 tarihinde Meclis gündemine getirilmiş ve tartışmaya açılmıştı. Anayasa komisyonu sözcüsü ve Diyarbakır milletvekili Ferit Alpiskender bu konuda yapmış olduğu konuşmada, adalet komisyonu ve diğer komisyonların bu değişikliğin bir an evvel yapılması konusunda ısrarcı olduklarını; çünkü hazırlamakta oldukları kanunların "*birtakım uydurma kelimeleri ihtiva etmesini*" istemediklerini ileri sürmüştü. Anayasa komisyonu sözcüsünün "*birtakım uydurma kelimeler*" ifadesini kullanması, Seyhan milletvekili Cezmi Türk tarafından "*Anayasaya saygısızlık*" olarak nitelendirilmiş ve üslubunu düzeltmesi istenmişti. Konya milletvekili Umran Nazif Yiğiter ise üzerinde esaslı incelemelere ihtiyaç bulunan Anayasa konusunun acele bir şekilde görüşülmesinin tehlikeli olacağını, bu sebeple Ferit Alpiskender'in yapmış olduğu teklifin reddedilmesini istemişti.⁴⁰

Ankara milletvekili Sadri Maksudi Arsal'a göre, 1930'larda Türkler için kendi özgün dilini inşa etmek zorunluluğu doğmuş ve bu sebeple 1945 yılında yapılanları sadece bir heyetin icraatları olarak görmeyip, bütün milletin katılımı ile yapılmış çalışmalar şeklinde görmek gerekmekteydi. Arsal, 1952 yılında kurulan Anayasa Komisyonu'ndaki müzakereleri izlediğini ve komisyonda yer alan isimlerin dil konusunda yeterli donanıma sahip olmadıklarını ifade etmişti. Arsal'ın asıl olarak üzerinde durduğu nokta ise dil konusundaki çalışmaların, Meclis tarafından gerçekleştirilmesinin doğuracağı sakıncalardı. Arsal'a göre dil çalışmalarının akademi tarafından yapılması daha iyi bir yöntem olabilirdi.⁴¹

Anayasa konusunda Meclis'teki konuşmalardan en fazla eleştirilen isim Mehmet Fuad Köprülü idi. Eleştirinin sebebi ise söz konusu kanun tasarısında imzasının bulunmasıydı. Köprülü yapmış olduğu konuşmada, "*ilmî meselelerin, bilhassa dil meselesinin siyasi taşıyık altında ballolunmaması icabettiğini göstermek için yani 1945'te yapılan cebrî bir tasarrufun ortadan kaldırılması için*" bu tasarıya imza atma gereği duyduğunu ifade etmişti.⁴²

Niğde milletvekili Necip Bilge'ye göre, 1945 yılında iktidar tarafından dil işlerine kadar giren devlet müdahalesinin uzaklaştırılması ve böylece dilin kendi gelişim çizgisinde ilerleyebilmesi için siyasî etkilerin önlenmesi gerekmekteydi. Gümüşhane milletvekili Vasfı Mahir Kocatürk, 1945'te Meclis'in aldığı bu kararın hukuken yanlış olduğunu, Meclis'in dil yaratamayacağını ve hiçbir demokratik memlekette Meclis'in bir dili kabul edip, o dil ile kanun yapamayacağını dile getirmişti. Bursa milletvekili Ali Canip Yöntem, 1945 yılında yapılan hataların asıl sahibinin, Türk Dil Kurumu yöneticileri olduğunu düşünmekteydi. Türk Dil Kurumu üyelerinin yaptıklarının ilmî bir iş olmadığını, mevcut kelimeleri toptan atmak suretiyle yeni kelimeler uydurmaya kalkıştıklarını ve hükümet üyelerinin

⁴⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, IX. Devre, Cilt:18, 8/12/1952, s.129-130.

⁴¹ TBMM Zabıt Ceridesi, IX. Devre, Cilt:18, 8/12/1952, s.133.

⁴² TBMM Zabıt Ceridesi, IX. Devre, Cilt:18, 8/12/1952, s.154.

desteği ile bu değişikliğin Meclis tarafından kabul edilmesini sağladıklarını belirtmişti.⁴³ Ağrı milletvekili Kasım Küfrevi'ye göre dil bir evrim meselesi idi ve devrim ile yeni bir dil meydana getirmek mümkün değildi. Seyhan milletvekili Sinan Tekelioğlu'na göre, Türk Dil Kurumu yöneticileri dili değiştiriyoruz diye, Mustafa Kemal Atatürk'ün İşbankası hesaplarında bulunan paralarını israf etmişti.⁴⁴

1945 yılındaki komisyonda hukukçu olarak yer alan isimlerden biri Trabzon milletvekili Faik Ahmet Barutçu idi. Barutçu'ya göre dil işini, *"tarafsız ilim adamına bırakmak"* gerekmekteydi.⁴⁵ Anayasa metninin Türkçeleştirilmesi çalışmalarında yer alan diğer isim ise Sivas milletvekili Reşat Şemsettin Sırer idi. Sırer bu konuda yapmış olduğu konuşmada, Demokrat Parti yönetiminin tek parti döneminde Meclis tarafından yapılan değişikliği eleştirilmesine rağmen, aynı usulün taklit edilmekte olduğunu ifade etmişti.⁴⁶ 1945 yılındaki komisyonda yer alan isimlerden bir diğeri Maraş milletvekili Hasan Reşit Tankut idi. Tankut bu konuda yaptığı konuşmada şunları ifade etmişti:

"...Eğer hakikaten bu bir günahsa bunun büyük bir kısmını ben kabul ediyorum. Eğer dediğiniz gibi bir hata ise, siz neden bu hataya düşüyorsunuz? Biz, ileri bir şey yapıyor zehabında idik. Siz, niye geriye doğru gidiyorsunuz?"⁴⁷

Meclis'te yapılan bütün bu tartışmalardan sonra, Anayasa Komisyonu sözcüsü ve Diyarbakır milletvekili Ferit Alpiskender söz alarak, bu konudaki çalışmaların aşamalarını açıklamıştı. 1952 yılında yazarlardan ve hukukçulardan oluşan bir Meclis Komisyonu kurulmuştu. Halide Edib Adivar, Arif Nihat Asya, Hüseyin Avni Başman ve Hamdullah Suphi Tanrıöver gibi isimler de bazı toplantılara katılıp destek vermişlerdi. Daha sonra Mehmet Fuad Köprülü'nün başkanlığında bir Anayasa projesi oluşturulmuş ve bu proje Demokrat Parti Başkanlığı'na sunulmuştu. Partideki Grup İhtisas Komisyonu herhangi bir değişiklik yoluna gitmeden yeni bir tasarı hazırlamış ve Demokrat Parti Meclis Grubu bu tasarımı kabul etmişti.⁴⁸ Tasarıya destek veren isimlerden Halide Edib Adivar, *"Meclis'e, bir parlâmentoya taallük etmeyen bu dil meselesini ele almakla doğru mu yaptık, yanlış mı yaptık"* şeklinde bir tereddüt yaşadığını ve bu konunun *"üniversitelere, muharrirlere, sanatkârlara, ilim adamlarına"* bırakılmasının daha uygun olacağını ifade etmişti.⁴⁹ Tasarıya destek veren isimlerden biri olan Hamdullah Suphi Tanrıöver de aynı öneriyi sunmakta ve bu konunun *"dil akademisi veya edebiyat akademisi"* tarafından yapılmasının daha uygun olacağını öne sürmekteydi.⁵⁰

⁴³ TBMM Zabıt Ceridesi, IX. Devre, Cilt:18, 8/12/1952, s.134-145.

⁴⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, IX. Devre, Cilt:18, 24/12/1952, s.400-406.

⁴⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, IX. Devre, Cilt:18, 8/12/1952, s.158.

⁴⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, IX. Devre, Cilt:18, 8/12/1952, s.146.

⁴⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, IX. Devre, Cilt:18, 24/12/1952, s.400.

⁴⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, IX. Devre, Cilt:18, 8/12/1952, s.161.

⁴⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, IX. Devre, Cilt:18, 17/12/1952, s.302.

⁵⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, IX. Devre, Cilt:18, 24/12/1952, s.389-390.

Anayasa görüşmeleri sonunda Meclis Başkanlığı'na iki teklif yapılmıştı. Bunlardan biri Sadri Maksudi Arsal'ın teklifiydi. Teklifte, dil işinin Meclis tarafından yapılmaması ve bu işin dil akademilerine bırakılması istenmekteydi. İkinci teklif ise Türkiye Köylü Partisi adına Seyhan milletvekili Mehmet Cezmi Türk tarafından yapılmış; ancak her iki teklif de kabul edilmemişti.⁵¹ Kanun hakkında yapılan oylama neticesinde, 342 kişi kabul oyu verirken, 31 kişi ret oyu kullanmıştı. 9 çekimser varken, 95 kişi ise oylamaya katılmamıştı. Erzincan milletvekili Mehmet Şemsettin Günaltay, Trabzon milletvekili Faik Ahmet Barutçu, Hatay milletvekili Hasan Reşit Tankut, Malatya milletvekili İsmet İnönü, Van milletvekili Kâzım Özalp, Van milletvekili Ferit Melen ve Kars milletvekili Hüseyin Cahit Yalçın kanun tasarısını reddeden isimler arasındaydı. İlginç olan nokta ise Ankara milletvekili Sadri Maksudi Arsal, Muğla milletvekili Nadir Nadi, Seyhan milletvekili Mehmet Cezmi Türk, İzmir milletvekili Halide Edib Adıvar ve İstanbul milletvekili Mehmet Fuad Köprülü'nün oylamaya katılmamasıydı. Netice itibariyle 1924 tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanunu, tekrar yürürlüğe konulmuş ve bu kanun yerine ikame edilmiş olan, 10 Ocak 1945 tarihli ve 4695 sayılı Anayasa yürürlükten kaldırılmıştı.⁵²

Siyasal Kimlikli Aydınların Dil ve Edebiyat Deneyimleri

Cumhuriyet dönemi dil çalışmalarının içerisinde fiili olarak yer alan siyasi kimlikli aydın kadrolar, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin son döneminden itibaren eğitim, dil ve edebiyat dünyasında yer almış kişilerdi. Bu dönemde etkili olan edebiyat akımları içerisinde faaliyet gösteren yazarlar, Cumhuriyet dönemi dil ve edebiyat çalışmalarına katkıda bulunmuşlardır. Söz konusu akımların öncüsü, *Servet-i Fünun (Edebiyat-ı Cedîde)* adı verilen topluluktu. *Servet-i Fünun* topluluğunun içerisinde yer alan bazı isimler daha sonra *Fecr-i Âtî* hareketini başlatmışlardı. Bu hareketin içerisinde yer alan, Celâl Sahir Erozan, İbrahim Alaettin Gövsa, Ali Canip Yöntem ve Mehmet Fuad Köprülü gibi isimler Millî Edebiyat akımının temelini oluşturmuştu.⁵³

II. Meşrutiyet yılları bir anlamda düşünsel akımların artış gösterdiği bir dönem olmasının yanı sıra aynı zamanda yayıncılık manasında çeşitliliğin arttığı bir dönemdi. Osmanlı aydını bu dönemde Emile Durkheim'ın *Toplumsal İş Bölümü* başlıklı eserinin etkisinde kalarak, Solidarizm akımı ile tanışmıştı.⁵⁴ Solidarizm

⁵¹ TBMM Zabıt Ceridesi, IX. Devre, Cilt:18, 17/12/1952, s.304.

⁵² TBMM Zabıt Ceridesi, IX. Devre, Cilt:18, 24/12/1952, s.409.

⁵³ Nâzım H. Polat, "Yeni Lisan'da Edebiyat-ı Cedide Eleştirisi", *Türk Dili*, Sayı:823, Temmuz 2020, s.4-16.

⁵⁴ Zafer Toprak, *Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji*, Doğan Kitap, İstanbul 2012, s.534. Emile Durkheim hakkında ayrıca bkz. Taner Timur, "Durkheim: Sosyoloji, Bilim ve Tarihçi", *Yakın Türkiye Tarihinden Sayfalar, Sina Akşin'e Armağan*, (haz. Mehmet Ö. Alkan), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s.255-274.

akımı, sınıf çatışmasının yerine toplumsal dayanışmayı benimseyen bir düşünce idi.⁵⁵ Bu dönemde yayımlanan *Türk Yurdu*, *Yeni Mecmua*, *Halka Doğru* gibi dergiler, Solidarizmin, Osmanlı aydını tarafından tanınmasında önemli bir işlev görmüştü.⁵⁶ Bu dergilerde aynı zamanda Narodnik (Halkçılık) akımına da yer verilmekteydi.⁵⁷ II. Meşrutiyet döneminin en güçlü akımının Türkçülük akımı olduğu söylenebilir. Türkçülük akımı, İttihat ve Terakki Fırkası'nın ideolojisi ile bütünleşmesi sebebiyle oldukça güçlü bir etkiye sahipti. İttihat ve Terakki Fırkası'nın en yüksek yönetim birimi olan Merkez-i Umumî'nin üyesi Ziya Gökalp'ın bu konudaki etkisi fazla idi. Burada gelişimini hızlandıran Türkçülük akımı, dönemin yazarlarını etkilemeyi başarmıştı. Türk Ocağı bu dönemde milliyetçi akımın en güçlü yayıldığı kültür kurumuydu.⁵⁸

Yeni Lisan Hareketi'ne mensup yazarlar tarafından çıkarılan *Genç Kalemler* dergisi, aydınlar topluluğunun en önemli isimlerinin içerisinde yer aldığı bir alan haline gelmişti. Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp, Celâl Sahir Erozan ve Ali Canip gibi isimler burada yazıları yer alan kişilerdi. Bu isimler, dildeki yabancı kelimeleri atıp, Türkçe karşılığı olan kelimeleri kullanmak amacı taşıyan, *Yeni Lisan Hareketi*'nin savunucularındandı. Diğer taraftan bu dönemde, Türkçü aydınların kurmuş olduğu dernekler de yaygınlaşmıştı. Yusuf Akçura, Celâl Sahir Erozan ve Ahmet Ağaoğlu gibi isimlerin kuruluşunu gerçekleştirdiği Türk Yurdu Derneği aynı isimle, *Türk Yurdu* adı verilen dergiyi yayımlıyordu. Türk Yurdu Derneği, 1912 yılında Türk Ocakları'na dönüşüp, faaliyetlerini etkili biçimde sürdürmeyi başarmıştı. Bu dönemde gerçekleşen dil ve edebiyat çalışmaları, İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetimince desteklenmekte ve dolayısıyla aydınlar grubu aynı zamanda siyasal iktidarın sunduğu imkânlar çerçevesinde kendilerine çalışma alanı bulabilmekteydiler. Örneğin, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Merkezi Umumî üyesi olan Ziya Gökalp aynı zamanda Darülfünun'da sosyoloji dersleri vermekteydi.

Türk modernleşmesinin gelişim çizgisinde yer alan aydınlar grubu, toplumsal dönüşümlerin öncü kadrosunu oluşturmuştur. Cumhuriyet döneminin önemli faaliyetlerinden biri olan dil çalışmaları da aynı şekilde aydınlar grubunun çabaları ile başlatılan bir girişimdi. Topluma öncülük etme rolünü üstlenmiş olan siyasal kimlikli aydınlar grubunun, kendine özgü toplumsal statüleri bulunmaktaydı. Bununla birlikte, devlet yönetiminde görev almaları sebebiyle kültürel konularda etkili olma imkânına da sahiptiler. Dil Encümeni'nin kurulmasıyla birlikte başlayan çalışmalara katılan isimlerin genel özelliklerine bakıldığında, dil konusunda

⁵⁵ Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet'te Solidarist Düşünce: Halkçılık", *Toplum ve Bilim*, Sayı:1, Bahar 1977, s.92-123.

⁵⁶ Zafer Toprak, "Psikoloji'den Sosyoloji'ye, Türkiye'de Durkheim Sosyolojisinin Doğuşu", *Toplumsal Tarih*, Sayı:238, Ekim 2013, s.23-24.

⁵⁷ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016, s.421-42.

⁵⁸ Tarkan Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt:I, *İkinci Meşrutiyet Dönemi*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1984, s.10-11.

entelektüel donanıma sahip aydınlar grubunun çoğunlukta olduğu görülmektedir. Dil çalışmalarının başlatılmasını sağlayan aydınlar grubunun başında, entelektüel bir kimlik olarak Mustafa Kemal Atatürk gelmekteydi. Atatürk bilindiği gibi oldukça geniş bir okuma kültürüne sahip yönetici idi.⁵⁹ Çankaya'daki özel kitaplığında yer alan eserlerin konu başlıklarına bakıldığında, dil bilimi, dünya politikası, iktisat, antropoloji, arkeoloji, felsefe, coğrafya, kültür, anayasa, hukuk, Asya, Avrupa, Uzak Doğu, dünya ve Türk tarihleri, dinler tarihi, ilk çağ uygarlıkları, modern toplumlar, ideolojiler ve edebiyat incelemeleri konusundaki eserlere ilgisi olduğu görülmektedir.⁶⁰

Mustafa Kemal Atatürk'ün dışındaki diğer isimler de dilin yapısı ve kültürel gelişimi konusunda bilgi birikimine sahip isimlerdi. Bu isimlerin ortak noktası, hukuk, tarih, edebiyat, dil ve kültür konularında eğitim almış, yayın dünyasında yazıları ve kitapları ile hem Osmanlı Devleti'nin son döneminde hem de Cumhuriyet döneminde iyi tanınan kişiler olmalarıydı. Örneğin Ali Canip Yöntem, Darülfünûn Edebiyat Fakültesi Türk Edebiyat Tarihi hocalığı, Tarih Encümeni Üyeliği, Maarif Vekâleti Umûmî Müfettişliği gibi görevler yapmış ve ayrıca *Genç Kalemler*, *Hayat Mecmuası*, *Yeni Mecmua*, *Türkiyat Enstitüsü* ve *Yakın Tarihimiz* adlı dergilerde, tarih, dil ve edebiyat konularında yazılar yayımlamış⁶¹ ve bu konuda eserler hazırlamış bir isimdir.⁶² *Genç Kalemler* dergisinde yayımlanan yazılarına bakıldığında, Cumhuriyet döneminde Türkçe konusunda savunulan görüşlerin alt yapısını oluşturacak nitelikte görüşlere sahip olduğu görülmektedir.⁶³

II. Meşrutiyet döneminden itibaren yazın dünyasının içerisinde yer alan Celâl Sahir Erozan,⁶⁴ Fransızca ve Türkçe öğretmenliği yapmış, aynı zamanda Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kurucu üyeliğini üstlenmiş ve *Servet-i Fünûn* dergisinde yazıları yayımlanmış bir yazardır.⁶⁵ Ahmet Cevat Emre, Fransızca ve Türkçe öğretmenliği, Darülfünûn Ural-Altay dilleri hocalığı, Türk Dil Encümeni'nde âzalık, Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kurucu üyeliğini yapmış, aynı zamanda *Yeni Asır*, *İkdam*, *Şuray* *Ümmet*, *Sabah*, *İfham*, *Akşam*, *Vakit* gazetelerinde ve *Muhit* dergisinde yazarlık

⁵⁹ *Atatürk'ün Kitaplığı, Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılı Anısına*, Cumhurbaşkanlığı, Ankara, 2006; Şerafettin Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşüncüler, Kitaplar*, XVI. Dizi, Sayı 45, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1982; *Atatürk'ün Özel Kütüphanesi'nin Kataloğu, (Anıtkabir ve Çankaya Bölümleri)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1973.

⁶⁰ *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, Altın Çizdiği Satırları, Özel İşaretleri, Uyarıları, Düşüştüğü Notlar ve Kitap İçerisindeki Özel Yazıları İle*, Cilt:1-24, Anıtkabir Derneği Yayınları, Ankara 2002.

⁶¹ *TBMM Albümü, 1920-2010 (1920-1950)*, Cilt:I, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010, s.219.

⁶² *Muallim Mektepleri: Edebiyat*, Devlet Matbaası, İstanbul 1929; *Epoze (Epopée) ve Edebi Nevilerle Mesleklerle Dair Malumat*, Devlet Matbaası, İstanbul 1930; *Türk Edebiyatı Antolojisi*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931; *Ömer Seyfedin, Hayatı ve Eserleri*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul 1935.

⁶³ Martin Hartmann, "Ali Canip [Yöntem] I", *Türk Dili*, Sayı: 805, Ocak 2019, s.52-63.

⁶⁴ *Bubran*, Hilal Matbaası, İstanbul 1909; *Müntahab Çocuk Şiirleri, Devre-i Aliye*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1918; *Kıraat-ı Edebîye*, (Mehmed Fuad Köprülü ile), Karabet Matbaası, İstanbul 1914.

⁶⁵ *TBMM Albümü, 1920-2010*, Cilt:I, s.227.

yapmış bir isimdir.⁶⁶ Türk dilinin gramer yapısını ele alıp incelediği çok sayıda çalışması bulunmaktadır.⁶⁷ Besim Atalay, Maarif ve İrşâd Encümenleri Reisliği, Kütüphane Encümeni Reisliği, Türk Dil Kurumu Merkez Heyeti Üyeliği, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde hocalık yapmış bir kişi idi.⁶⁸ Türk dilinin yapısını ve Türk Edebiyatı'nın önemli klasiklerini incelediği çalışmaları bulunmaktadır.⁶⁹ Darülfünûn Edebiyat Şubesi'nden mezun olan Falih Rıfkı Atay, *Hâkimiyet-i Milliye*, *Milliyet*, *Ulus* ve *Akşam* gazetelerinde yazarlık yapmış bir isimdi.⁷⁰ 1918'de *Ateş ve Güneş*, 1931'de *Yeni Rusya*, 1932'de *Moskova-Roma* ve *Roman*, 1933'te *Eski Saat*, 1934'te *Taymis Kıyılarında* ve *Bizim Akdeniz*, 1938'de *Deniz aşırı* ve *Tuna Kıyıları*, 1943'te *Zeytinadağı*, 1944'te *Hind*, 1945'te *Kanad Vuruşu*, 1946'da *Yolcu Defteri*, 1958'de ise *Çankaya*, *Atatürk Devri Hatıraları* adlı eserleri kaleme almış bir isimdir.

Hasan Reşit Tankut, Mülkiye Müfettişliği, Türk Ocakları Genel Müfettişliği, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi hocalığı, Türk Dili Tetkik Cemiyeti üyeliği yapmış⁷¹ ve Türk dilinin menşei konusunda araştırmalar hazırlamış bir yazardır.⁷² Hasan Cemil Çambel, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin kurucu üyesiydi ve *Türk Yurdu*, *Yeni Adam* dergileri ile *Hâkimiyet-i Milliye*, *Dünya* ve *Cumhuriyet* gazetelerinde yazıları yayımlanmış⁷³ ve çeşitli eserleri olan bir yazardır.⁷⁴ Hasan-Âli Yücel, Edebiyat, Türkçe ve Felsefe öğretmenliği, Darülfünûn'da Coğrafya ve Tarih hocalığı yapmış, Maarif Müfettişliği ve Maarif Vekilliği görevi üstlenmiş bir isimdir.⁷⁵ Yücel, yurtdışındaki maarif teşkilatlarını incelemiş ve Köy Enstitüleri modelini Türkiye'de uygulamış bir eğitimcidir.⁷⁶ İbrahim Necmi Dilmen, Edebiyat ve Felsefe

⁶⁶ TBMM Albümü, 1920-2010, Cilt:I, s.194.

⁶⁷ *Resimli Türk Lisanı - Sarf ve Nahiv - Gramer*, Kütüphane-i Hilmi, İstanbul 1926; *Türkçede Kelime Teşkilî Hakkında Bir Anket, Birinci Kısım: Müştak Sözcükler*, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, İstanbul 1933; *Eski Türk Yazısının Menşei*, Devlet Basımevi, İstanbul 1938; *Gramerimiz İçin*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1941; *Türk Dilbilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1945; *Türkçenin Yapılışı, Mukayeseli Türk Gramerine Hazırlık İrdemleri*, Bürhaneddin Basımevi, İstanbul 1942; *Türkçede İsim Temelleri, Mukayeseli Türk Gramerine Hazırlık İrdemleri*, Bürhaneddin Basımevi, İstanbul 1943.

⁶⁸ TBMM Albümü, 1920-2010, Cilt:I, s.274.

⁶⁹ *Türk Büyüklüğü veya Türk Adları*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1923; *Bektaşilik ve Edebiyatı*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1924; *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi*, Türk Dil Kurumu Basımevi, İstanbul 1939; *Divanü Lügat-it Türk İndeksi*, Alaeddin Kral Matbaası, İstanbul 1942; *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*, İstanbul 1942; *Türkçede Kelime Yapma Yolları*, Türk Dil Kurumu Basımevi, İstanbul 1946.

⁷⁰ TBMM Albümü, 1920-2010, Cilt:I, s.375.

⁷¹ TBMM Albümü, 1920-2010, Cilt:I, s.279.

⁷² *Dil ve İrk Münasabetleri Hakkında*, Devlet Basımevi, İstanbul 1937; *Güneş-Dil Teorisine Göre Toponomik Tetkikler*, DTCF Yayınları, Ankara 1936.

⁷³ TBMM Albümü, 1920-2010, Cilt:I, s.140.

⁷⁴ *Türk Gençliği Nasıl Yetiştirilmelidir ?*, Hâkimiyet-i Milliye, Ankara 1932; *Türkler Dilleri ve Kaderleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1949.

⁷⁵ TBMM Albümü, 1920-2010, Cilt:I, s.267.

⁷⁶ *Türk Edebiyatına Toplu Bir Bakış*, Remzi Kitabhanesi, İstanbul 1932; *Fransa Maarif Teşkilatında Müfettişler*, Devlet Matbaası, İstanbul 1934; *Fransa'da Kültür İşleri*, Devlet Matbaası, İstanbul 1936; *Türkiye'de Orta Öğretim*, Devlet Basımevi, İstanbul 1938.

öğretmenliği, Darülfünûn'da Ural-Altay dilleri hocalığı, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Türk Dili hocalığı, Maarif Müfettişliği, Türk Dili Tetkik Cemiyeti kurucu üyeliği yapmış ve ayrıca *Milliyet* gazetesinde yazar olarak yer almış bir isimdir.⁷⁷ Türk grameri ve edebiyatı konusunda eserleri bulunmaktadır.⁷⁸

İbrahim Alâettin Gövsa, Edebiyat öğretmeniği, Maarif Vekâleti Talim ve Terbiye Kurulu Başmüfettişliği ve İnönü Ansiklopedisi hazırlık heyetinde genel sekreterlik görevi yapmış bir isimdir.⁷⁹ Türk Edebiyatı ve çocuk eğitimi konusunda eserler yayımlamıştır.⁸⁰ Celâl Nuri İleri, *İkdam*, *Âti*, *İleri* gazetelerinde ve *İçtihat*, *Edebiyat-ı Umûmiye* dergilerinde yazarlık yapmış,⁸¹ Türk dili ve Türk Devrimi hakkında eserler yayımlamış bir isimdir.⁸² Ruşen Eşref Ünaydın, Türkçe, Fransızca ve Edebiyat öğretmeniği yapmış bir yazardır. Ünaydın, öğretmenlik yaparken bir taraftan da *Servet-i Fünûn*, *Türk Yurdu* ve *Yeni Mecmuâ*'da yazıları yer almıştır.⁸³ 1918'de *İki Saltanat Arasında* ve *Diyorlar ki*, 1919'da *Tefîk Fikret Hayatına Dair Hatıralar* ve *Geçmiş Günler*, 1920'de *Mekteplere Yeni Kıraat Kitabı*, 1923'te *Ayrılıklar*, 1926'da *Cumhuriyet Kıraatı*, 1929'da *Damla Damla*, 1930'da *Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal İle Mülakat*, 1938'de *Boğaziçi Yakından*, 1943'te *Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin Kuruluşundan İlk Kurultaya Kadar Hatıralar* adlı eserleri yayımlanmıştır.

Sadri Maksudi Aرسال, Ankara Hukuk Fakültesi Türk Hukuk Tarihi ve Genel Hukuk Tarihi hocalığı, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti Kurucu Üyeliği, Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme Heyeti Üyeliği görevinde bulunmuş bir isimdir.⁸⁴ Aرسال'a ait *Türk Dili İçin* adlı eserin takdim yazısını, Mustafa Kemal kaleme almıştı.⁸⁵ Aرسال'ın sadece dil konusunda değil, hukuk konusunda da yayımlanmış eserleri bulunmaktadır.⁸⁶ Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde,

⁷⁷ TBMM Albümü, 1920-2010, Cilt:I, s.314.

⁷⁸ *Halk Kıraat*, Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, İstanbul 1928; *Muallimlere ve Umuma Mahsus Türkçe Okuma Yazma Dersleri*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1928; *Türkçe Gramer, Lise ve Orta Mekteplerle Muallim ve Hayat Mekteplerine Mahsustur*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1929; *Tanzimat Edebiyatı Tarihi Notları*, DTCF Yayınları, Ankara 1942.

⁷⁹ TBMM Albümü, 1920-2010, Cilt:I, s.169.

⁸⁰ *Yeni Türk Lügati*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1930; *Çocuk Rubu*, Devlet Matbaası, Ankara 1931; *Meşhur Adamlar Ansiklopedisi*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1933; *Ellî Türk Büyüğü*, Yedigün Neşriyat, İstanbul 1933.

⁸¹ TBMM Albümü, 1920-2010, Cilt:I, s.30.

⁸² *Mukadderat-ı Tarihiye*, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul 1915; *Tarih-i İstikbal*, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul 1916; *Harben Sonra Türkleri Yükseltelim*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1917; *İştirak Etmediğimiz Hareket*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1917; *Türkçemiz*, *Mesail-i Hazıra Hakkında Musahabat*, Efkaf-ı Cedide Kütüphanesi, İstanbul 1917; *Taç Giyen Millet*, Cihan Biraderler Matbaası, İstanbul 1923; *Türk İnkılabı*, Ahmed Kâmil Matbaası, İstanbul 1926; *Yeni Alfabe ve İmla Dersleri*, Suhulet Kütüphanesi, İstanbul 1928.

⁸³ TBMM Albümü, 1920-2010, Cilt:I, s.81.

⁸⁴ TBMM Albümü, 1920-2010, Cilt:I, s.223.

⁸⁵ Sadri Maksudi, *Türk Dili İçin*, Türk Ocakları İlim ve Sanat Heyeti Neşriyatından, Ankara 1931, s.1.

⁸⁶ *Umumi Hukuk Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1944; *Hukuk Felsefesi Tarihi*, İstanbul Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti, İstanbul 1945.

Edebiyat hocalığı yapmış bir isim olan Saim Ali Dilemre,⁸⁷ dillerin gelişim çizgisi konusunda çok sayıda eserler hazırlamış bir yazardır.⁸⁸ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Edebiyat ve Felsefe öğretmenliği yapmış, bir taraftan da *İkdam* ve *Ulus* gazetesinde yazıları yer almış bir isimdir.⁸⁹ 1922'de *Erenlerin Bağından*, 1927'de *Hüküm Gecesi*, 1928'de *Sodom ve Gomora*, 1929'da *Ergenekon*, 1932'de *Yaban*, 1934'te *Ankara*, 1938'de *Bir Sürgün*, 1939'da *Nur Baba ve Kırallık Konak*, 1940'da *Okun Ucundan*, 1943'te *Bir Serencam*, 1946'da *Atatürk* adlı eserleri yayımlanmıştır. Yusuf Ziya Ortaç, Edebiyat öğretmenliği yapmış bir taraftan da *Diken*, *Türk Yurdu*, *Servet-i Fünun*, *İnci* ve *Akbaba* dergilerinde, *Ulus*, *Cumhuriyet* ve *Vakit* gazetelerinde yazıları yer almış bir isimdir.⁹⁰ Ortaç'ın halk edebiyatı alanında yayımlanmış çalışmaları bulunmaktadır.⁹¹

Fuad Köprülü, İstanbul Mülkiye Mektebi, Ankara Siyasal Bilgiler Okulu, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ve Darülfünun'da Edebiyat hocalığı, Maarif Vekâleti'nde Müsteşarlık, Türkiyat Enstitüsü'nde Müdürlük, Tarih Encümenliği ve Maarif Encümenliği görevinde bulunmuş bir isimdir. *Mebasım*, *Servet-i Fünun* dergileri ile *Tanin* gazetesinde yazarlık yapmıştır.⁹² Köprülü'nün Cumhuriyet öncesine kadar uzanan dil ve edebiyat geçmişi bulunmaktadır. 1914'te Celâl Sahir Erozan ile birlikte *Kıraat-ı Edebiye* adlı eseri ve yine 1914'te Şahabeddin Süleyman ile birlikte *Malumat-ı Edebiyye* adlı eseri, 1916'da *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı*, 1918'de *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 1920'de *Türk Edebiyatı Tarihi*, 1922'de *Türk Dilinin Sarf ve Nabvi* adlı eserleri yayımlanmıştır.

Sözü edilen isimlerin büyük çoğunluğu, Maarif Vekâleti'ne bağlı birimlerde görev almış, gazete ve dergilerde yazarlık ve çevirmenlik yapmış, Türkçe dilbilgisi ve Türk Edebiyatı konularında eserler hazırlamış kişilerdir. Mustafa Kemal Atatürk'ün liyakat ilkesini önemsemesinin bir neticesi olarak, dil çalışmalarının ilk başladığı evreden itibaren, bu çalışmaların içerisinde yer alacak isimlerin belirlenmesi noktasında, meslekî liyakat esasına göre hareket edildiği anlaşılmaktadır.

⁸⁷ TBMM Albümü, 1920-2010, Cilt:I, s.257.

⁸⁸ *Cevherî Fîil Türk Fülleri Tasrif Sistemi ve Hint-Avrupa Fülleri Tasrif Sistemi ile Aralarındaki Birlikler*, Kader Basımevi, İstanbul 1938; *Genel Dil Bilgisi: Yeryüzü Dil Bölgeleri (Geolinguistique) Dil Yapısının Başlıca Tipleri (Typologie)*, Devlet Basımevi, İstanbul 1939; *Genel Dilbilgisi Dil Evolüsyonları, Ural-Altay Dil Bilgisi Moğol-Mançu, Tunguz-Buryat, Türk-Yakut Dilleri Mukayeseli Lehçe Gramer*, Alâeddin Kral Basımevi, İstanbul 1941; *Dil Devrimi İçin I*, Doğu Matbaası, Ankara 1949; *Dil Devrimi İçin II*, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul 1949.

⁸⁹ TBMM Albümü, 1920-2010, Cilt:I, s.113.

⁹⁰ TBMM Albümü, 1920-2010, Cilt:I, s.495.

⁹¹ *Halk Edebiyatı Antolojisi*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1933; *Dil Tetkiklerinden Samiler Turaniler*, Marifet Yayınları, İstanbul 1934; *Edebiyat*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1935.

⁹² TBMM Albümü, 1920-2010, Cilt:II, s.568.

Sonuç

Türk modernleşmesinin oluşumunda ve gelişiminde, siyasal kimlikli aydınların önemli rolleri olmuştur. Meclis'te görev yapan aydınlar, siyasal otorite ile bütünleşmiş kimselerdi ve kültürel konulara müdahale etme noktasında etkiliydiler. Bu durum elbette ki dil konusundaki çalışmalarını ele almalarını sağlamıştı. Aydınların dil tartışmaları konusunda hâkim olan bir üslup sergiledikleri görülmektedir. Bu isimlerin büyük bir çoğunluğu edebiyatçı kimliğine sahiptir. II. Meşrutiyet yıllarında başlayan, dilde sadeleşme çalışmalarının en önemli safhası Ömer Seyfettin ve Ziya Gökalp'in öncülüğünü yapmış olduğu, *Genç Kalemler* dergisinin etrafında gelişen *Yeni Lisan Hareketi* idi. Bu dönemde oluşmuş kültürel birikimi miras alan Cumhuriyet yönetimi, dil çalışmalarının bir tür devlet politikası şeklinde yürütülmesini sağlamıştır.

Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kurmuş olduğu komisyonlar vasıtasıyla farklı mesleklerden isimlerin katılımının sağlandığı, anketler yardımı ile daha geniş toplumsal kesimler ile buluşulup, dil malzemelerinin elde edildiği görülmektedir; ancak dil çalışmalarının asıl olarak siyasal kimlikli aydınlar tarafından biçimlendiği anlaşılmaktadır. Dil çalışmalarına katılan isimler, yazma alışkanlığına sahip sıradan isimler değildi. Türk Edebiyatı'nda uzmanlığı ve dil bilimi konusunda yetkinliği olan isimlerdi. Türk Dili'nin diğer diller ile karşılaştırmalı olarak incelenmesi, Türkçenin biçim ve cümle bilgisinin oluşturulması, gramer kitaplarının hazırlanması konularında önemli katkıları olmuştur. Söz konusu bu isimler, bir taraftan dil çalışmalarının yürütülmesi için resmî kuruluşlarda çeşitli görevler üstlenirken diğer taraftan da dilbilgisi ve edebiyat konularında çok sayıda eser yayımlamışlardır.

Aydın kadroların fikirlerini hayata geçirebilmelerinin en önemli yolu, siyasal hayata dahil olmalarıyla mümkün olabilmekteydi. Siyasî formasyonu olan aydınların bir misyonu da toplumsal dönüşümlerin sağlanması konusunda yönetim ile beraber hareket etmeleriydi. Bu entelektüel gruplar, toplumun dönüştürülmesinde kendilerini yetkili görmekteydiler. Dil, edebiyat ve hukuk alanında uzman olup, aynı zamanda siyasetin içerisinde yer alan isimler, siyasetin dışında kalanlara göre çok daha güçlü bir konumdaydı. Bu isimlere, sahip oldukları eğitim kapasitesine göre devlet kadrolarında görevler verilmekteydi. Meclis dışında yer alan aydınlar grubunun, Meclis'e önerilerde bulunması ve burada alınacak kararları etkilemesi ancak kendilerinden destek ve öneri talep edildiğinde mümkün olabilmekteydi. Bu sebeple Meclis dışındaki entelektüel grupların, merkezî iktidarı etkileyecek bir çalışma içerisine girmesi çok da mümkün değildi. Bu durum sadece tek partili dönem için değil aynı zamanda Demokrat Parti dönemi için de geçerliydi. Bunun temel sebebi ise dil çalışmalarının, siyasal kimlikli aydınlar hareketi olarak başlatılması ve sürecin bu şekilde gelişmesiydi. Sonuç itibarıyla söz konusu aydınların, Dil Devrimi'ne katkısının ve etkisinin büyük önem arz ettiğini söylemek mümkündür.

Kaynaklar

Resmî Yayınlar

- Atatürk'ün Kitaplığı, Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılı Anısına*, Cumhurbaşkanlığı, Ankara 2006.
- Atatürk'ün Özel Kütüphanesi'nin Kataloğu, (Anıtkabir ve Çankaya Bölümleri)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1973.
- Birinci Türk Dili Kurultayı, Tezler, Müzakere Zabıtları*, Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti, Devlet Matbaası, İstanbul 1933.
- İstiklâl Harbi İle İlgili Telgraflar*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1994.
- TBMM Albümü, 1920-2010 (1920-1950)*, Cilt I, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010.
- TBMM Albümü, 1920-2010, (1950-1980)*, Cilt II, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, II. Devre, Cilt: 5/1, 25/2, 1924.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, VI. Devre, Cilt: 2, 10/5, 1939.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, VI. Devre, Cilt :24, 3/4, 1942.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, VII. Devre, Cilt: 15, 10/1, 1945.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, VII. Devre, Cilt: 16, 11/4, 1945.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, IX. Devre, Cilt: 18, 8/12, 1952.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, IX. Devre, Cilt: 18, 17/12, 1952.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, IX. Devre, Cilt: 18, 24/12, 1952.
- Türkçe Sözlük, (Türk Dil Kurumu Lûgat Kolu çalışmalarıyla hazırlanmıştır)*, Cumhuriyet Basımevi, İstanbul 1944.
- Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kalavuzu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Devlet Basımevi, İstanbul 1935.
- Üçüncü Türk Dil Kurultayınca Kabul Edilen Türk Dil Kurumu Ana Tüzüğü ve Çalışma Programı*, Devlet Basımevi, İstanbul 1936.

Kitaplar

- Arsal, Sadri Maksudi, *Türk Dili İçin*, Türk Ocakları İlim ve Sanat Heyeti Neşriyatından, Ankara 1931.
- _____, *Umumi Hukuk Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1944.
- _____, *Hukuk Felsefesi Tarihi*, İstanbul Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti, İstanbul 1945.
- Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, Altını Çizdiği Satırları, Özel İşaretleri, Uyarıları, Düşüştüğü Notlar ve Kitap İçerisindeki Özel Yazıları İle*, Cilt:1-24, Anıtkabir Derneği Yayınları, Ankara 2002.
- Atalay, Besim, *Türk Büyüklere veya Türk Adları*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1923.
- _____, *Bektaşılık ve Edebiyatı*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1924.
- _____, *Divanü Lûgat-ü Türk Tercümesi*, Türk Dil Kurumu Basımevi, İstanbul 1939.
- _____, *Divanü Lûgat-ü Türk İndeksi*, Alaeddin Kral Matbaası, İstanbul 1942.

- _____, *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*, Türk Dil Kurumu Basımevi, İstanbul 1942.
- _____, *Türkçede Kelime Yapma Yolları*, Türk Dil Kurumu Basımevi, İstanbul 1946.
- Atay, Falih Rifki, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2020.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016.
- Dilemre, Saim Ali, *Cevherî Fül Türk Fülleri Tasrif Sistemi ve Hint-Avrupa Fülleri Tasrif Sistemi ile Aralarındaki Birlikler*, Kader Basımevi, İstanbul 1938.
- _____, *Genel Dil Bilgisi: Yeryüzü Dil Bölgeleri (Geolinguistique) Dil Yapısının Başlıca Tipleri (Typologie)*, Devlet Basımevi, İstanbul 1939.
- _____, *Genel Dilbilgisi Dil Evolüsyonları, Ural-Altay Dil Bilgisi Moğol-Mançu, Tunguz-Buryat, Türk-Yakut Dilleri Mukayeseli Lehçe Gramer*, Alâeddin Kral Basımevi, İstanbul 1941.
- _____, *Dil Devrimi İçin I*, Doğu Matbaası, Ankara 1949.
- _____, *Dil Devrimi İçin II*, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul 1949.
- Dilmen, İbrahim Necmi, *Halk Kıraat*, Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, İstanbul 1928.
- _____, *Muallimlere ve Umuma Mahsus Türkçe Okuma Yazma Dersleri*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1928.
- _____, *Türkçe Gramer, Lise ve Orta Mekteplerle Muallim ve Hayat Mekteplerine Mahsustur*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1929.
- _____, *Tanzimat Edebiyatı Tarihi Notları*, DTCE Yayınları, Ankara 1942.
- Emre, Ahmet Cevat, *Resimli Türk Lisani-Sarf ve Nabi - Gramer*, Kütüphane-i Hilmi, İstanbul 1926.
- _____, *Türkçede Kelime Teşkilî Hakkında Bir Anket, Birinci Kısım: Müştak Sözler*, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, İstanbul 1933.
- _____, *Eski Türk Yazısının Menşei*, Devlet Basımevi, İstanbul 1938.
- _____, *Gramerimiz İçin*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1941.
- _____, *Türk Dilbilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1945.
- _____, *Türkçenin Yapılışı, Mukayeseli Türk Gramerine Hazırlık İrdemleri*, Bürhaneddin Basımevi, İstanbul 1942.
- _____, *Türkçede İsim Temelleri, Mukayeseli Türk Gramerine Hazırlık İrdemleri*, Bürhaneddin Basımevi, İstanbul 1943.
- Erozan, Celâl Sahir, *Bubran*, Hilal Matbaası, İstanbul 1909.
- _____, *Müntahab Çocuk Şiirleri, Devre-i Aliye*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1918.
- _____, *Kıraat-ı Edebiye*, (Mehmed Fuad Köprülü ile), Karabet Matbaası, İstanbul 1914.
- Çambel, Hasan Cemil, *Türk Gençliği Nasıl Yetiştirilmelidir ?*, Hâkimiyet-i Milliye, Ankara 1932.
- _____, *Türkler Dilleri ve Kaderleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1949.
- Gövsâ, İbrahim Alâettin, *Yeni Türk Lügati*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1930.
- _____, *Çocuk Rubu*, Devlet Matbaası, Ankara 1931.
- _____, *Meşhur Adamlar Ansiklopedisi*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1933.
- _____, *Elli Türk Büyüğü*, Yedigün Neşriyat, İstanbul 1933.
- İleri, Celâl Nuri, *Mukadderat-ı Tarihiye*, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul 1915.
- _____, *Tarih-i İstikbal*, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul 1916.

- _____, *Harbden Sonra Türkleri Yükseltelim*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1917.
- _____, *İştirak Etmediğimiz Hareket*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1917.
- _____, *Türkçemiz, Mesail-i Hazıra Hakkında Musahabat*, Efka-ı Cedide Kütüphanesi, İstanbul 1917.
- _____, *Taç Giyen Millet*, Cihan Biraderler Matbaası, İstanbul 1923.
- _____, *Türk İnkılabı*, Ahmed Kâmil Matbaası, İstanbul 1926.
- _____, *Yeni Alfabe ve İmla Dersleri*, Suhulet Kütüphanesi, İstanbul 1928.
- Mustafa Kemal Atatürk'ün Meclis Konuşmaları (1920-1938)*, (haz. Kurtuluş Güran), İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2020.
- Ortaç, Yusuf Ziya, *Halk Edebiyatı Antolojisi*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1933.
- _____, *Dil Tetkiklerinden Samiler Turaniler*, Marifet Yayınları, İstanbul 1934.
- _____, *Edebiyat*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1935.
- Özdemir, Hakan, *Cumhuriyet Tarihi Boyunca Hukuk Dilindeki Değişmeler ve Gelişmeler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Şimşir, Bilâl N., *Türk Yazı Devrimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.
- Tankut, Hasan Reşit, *Dil ve İrk Münasebetleri Hakkında*, Devlet Basımevi, İstanbul 1937.
- _____, *Hasan Reşit, Güneş-Dil Teorisine Göre Toponomik Tetkikler*, DTCF Yayınları, Ankara 1936.
- Toprak, Zafer, *Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji*, Doğan Kitap, İstanbul 2012.
- Turan, Şerafettin, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşüncüler, Kitaplar*, XVI. Dizi, Sayı 45, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1982.
- Tunaya, Tanık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt:I, *İkinci Meşrutiyet Dönemi*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1984.
- Ünaydın, Ruşen Eşref, *Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin Kuruluşundan İlk Kurultaya Kadar Hâtıralar*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1943.
- Yöntem, Ali Canip, *Muallim Mektepleri: Edebiyat*, Devlet Matbaası, İstanbul 1929.
- _____, *Epope (Épopée) ve Edebi Nevilerle Mesleklerle Dair Malumat*, Devlet Matbaası, İstanbul 1930.
- _____, *Türk Edebiyatı Antolojisi*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.
- _____, *Ömer Seyfeddin, Hayatı ve Eserleri*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul 1935.
- Yücel, Hasan-Âli, *Türk Edebiyatına Toplu Bir Bakış*, Remzi Kitabhanesi, İstanbul 1932.
- _____, *Fransa Maarif Teşkilatında Müfettişler*, Devlet Matbaası, İstanbul 1934.
- _____, *Fransa'da Kültür İşleri*, Devlet Matbaası, İstanbul 1936.
- _____, *Türkiye'de Orta Öğretim*, Devlet Basımevi, İstanbul 1938.

Makaleler

- Balyemez, Sedat, "Okul Kelimesi, Ekol'den mi Geliyor?", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:40, Mayıs 2017, s.115-147.
- Dönmez, Cengiz, "Atatürk ve Harf İnkılâbı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt:27, Sayı:79, 2011, s.37-70.
- Hartmann, Martin, "Ali Canip [Yöntem] I", *Türk Dili*, Sayı:805, Ocak 2019, s.52-63.

- Kavcar, Cahit, “Yazı Devrimi, Dil ve Eğitime Getirdiği Kolaylıklar”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt:14, Sayı:1, 1981, s.41-61.
- Kaynar, Mete Kaan-Nurettin Kalkan, “Cumhuriyet’in Dil Reformunu Okumak: Köprü mü, Paravan mı?”, *Mukaddime- Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (2), 2019, s.444-469.
- Korkmaz, Zeynep, “Dilde Doğal Gelişme ve Devrim Açısından Türk Dil Devrimi”, *Türkoloji Dergisi*, Cilt:4, Sayı:1, 1972, s.97-114.
- Polat, Nâzım H., “Yeni Lisan’da Edebiyat-ı Cedide Eleştirisi”, *Türk Dili*, Sayı:823, Temmuz 2020, s.4-16.
- Timur, Taner, “Durkheim: Sosyoloji, Bilim ve Tarihçi”, *Yakın Türkiye Tarihinden Sayfalar, Sina Akşin’e Armağan*, (haz. Mehmet Ö. Alkan), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s.255-274.
- Toprak, Zafer, “Cumhuriyet’in Kilit Taşı: Harf Devrimi”, *Toplumsal Tarih*, Sayı:118, Ekim 2003, s.68-73.
- _____, “Gazi Mustafa Kemal ve Kültür Devrimi’nin Başlangıcı: Harf Devrimi 1928”, *Cumhuriyet’in Kazanımları*, (ed. Bülent Çukurova, Fevzi Çakmak), Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 2017, s.75-86.
- _____, “II. Meşrutîyet’te Solidarist Düşünce: Halkçılık”, *Toplum ve Bilim*, Sayı:1, Bahar 1977, s.92-123.
- _____, Zafer, “Psikoloji’den Sosyoloji’ye, Türkiye’de Durkheim Sosyolojisinin Doğuşu”, *Toplumsal Tarih*, Sayı:238, Ekim 2013, s.22-32.
- Yılmaz, Yaşar, “İlk Meclis I. Dönem Milletvekillerinin Bağımsızlık Anlayışlarında Türkçenin Yeri”, *Türk Dili*, Sayı:752, Ağustos 2014, s.94-100.

Sürelî Yayınlar

- “Kurultay Toplandı, Tezlerin Okunmasına Başlandı”, *Akşam*, 19 Ağustos 1934.
- “Kurultay Dün Müzakeresini Bitirdi, İntihap Yapıldı”, *Akşam*, 24 Ağustos 1934.
- “Üçüncü Dil Kurultayı, Davetli Üyelerin İlk Listesi”, *Ulus*, 20 Ağustos 1936.
- “Üçüncü Türk Dili Kurultayı Merasimle Açıldı”, *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1936.

Summary

The intellectual cadres with political identity, who had been actively involved in the language studies initiated in the early periods of the Republic of Turkey, since the II. Constitutional monarchy period were prominent in the world of education, language and literature. Writers involved in the literary movements that were influential in this period also contributed to the language and literature studies of the Republican period. Names such as Celâl Sahir Erozan, İbrahim Alaettin Gövsa, Ali Canip Yöntem and Mehmet Fuad Köprülü, among the ones involved within the literary movements,

established the foundation of the National Literary movement. The II. Constitutional Period refers to a period in which intellectual movements increased in a sense, and also a period in which diversity increased in terms of publishing. The Turkism movement, which accelerated its development under the leadership of journals such as *Türk Yurdu*, *Yeni Mecmua* and *Halka Doğru* published in this period, succeeded in influencing the writers of the period. *Türk Ocağı* was the cultural institution where the nationalist movement spread the strongest during this period. *Genç Kalemler* magazine, which was published by writers belonging to the New Language Movement, became a medium in which the most substantial names of the intellectual community had been included. Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp, Celâl Sahir Erozan and Ali Canip were among the people who were involved with their articles. These names were among the advocates of the New Language Movement, which aimed to remove foreign words from the language and use words that have Turkish equivalents. On the other hand, in this period, the associations established by Turkish intellectuals became widespread. The *Türk Yurdu* Association, founded by names such as Yusuf Akçura, Celâl Sahir Erozan and Ahmet Ağaoğlu, published a magazine called *Türk Yurdu* having the same name. *Türk Yurdu* Association had succeeded in transforming into the *Türk Ocakları* in 1912 and continuing its activities effectively. The linguistic and literary studies that took place in this period were supported by the administration of the Committee of Union and Progress, and therefore the group of intellectuals could also find a field of study within the framework of the opportunities offered by the political power.

The group of intellectuals who took part in the development line of Turkish modernization constituted the leading cadre of social transformations. The group of intellectuals with political identities who had assumed the role of leading the society had their own social status. However, they also had the opportunity to be effective in cultural matters due to their role in state administration. The first serious initiative on the issue of writing and language in the Republican period was the establishment of the Language Committee. Upon the instructions of the Prime Ministry, the Language Committee has been established by the Ministry of National Education on May 27, 1928 and the first meeting was chaired by Mustafa Kemal. The language studies that took place in Dolmabahçe Palace under the presidency of Mustafa Kemal were organized between August 25-29, 1928. Upon examining the identity of the members of the Language Committees, it is observed that intellectuals with political identity constituted the majority and the group of intellectuals who were intellectually well-qualified in language were predominant.

Mustafa Kemal Atatürk were leading the intellectual group that enabled the initiation of language studies. As is known, Atatürk was a governing authority with an highly extensive reading culture. Other names besides Atatürk were those who were knowledgeable about the structure and cultural development of the language. What these names had in common was that they were well-known people who had received education in law,

history, literature, language and culture and who were well known in the publishing world both in the late period of the Ottoman Empire and in the Republican period. The vast majority of these people worked in the units affiliated to the Ministry of National Education, worked as writers and translators in newspapers and magazines, and endeavored in Turkish grammar and Turkish literature. As a result of Atatürk's importance to the principle of merit, it is understood that from the first stage of language studies, the determination of the names to be included in these studies was acted on the basis of professional merit.

The intellectuals who served in the Turkish Grand National Assembly were integrated with political authority and were effective in intervening in cultural matters. This, of course, enabled them to deal with the studies on language. It is seen that intellectuals exhibit a dominant style in language discussions. The vast majority of these names had the identity of literary figures. The Republican administration, which started in the II. Constitutional Period and inherited the cultural accumulation on the studies of language simplification, ensured that language studies were carried out in the form of a kind of state policy. Through the commissions established by the Turkish Language Research Society, it is seen that with the help of surveys in which names from different professions participate are met, wider social segments are met and language materials are obtained. It is acknowledged that language studies are mainly embodied by intellectuals with political identities. The names involved in language studies were not ordinary names merely with a habit of writing. They were the names who had expertise in Turkish Literature and competence in linguistics. They have substantially contributed to the comparative study of the Turkish Language with other languages, the establishment of the form and sentence knowledge of Turkish, and the preparation of grammar books. On one hand, these names assumed various duties in official institutions for the conduct of language studies, and on the other hand, they published many literary works on grammar and literature.

The most important way for the intellectuals of the Republican period to put their ideas into practice was possible through their participation in political life. One of the missions of intellectuals with political formation was to act together with the administration in achieving social transformations. These groups of intellectuals regarded themselves as competent in the transformation of society. Experts in language, literature and law, who were also involved in politics, were in a much stronger position than those outside politics. These names were assigned to government positions according to their educational capacity. Language studies were initiated as a movement of intellectuals with political identity and developed in this way. The contribution and influence of Turkish intellectuals to language studies has been quite substantial.

**RAPORLAR /
REPORTS**

TANRI DAĞLARINDA BULUNMUŞ HELLENİSTİK SERAMİK SAKA (İSKİT) BÖLGESİ – GRECOBACTRIA TİCARİ İLİŞKİLERİNE BİR ÖRNEK

Anıl Yılmaz* & Künbolot Akmatov**

Öz

Tarım kültürü ile şekillenmiş yerleşik imparatorluklar tarih boyunca hayvancılık ile uğraşan göçer kültürlerle ilişki içinde kalmışlardır. Bu ilişkiler siyasi alanda sürdüğü kadar ticari düzeyde de devam etmiş ve bu birinci kısım zaman zaman çok kanlı süreçler yaşatmıştır. Akademisyenlerin bilgi sınırları içinde her iki kültür ile ilgili genel bir kanı bulunmaktadır ve bir noktaya kadar doğru da kabul edilebilir. Kazılar bu kanıyı genellikle teyit eder sonuçlar ortaya koymaktadır ancak bazı durumlarda ezber bozanlara da rastlanır. Makale Tanrı dağlarında 2022 yılında yapılmış bir kazıda ortaya çıkan seramik üzerinden Orta Asya ile yapılan ticari ilişkilere değinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hellenistik Bactria, Soğdiana, İskit, Kurgan, Orta Asya ticareti.

A Hellenistic Ceramic Found in Tengri Mountain An Example of Commercial Relations between Saka Land (Scyth) – Grecobactria

Abstract

Throughout history agrarian based empires kept in touch with nomadic cultures dealing with animal husbandry. These relations continued mostly at commercial level as well as in the political field, and second part led companies to very bloody processes from time to time. Academicians have a general opinion about both cultures within the limits of their knowledge and it is mostly considered as correct up to a point. Archaeological excavations

---

* Prof. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk İslam Arkeolojisi Bölümü, İzmir/Türkiye. yilmazanil@yahoo.com ORCID ID: 0000-0002-9722-0012

** Dr. Künbolot Akmatov, Serbest Arkeolog, kunbolot@rambler.ru

generally confirm these opinions but in some cases, game changers are also encountered. The article refers to the commercial relations between Central Asian Hellenistic cities dwellers and Tien Shan mountains inhabitants through the ceramic unearthed in an excavation made in 2022, Kyrgyzstan.

Keywords: Hellenistic Bactria, Sogdiana, Scythians, Kurgan, Trade in Central Asia.

Giriş

Kazısı yapılan göçer kültüre ait kurganlar içinde zaman zaman ithal malzemelere rastlanmaktadır. Bu malzemeler, genellikle kurganı yapan kültürün hangi uygarlığa yakın olduğu ile ilgilidir. Örneğin, Moğolistan'da bulunan İskit kurganları genellikle ya Çin üretimi mallar ya da çok az ithal malzeme barındırırken, Kırım bölgesini iskân eden İskitlerin kurganlarında Assur, Urartu, Grek gibi Devletlerin malzemeleri görülebilir.

Hun kurganlarında da eğer, Moğolistan'da ise Çin, Tanrı dağlarında ise İran, Panioniya bölgesindeyse Roma/Bizans malzemelerine rastlamak olasıdır. Bu durum Gök Türk ve Uygur dönemlerinde de devam etmiştir. Bulunan malzemeler bize kıtalararası ticaretin boyutları hakkında bilgi vermekten ziyade dönemin beğeni, ekonomi vs. konusunda da veri sağlamaktadır.

Kırgızistan'ın Narın Bölgesi'nde 2022 yaz ayları boyunca "Epkin – Baş-Kuugandı otoyolu kenarlarında arkeolojik kurtarma kazıları" düzenlenmiştir.¹ Bu kazılar, yaklaşık 50 kadar kurganın kazılması ile sonuçlanmıştır. Çalışma, Kırk Kız, Altın Arık ve Kuyruçuk olmak üzere 3 ana bölgede yoğunlaşmıştır ve İskit (Saka), Hun ila Müslüman gömülerine rastlanmıştır. İskit ve Hun kurganları tipolojik olarak dönemlerine tam olarak oturmaktadırlar. Müslüman mezarları ise, toprak dolgu ile kapatılmış İskit ve Hun kurganlarına ikincil gömü olarak yapılmıştır.

Müslüman olarak ifade edilen mezarlardaki iskeletler kuzey-güney doğrultulu yatırıldıklarını, kafalarının batıya döndürüldüğünü ve bazılarında Kuran-ı Kerim hariç hiç buluntu içermediklerini ifade etmemiz gerekir. İçlerine gömüldükleri kurganların etrafı modern Kırgız mezarları ile çevrelenmiştir. Bu mezarların bazıları kümböz olarak isimlendirilen kümbetlerden oluşmaktadır ki bu mimari 18.yy.sonu ile 19.yy.ın başına tarihlendirilir. Bu yüzden Müslüman gömüleri kavramını, 18.yy.da bölgeyi Kitanlar'dan devr alan Kırgızlara ait olduğu varsayımı üzerine kurguladığımızı ifade etmemiz gerekir.

2022 yılındaki araştırma, 9 gurup kurgan topluluğunun kazılması ile sonuçlanmıştır.² Kazısı yapılan kurganların tamamı soyulmuştur. El değmemiş bir

¹ Kazılar, Kırgızistan Cumhuriyeti, Ulaştırma Bakanlığı tarafından yürütülmekte olan ve Asya Kalkınma Ajansı tarafından desteklenen proje ile yapılmıştır.

² Bu kurganlar, Kuyruçuk I, II, III, Altın Arık I ve V, Kırk Kızlar I, II, III ile Kızart doğu ve batı kurganları olarak adlandırılmıştır.

kurgana rastlamadığımızı ifade etmemiz gerekir. Altın Arık V’te olduğu gibi, ovaya yapılan kurganlar toprak yapıları sebebi ile kolay kazılmaları, Müslüman gömülerine de ev sahipliği yapmaktadırlar. Pek çok İskit kurganında birden fazla Kırgız (?) gömüsüne rastlandığını belirtmemiz gerekir. Bu sebeple neredeyse in-situ bir İskit gömüsü ortaya çıkarılamamıştır.

Elinizdeki araştırma Altın Arık V, Kurgan no 1deki bir mezar sunusuna dayanmaktadır.³ Bu kurgan, Cumgal’da, Kuyruçuk - Çongarik yolu üzerinde yer alan modern Kırgız mezarlığının içinden geçen yolun hemen solunda Kurgan no 2 ile yan yana yer alır. Yolun sağ tarafında ise, 4 adet kurgan daha bulunur, asfalt yolun kurganların tam ortasından geçirilmeye çalışıldığı düşünülmektedir (Resim 1).

Bu kurganlar kuzey-güney yönünde sıralanmıştır. Kazısı yapılan kurganlar ise sıranın kuzey ucunda, doğu-batı doğrultusunda yan yana durmaktadır. Plan, büyüklük ve konumu itibarı ile klasik dönem, yani MÖ. 5-3. yy. İskit kurgan tipolojisine girerler. Bu kurganlar, Kurgan 1 ve 2 olarak kodlanmış, diğer kurganlar mezarlığın içinde kaldığından kazılmamışlardır.

Resim 1: Altın Arık V kurganlarının hava fotoğrafı, Kuyruçuk, Cumgal – Narın Kırgızistan.

Altın Arık V, Kurgan 2nin var olan çapı 14.50 m. ve yüksekliği 1.60 m.dir. Kazı esnasında Müslüman mezarlarından ve birkaç sal taşından başka hiçbir buluntuya rastlanmamıştır.

Altın Arık V, Kurgan 1’in ise var olan çapı 18.50 m. ve yüksekliği 1.70 m.dir. Hali hazırda 14 tane Müslüman iskeletine ev sahipliği yapmıştır. Zaman içinde hem toprak yığınının aktığı hem de mezarların kurganın yüksekliği düşürdüğü

³ Kurganların GPS ölçüleri, 41°58’38.33’’K, 74°52’22.02’’ D.

öngörüsünden hareketle, kurganın tahmini çapının 14.50 m., yüksekliğinin ise 2.50/3 m. olduğu düşünülebilir (Plan 1).

Müslüman gömüleri bu İskit kurganını yeniden kullanmakla kalmamış, İskit dönemi ile ilgili bütün ritüeli de yok etmiştir. Anatomik olarak toplanan iskeletlerin yanında İskit olabileceğini düşündüğümüz bir iskelet bulunmadığı gibi, İskitlere ait bir buluntu da ele geçirilebilmiş değildir. Sadece İskit dönemine tarihlendirebileceğimiz bir kap parçasından başka hiçbir buluntuya rastlanmamıştır. Makale de bu parça üzerine kurgulanmıştır.

Plan 1: Altın Arık V, Kurgan 1'in plan ve kesiti. Cumgal, 2022.

Avrasya göçerlerinin güneyli yerleşik kültürlerle ilişki kurdukları 3 ana bölge vardır. Bunlardan İç Asya olarak adlandırılan Altay dağlarını merkez kabul eden coğrafya asıl olarak Çin ile, Tanrı dağlarını merkez kabul eden göçerler İran (ve Hindistan) ile, Kafkas dağlarını merkez edinmiş göçerler ise Doğu Anadolu ve Orta Doğu ile kültürel ilişkiler geliştirmişlerdir. Belki dördüncü olarak Kırım-Tuna sınırına yerleşmiş İskit, Hun ya da Avar gibi toplulukları da saymamız gerekir çünkü bu halklar da önce Greklerle ve sonra Roma ile önemli ilişkiler kurgulamışlardır.⁴

⁴ Anıl Yılmaz, "Gök Türk tarihi coğrafyası", *Cihannüma, Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı: I / 1 - Temmuz 2015, s. 29-30.

Bu ilişkilerin en önemli tanıkları ise kurganlardan çıkan buluntulardır diyebiliriz ki ileride inceleyeceğiz.

Kurgan 1’de ele geçen buluntu, bezemesiz, tek renk açık kırmızı, çok seyrek ince kireç ve kum katkılı bir kap parçasıdır. İlk bakışta Lydia üretimi skyphoslarını andırırsa da, Hellenistik dönem Megara kaplarına daha çok benzediği düşünülmüştür.⁵ Ancak üzerindeki çömlekçi çarkından çıktığını gösteren izler de açıkça görülmektedir (Resim 2).

Resim 2: Altın Arık Kurgan V, no 1’den çıkan Hellenistik seramiğin fotoğrafı ve çizim.

Kabın içi ve dışı kırmızı astarlıdır. 5,4 cm. yüksekliği, neredeyse dik gövdesi ile dip ve ağız çapı birbirine çok yakındır. Ağız kısmı konik formdadır (sivri) ki bu da içindeki sıvının daha rahat tüketilmesi anlamına gelir. Yuvarlak dipli bir kap olduğu düşünülse de bu kısım tamamen kırılmıştır. Gövdesinin inceliği (2 mm.) ve fırınlama kalitesi ile Tanrı dağlarında üretilen mallardan olmadığı açıktır.

Ele geçen bu kap parçasından sonra kazıya ne kadar dikkat ettiyse de bir başka parçaya rastlanmamıştır.

Kap büyük ihtimalle sofraya kabı olarak kullanılıyordu ve kalitesi ile bir prestij göstergesiydi. Bu hali ile bile, ritüel kabı olarak kullanılmaya müsaittir. İçinde bulunduğu kurganın yüksekliği de bunu doğrular niteliktedir. Bölgedeki yüksek diyebileceğimiz (2.5/3 m.) bir kurganda bulunmuştur. Bu kurganların, İskitlerin aristokrat kesiminden insanlara ait olduğu dikkate alınır, zengin ve prestijli buluntularla defnedilmiş birinin sağlığında da kullandığı bir kap olduğu düşünülebilir.

Değerlendirme

Bactria ve Soğdiana olarak adlandırılan bölgeler MÖ.4.yy.dan itibaren Grek yerleşmelerine sahne olur. Antik kaynaklar ilk yerleşimlerle ilgili net bir bilgi

⁵ Akın Ersoy, “Smyrna / İzmir kazıları kalıp yapımı kâseleri ve kabartmalı kaplar”, *Tiiba-Ked*, S. 11, 2013 s. 32.

vermezlerken, MÖ. 325 ve 323teki ayaklanmalar sonrası Greklerin daha dikkatli bir plan ortaya koyduklarını ifade etmemiz gerekir. Ai Khanum, Termez, Bactria, Tepe Zargavan, Bala Hissar, Belh, Tahila, Kök Tepe vs. şehirler bu süreç içinde kurulmuş veya gelişmiştir.⁶

Kap, Tanrı dağları havzasında rastlanan ilk Hellenistik dönem malzemesi değildir. Kayıtlarda Soğdiana ve Bactria işi olduğu iddia edilen metal kaplardan bahsedilmektedir. Ancak maalesef erken dönem kazılarında ele geçen bu bulguları, bugün Kırgızistan müzelerinde görmek mümkün değildir. Günümüze yakın kazıların malzemeleri daha ulaşılabilir örneklerdir.

Burana'da, MÖ.2.yy. Wusun (Usun) dönemine tarihlenen 3lü kurgan topluluğunun 1 numaralı mezarında Satir başlı madalyonlar bulunmuştur (Resim 3). Bu malzeme açıkça Greco-Bactrian işi olarak kabul edilebilir.⁷ Bu madalyonlar, yanlarındaki diğer buluntularla birlikte değerlendirildiğinde biraz geniş bir zaman dilimine, MÖ.3.yy.-MS.1.yy.lar arasına tarihlendirilirler.⁸

Resim 3: Wusun dönemine tarihlendirilen kurgan kazılarında ele geçen Satir başlı madalyonlar, Burana-Kırgızistan. (Voevodsky – Gryaznov 1938: fig. 34)

Göçer kurgan kazılarında bulunmuş bir başka madalyon gurubu Ural nehrinin doğu ve batısında MÖ. 2-1.yy.lara aittirler. At binit takımlarına asıldığı düşünülen bu parçaların da Greco-Bactria/Parthia işi olduğu anlaşılmaktadır.⁹ 23-25 cm. çap boyutları ile oldukça büyük olan bu madalyonlar, Grek mitolojisinden sahneler içerir (Resim 4). Her ikisi de aynı işçiliği gösterirler. Dış çerperde boş bir

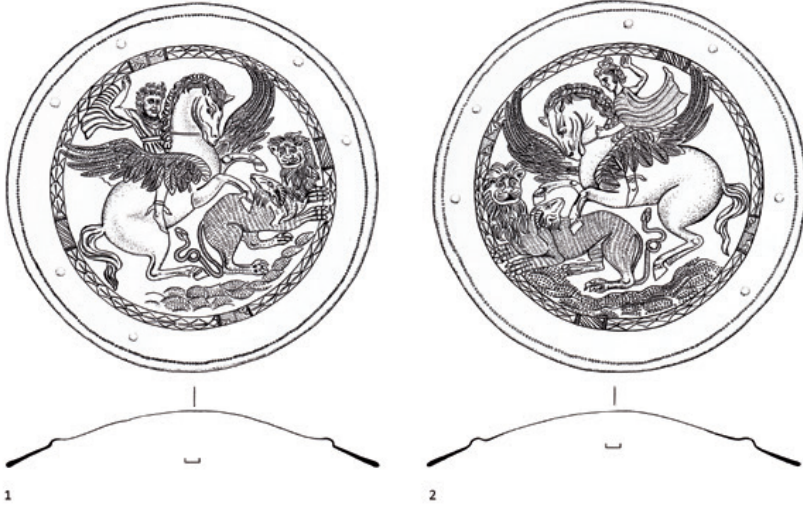
⁶ Jean-Baptiste Houal, "The Hellenistic Period through the Ceramics of Termez (Uzbekistan) and Balkh (Afghanistan)", *Traditions and Innovations - Tracking the Development of Pottery from the Late Classical to the Early Imperial Periods*, Proceedings of the 1st Conference of IARPotHP Berlin, November 2013, 7th – 10th Ed. Sarah Japp and Patricia Kögler, Wien 2016, s. 466-468.

⁷ M.V. Voevodskiy – M.P. Gryaznov, "U-sun'skiye mogil'niki na territorii Kirgizskoy SSR", *Vestnik Drevney İstorii*, No.3 (4), 1938, s. 168

⁸ A.K. Kibirov, "Archaeological sites of Chatkal", *Arheologičeskiye Rabotiv Tsentralnom Tyan-Şanye (1953-1955 gg)*, Trudı Kirgizskoy Arheologo-Etnografičeskoy Ekspeditsii, Moskva Akademi Nauk 1959, s. 103. Yazarlar bu madalyonlardaki figürleri satir ve medusa başı olarak ifade etmişlerdir Siyah-beyaz olan bu baskıların kalitesi de yüksek olmadığından neden böyle adlandırıldıklarını anlamadık. Madalyonlar sanki birisini temsil etmektedirler.

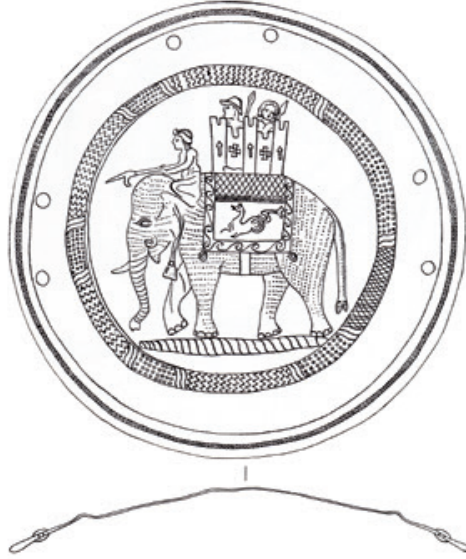
⁹ M. Treister, "Hellenistic Phalerae from the burials of the nomads of Asian Sarmatia". *Art of the Orient*, 7(1), 2018, s. 46

yanak ve tam ortada kompozisyon yer alır. Burada Belarofon'un Chimera ile dövüşü sembolize edilmektedir. Bir çelenk ile sınırlandırılan dairesel alanda Belarofon'un sürdüğü Pegasus, arslan - keçi karışımı yaratık olan Chimera'nın üstünde şaha kalkmıştır ve Belarofon elindeki mızrağı saplamak üzeredir. Mızrak ihtimalle madalyona sonradan eklendiği için bugün kayıptır.

Resim 4: Volodarka kurganları no. 4/1981. Ural, Batı-Kazakistan Bölge Müzesi. Env. no 7949 ve 4831. (Treister 2018:46: fig. 2/1-2)

Kaynağı belli olmayan ancak Hermitaj müzesi envanterinde yer alan bir başka madalyonda Grek askerler bir filin üzerinde tasvir edilmiştir (Resim 5). Benzer bir bakış açısı ile dekore edilen madalyonun farklı yanı, tasvirin bir çelenk içinde değil örgü deseni gibi zikzaklardan oluşturulmuş bir kontürün içinde yer almasıdır. Buradaki kompozisyonda bir savaş filinin üzerinde korunaklı bir alan içinde duran 2 savaşçı ve 1 fil sürücüsü tasvir edilmiştir. Fil ağır adımlarla ileri doğru hareket ederken gösterilmiştir. Boynuna asılmış çingirak (?), ihtimalle diğer fillerle senkronize olmasına yardımcı olmaktadır. Eyer örtüsü özellikle dikkat çekicidir. Askerlerin miğferleri etnik kimlikleri ile ilgili doğrudan bir fikir edinmemize yardımcı olur.

Resim 5: Hermitaj Müzesi, Sibirya Koleksiyonu - St. Petersburg, Env. no. S-65. (Treister 2018:46: fig. 2/3)

En etkileyici madalyon örneklerinden biri Moğolistan'da yapılan Hun dönemi kazılarında 20 numaralı kurganda ele geçirilmiştir. Yüksek kabartma erkek ve kadın figürlerinin yer aldığı bu gümüş malzeme önemli bir Hun kurgan merkezi olan Noin Ula'da bulunmuştur (Resim 6). Bu disk te at binit takımına asılan parçalardan biridir. Madalyonun çapı 14.31 cm.dir. Etrafındaki 6.4 mm.lik genişliğe sahip alan ise diski kayışa sabitlemek için kullanılan deliklere sahiptir.¹⁰

Madalyonun ortasında, aslan postu üzerine oturan çıplak bir erkek ve o'na arkasını dönmüş yarı giyinik halde bir kadın figürü bulunmaktadır. Erkeğin başındaki altın taç, soylu biri belki de kral olduğunu vurgulamaktadır. Kadın'ın sol tarafında sarmaşık ve asma yaprakları ile kaplanmış, çam kozalağı ile taçlandırılmış bir thyrus ve flama asılı bir direk bulunur. Kompozisyonun en solunda Dionysos kültlerinde kullanılan bir heykel bulunmaktadır. Asa da Dionysos'a aittir ve sahne ihtimalle Dionysiac bir esrim yaşayan çifti betimliyolmalıdır.

MÖ. 2. yy.a tarihlenen bu malzeme de, ihtimalle Fergana üzerinden Orta Asya'da kurulmuş Hellenistik şehirlerden birinin üretimi olmalıdır.¹¹

¹⁰ Natalya Polosmak, "Svet dalekoy Elladı", *Hauka iz Pervıh Ruk*, Vol. 37, 2011, 94-95

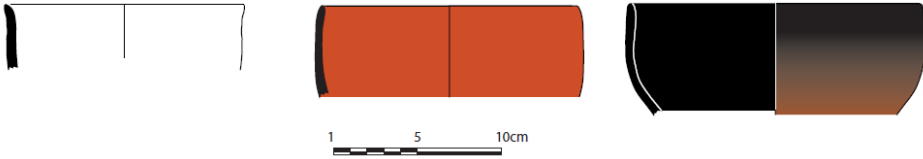
¹¹ Bu buluntuların Karadeniz'deki Grek kolonileri üzerinden bütün bozkırı aşarak Moğolistan'a geldiği de var sayılabilir ancak bu konu ile ilgili ancak metalürjik analizler yolu ile bir tez üretilebilir.

Resim 6: Hun dönemine ait Noin Ula No. 20 kurganından çıkarılmış gümüş madalyon, MÖ.2.yy. (Polosmak 2011: fig.2)

Konu ile ilgili Greco-Bactrian metal örnekler çoğaltılabilir.¹² Ancak Tanrı dağlarında ya da İç Asya'daki kazılarda günümüze kadar bu konuya örnek gösterilebilecek bir seramik ya ele geçmemiştir ya da kazı başkanlarınca göz ardı edildiklerinden yayınlara girmemişlerdir.

Hellenistik döneme ait Orta Asya kazılarında bulunan pek çok seramiğin içinde ise Altın Arık V, Kurgan 1'deki örnek ile benzerlik gösteren bazı parçalar vardır (Çizim 1).

Çizim 1: Tepe Zargaran, kuzey rampasında bulunan kaplar, Bactria. (Houal 2016: fig. 4/3)

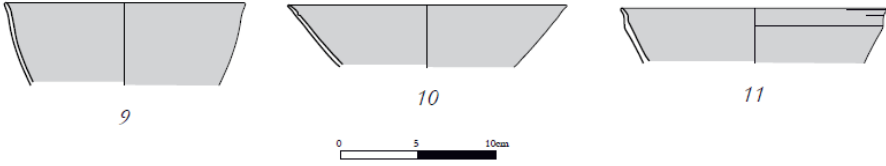
¹² Özellikle Moğolistan'daki göçer kurganlarda Çin üretimi mallara da sıkça rastlanır (Bryan K. Miller - Ursula Brosseder, "Beasts of the North: Global and Local Dynamics as Seen in Horse Ornaments of the Steppe Elite", *Asian Archaeology*, Vol. 1, Beijing 2012, 104)

Buradaki kapların yapım tekniği ve cidarlarındaki incelik, pişirme kaliteleri yine renk ve astar (Resim 7) özellikleri açısından benzerlerine Bactria'daki kazılarda rastlanmıştır.

Resim 7: Hellenistik kaplar, Bala Hissar (after Houal 2016: fig. 5/7-9)

Yine Ai Khanum, Afganistan'daki kazılar benzer teknikte yapılmış kaplara örnek oluşturur. Bu kapların da içi ve dışı kırmızı astarlıdır ve ince cidar kalınlıkları ile kaliteli işçilikleri vardır (Çizim 2).¹³

Çizim 2: Ai Khanum şehrinde ele geçmiş megara kapları. (Lyonnet 2013: fig. 113/9-11)

Sonuç olarak,

Tillya tepe, Ai Khanum gibi Orta Asya'daki kazılardan ele geçen buluntular göstermektedir ki, Bactria ve Soğdiana bölgesindeki şehirlerin üretimi sadece Ege/Anadolu seramiğini bu coğrafyalara taşımakla kalmamış aynı zamanda miktar olarak yoğun bir üretim de gerçekleştirmişlerdir.¹⁴ Tanrı dağlarının tam merkezinde bulunan Altın Arık V, Kurgan 1'in bu mütevazı ancak üzerinden çok şey dile getirebileceğimiz buluntusu da, kültürler arası ilişkiyi gözler önüne seren önemli bir veridir. Böylesi kırılğan ancak statü olarak kullanıcıya çok şey katan bu kaliteli kapların ticaret malzemesi olması gayet anlaşılır bir durumdur.

¹³ Bertille Lyonnet, "La Céramique de la Maison du quartier sud-ouest d'Ai Khanoum", Fouilles d'Ai Khanoum, Mémoires de la Délégation Archéologique Française en Afghanistan, T. XXXIV, Ed. Guy Lecuyot, Paris 2013, fig. 113/9-11

¹⁴ Lyonnet, "La Céramique ...", 179-190

Orta Asya'daki Hellenistik dönem şehirlerinin yüksek ve kaliteli üretimler yaptıklarına değinmiştik. Çin malları henüz İpek Yolu'nda aktif rol oynamaya başlamasa da, anlaşılan tüccarlar kendi yollarını çoktan yaratmışlardı. Bu küçük parçanın böylesi bir süreci anlamamız açısından çok önemli olduğunu düşünmekteyiz.

Tanrı dağlarında kazı yapan arkeologların seramikleri daha dikkatli değerlendirmeleri gerektiğini de eklememiz gerekir.

Kaynaklar

- Ersoy, Akın, “Smyrna / İzmir kazıları kalıp yapımı kâseleri ve kabartmalı kaplar”, *Tüba-Ked*, S. 11, 2013, s. 31-50.
- Ertürk, Ayten, *2 Numaralı Mühimme-i Mektume Defteri (H.1208-1211/M.1793-1796) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi s.31-60*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2018.
- Houal, Jean-Baptiste “The Hellenistic Period through the Ceramics of Termez (Uzbekistan) and Balkh (Afghanistan)”, *Traditions and Innovations - Tracking the Development of Pottery from the Late Classical to the Early Imperial Periods*, Proceedings of the 1st Conference of IARPotHP Berlin, November 2013, 7th – 10th Ed. Sarah Japp and Patricia Kögler, Wien 2016, s. 465-478.
- Kibirov, A.K., “Archaeological sites of Chatkal”, Arheologičeskiye Rabotiv Tsentralnom Tyan-Şanye (1953-1955 gg), *Trudi Kirgizskoy Arheologo-Etnografičeskoy Ekspeditsii*, Moskva Akademi Nauk 1959, s. 3-138.
- Küçüköğlü, Lütfiye Sevinç, *Power Politics in Ottoman Provincial Administration: A Case Study of Gürvü Osman Pasha (1789-1807)*, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2019.
- Lyonnet, Bertille, “La Céramique de la Maison du quartier sud-ouest d’Ai Khanoum”, *Fouilles d’Ai Khanoum*, Mémoires de la Délégation Archéologique Française en Afghanistan, T. XXXIV, Ed. Guy Lecuyot, Paris 2013, s. 179-190.
- Miller, Bryan K. & Brosseder, Ursula, “Beasts of the North: Global and Local Dynamics as Seen in Horse Ornaments of the Steppe Elite”, *Asian Archaeology*, Vol. 1, Beijing 2012, s. 94-112.
- Öz, Veysel, *Ferîdün Bey’in Münşeat Mecmuası’nda Bulunan İstimâletnâmeler ve Osmanlı’da İstimâlet Siyaseti*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.
- Polosmak, Natalya, “Svet dalekoy Elladı”, *Hauka iz Pervih Ruk*, Vol. 37, 2011, s. 94 - 107.
- Treister, M., “Hellenistic Phalerae from the burials of the nomads of Asian Sarmatia”. *Art of the Orient*, 7(1), 2018, s. 46-62.
- Voyevodskiy, M.V. & Gryaznov, M.P., “U-sun’skiye mogil’niki na territorii Kirgizskoy SSR”, *Vestnik Drevney İstorii*, No.3 (4), 1938, s. 162-179.
- Yılmaz, Anıl, “Gök Türk tarihi coğrafyası”, *Cibannüma, Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı: I / 1 - Temmuz 2015, s. 27-65.